

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ

**КІРОВОГРАДСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ
ВІСНИК**

Випуск I

**Кіровоград
Центрально-Українське видавництво
2007**

ББК 26.890 (4 УКР - 4 КІР) Я 54
УДК 908 (477)
К 43

Кіровоградський краєзнавчий вісник. / Випуск І. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. - 224 с.:іл.

У першому випуску “Кіровоградського краєзнавчого вісника” зібрані роботи краєзнавців Кіровоградської області, які представляють документи, вперше введені в науковий обіг. Чільне місце збірника займає передрук визначного твору єпископа Арсенія “Чорний ліс та його околиці” (1858). Крім того читачеві пропонуються експедиційні нариси та оглядовий розділ.

Редакційна колегія:

К.В.Шляховий (відповідальний редактор);
Л.А.Гайда;
О.І.Кротов;
М.П.Тупчієнко;
О.В.Чуднов;
С.М.Янчуков.

Рецензенти:

І.А.Козир, кандидат історичних наук;
А.В.Пивовар, кандидат економічних наук.

Відповідальний за випуск:

С.М.Янчуков.

© Ідея проекту. Шляховий К.В., Гайда Л.А., Григор'єва Т.А., 2006
© Укладання. Шляховий К.В., 2007
© Художнє оформлення. Шляховий К.В., Висоцька С.О., 2007
© Оригінал-макет. Центрально-Українське видавництво, 2007

ISBN 966-583-095-3

ЗМІСТ

Від редакції.....	4
ЧАСТИНА I. СПАДЩИНА	
<i>Єпископ Арсеній (Іващенко)</i>	
Чорний ліс та його околиці.....	6
ЧАСТИНА II. Dokumentum	
<i>Божко О.М.</i>	
Архімандрит Варсонофій (Юрченко).....	37
<i>Єгурнова М.А.</i>	
Книга шлюбних опитів єдиновірської Покровської церкви м. Єлисаветграда.....	39
<i>Жахалова Н.В.</i>	
Секретні документи по справі І.К. Чижевського.....	46
<i>Рибалко П.П., Єгурнова М.А.</i>	
З особистого архіву Якова Паученка.....	76
<i>Петраков В.В., Чвань Т.В.</i>	
До проблеми встановлення у Єлисаветграді пам'ятника Олександрю II.....	79
<i>Шевченко С.І.</i>	
Свідчення Василя Нікітіна.....	86
<i>Шепель В.О.</i>	
До революційних подій у Єлисаветграді.....	91
ЧАСТИНА III. MEMORIA	
Холодноярський отаман Пилип Хмара.	
Публікація В.В. Білошапки.....	95
Голодомор 1932-1933 рр. на Олександрівщині.	
Публікація І.Д. Петренка.....	100
Записки М.С. Плахотіної.	
Публікація Ю.В. Тютюшкіна.....	105
П.З. Рябков про М.П. Пашковського	
Публікація М.В. Долгіх.....	169
ЧАСТИНА IV. ЕКСПЕДИЦІЯ	
<i>Білошапка В.В.</i>	
Сентовське земляне укріплення.....	175
<i>Тулчієнко М.П.</i>	
Сільське ковальство на Кіровоградщині.....	179
ЧАСТИНА V. ПОВІДОМЛЕННЯ	
<i>О.Д. Брайченко.</i>	
Кіровоградщина у періодичних виданнях.....	200
<i>Гайда Л.А.</i>	
Хроніка КОСК. 2006 рік.....	218

Від редакції

Краєзнавці Кіровоградської області мають великий досвід публікацій у конференційних збірниках. Як правило такі видання обмежені тематикою, хронологічними рамками і тезовим форматом. Нарешті Кіровоградська обласна спілка краєзнавців отримала можливість видати свій збірник, рубрики якого повинні охопити весь спектр інтересів дослідників місцевої природи, економіки, історії та культури. Ми не застосовуємо прокрустову мірку для пропонованих до друку матеріалів, але не маємо можливості помістити ґрунтовні монографії. Ще одна вимога до авторів – дослівна публікація документів, які служать основою наданого матеріалу.

Перша частина збірника присвячена корифеям нашого краєзнавства, роботи яких не перевидавалися з часів виходу у світ. Кількість решти частин залежить від наявності тематичних матеріалів, тобто у наступних випусках може бути збільшена або зменшена.

Сподіваємося, що перший випуск „Кіровоградського краєзнавчого вісника” зацікавить широке коло читачів, а їхні зауваження і побажання будуть враховані у наступних виданнях.

ЧАСТИНА I
СПАДЩИНА

*Епископ Арсеній
(Иващенко)*

ЧЕРНЫЙ ЛЕС И ЕГО ОКРЕСТНОСТИ

Страна, служащая предметом настоящей статьи, составляет возвышенную и самую лесную поверхность северной части Херсонской губернии Александрийскаго уезда. Она находится между 48° и 49° град. северной широты и в 48¹/₂° (52° 30') восточной долготы. Всего пространства ея находится от востока к западу больше 30 верст, и от юга к северу до 15 верст. Она орошается рекою Ингульцем и меньшими речками: Богданкою, Чернолескою, Чутною, Серебрянкою, Чертолаем, Рудою и Скилевою, которыя все втекают в Ингулец, – первые три на северо-западной стороне Чернаго леса, вторыя две на северной, близ селения Дмитровки, последняя на восточной; небольшая же речка Водяная, на южной стороне Чернаго леса, втекает в Бобринецкий уезд.

Местоположение ея возвышенное, ровное, пересекаемое во многих местах глубокими оврагами, идущими, по направлению, большею частию, от севера к югу. Эти овраги называются в просторечии «балками». Во многих местах, нередко самых возвышенных, находились степные озера. По берегам рек встречаются превосходные местности, покрытые цветами, кои посадила тут рука Господня.

Почва земли черноземная, за исключением небольшого пространства в северной части Чернаго леса, где она песчана. Подпочва – глина и песок, который местами, при 10 – 15 футах глубины, переходит в разноцветную мергель. Верхний слой чернозема бывает от 2 – 4 футов; чернозему же в лесах бывает от 2-х до 5-ти дюймов. Вообще же грунт земли плодородный.

Климат умеренный, здоровый. Зима начинается довольно рано, с ноября месяца, весна – с конца февраля. Первые цветы (напр.

лесные ландыши) показываются в половине марта. Зимой, при северных и северо-восточных ветрах, холода достигают 20° – 25° градусов. Непостоянство погоды вредит особенно пчеловодству; дующие с юго-востока сухие ветры производят частые засухи; поздние весенние морозы (до самого мая месяца) часто уничтожают цветы деревьев и причиняют неурожай плодовых деревьев; ранние же осенние морозы вредят дозреванию, например, дубовых жолудей. Обыкновенная смертность не превышает 1:40.

Жители окрестных, подле Черного леса, мест суть Великороссийскаго и Малороссийскаго происхождения. Число их не превышает 7,000 душ мужескаго пола, – тогда как по счету 1785 года было их более 10,000 мужескаго пола. Причина уменьшения народонаселения заключается, главным образом, в переселении более 4,000 душ мужескаго пола в Алешковский и Тираспольский уезды, и к реке Бугу, по случаю устройства военных поселений (с 1819 г.)

Главное занятие жителей описываемаго края состоит в хлебопашестве; обыкновенно сеют пшеницу, рожь, ячмень, гречиху, просо и проч. Кроме того, засевают обширные бакши арбузами, дынями, огурцами, подсолнечниками и т. под. Горшечники и занимающиеся обработкою лесных изделий (возов, колес, ярем, ночв и под.) ремесленники находятся во множестве и с выгодною распродают свои произведения.

Пчеловодство, хотя не благоприятствуемое изменчивостию погоды и частыми засухами, находится в довольно цветущем положении; есть хозяева из поселян, имеющие до тысячи пней и более. Множество пустопорожней степи, обилие лугов и степных озер, из коих инья составляются из подземных источников и никогда не высыхают, представляют такая удобства для пчеловодов, что они никогда не остаются без барышей. Пуд меду в 1857 году ценился от шести до девяти рублей серебром.

В лесах господствующая порода есть дуб, – затем следуют: липа, ясень, клен, граб, берест и осина. Ива попадаетса редко. Из кустарников находятся: дерен (кизил), орешник, терель, свидима, гордина, жостир, бруслина, полевая вишни, шиповник, полевая персики (*corylus avellana*) и ожина (*rubus fruticosus*); в садах

смородина, малина и крыжовник. Черемха и береза разводятся в садах – равно и бузок. В северной части Черного леса находится, в небольшом количестве, береза – остаток существовавших некогда монашеских садов и пасек.

Из трав примечательны лекарственные: полевая горчица, дикая и садовая мята, земляной ладан (*valeriana Baldrian*), сонник (*anemone pulsatilla*), горицвет (*anemone montana*), подорожник (*plantago lanceolata*), коровьяк (*verbascum*), дикий и садовый шалфей, василек (*centaurea cyanus*), череда (*bidens tripartita*), мыльная трава (*saponaria officinalis*) и др.; также находятся: зверобой, дикие тюльпаны, ландыши и любимые пчелами – будяк, синяк и чистец. Хмель наполняет леса и сады; из породы грибов заметим во множестве растущий врачевный *agaticus chirurgorum*.

Фруктовых садов, обширных и достойных примечания, не находится; подвоз же сюда яблонь, груш, и под., бывает из соседней Киевской губернии (Златополя, Камянки и др. мест).

К достойным упоминания здешним животным относятся: волки, лисицы, барсуки, зайцы, белки, ежи, хомяки, куницы, хорьки, ласочки и полевые мыши. Дикие козы стали очень редки. Скотоводство маловажно; рогатый скот обыкновенной малорослой породы; овцы есть простой и волоской породы; испанской находится в двух помещичьих имениях свыше 3,000.

Из птиц известны: малые орлы, коршуны, лесные ястребы и курятники, совы, серые дрозды, кобцы, сычи, вороны, галки, дергачи, перепелки, дикие утки, горлицы, лиски (*fulica atra*), вальдшнепы, кроншнепы, дупели, куропатки, дятлы, удоы, кукушки и в болотах птица бык. В деревнях водятся аисты и лебеди. Различные породы воробья – этого всегдашняго собеседника хлебопашцев от оазисов средней Африки до гранитных скал Финляндии, и на восток до степей Даурии, можно сказать, наполняют этот край. Обыкновенный воробей, попутники, жаворонки, соловьи, щегли, зяблики, снigiри и проч. воспевают хвалу Богу, без воли котораго ни одна из самых малых птичек не погибнет. Небольшая птичка, *ремиз* (лозовик) вешает свои гнезда, употребляемая в лечении людей и животных, в лесных кустарниках и болотных куцах.

Из насекомых водятся пчелы домашние и дикие; в местах нагорных – шмели черные, любители цвету акаций, а в болотах и лугах – шмели рыжие, собирающие мед из разных водорослей; осы водятся в земляных норах и в дуплах деревьев, где строят свои неблагоприятные соты.

В реках водятся караси, щуки, лещи, окуни и лини; в верховьях рек и болотных плесах – вьюны; в озере, на большой поляне в западной части Чорнаго леса, есть и *земляные караси*.

Царство ископаемое богато месторождениями желтой и красной глины, желтого песка, алебаstra; при речке Рудой находится в 1800-х годах разрабатывавшаяся, медная руда, от коей и самая речка получила свое название.

Вся же вообще местность, нами описываемая, вместе с другими частями Александрийского и других уездов, обилует солончаками, чем существенно отличается от почвы земли в соседней Киевской губернии и подтверждает собою мнение, что в древние времена этот край был занимаем морем; доселе находят в камнях и земле морские черепашки.

Описываемый нами край заключает в себе одиннадцать селений и деревень и семь урочищ, носящих название прежде бывших заселений. Подробные известия об них мы предварим историческим обозрением заселения края и сообщением сведений о разных примечательных явлениях и событиях в природе описываемого края. Именно:

1) 1772 года посещала его чума, для прекращения коей много указов и ордеров было разослано по духовному ведомству.

2) 1774 года засуха произвела голод, от коего многие жители бежали в другие места.

3) 1780 года налетела с юга саранча и повыведала хлеб и траву, отчего произошла страшная дороговизна на съестные припасы; степи были обнажены даже от бурьяну.

4) 27 ноября 1793 года было землетрясение.

5) 1802 года, октября 14-го во втором часу дня, случилось землетрясение, продолжавшееся пять минут.

6) 1812 года в селении Знамянке открылась чума, завезенная из Одессы; от 5-й недели великого поста до октября месяца она похитила более 770 жертв.

7) 1819 года в так–называемом «Некрышном Яру», близ бывшего тогда селения Красного Кута, гора разделилась на двое; отверстие простиралось сажени на четыре, и было наполнено водою. Отсюда видна и причина сказанного явления, происшедшего в мае месяце.

8) 5-го ноября 1821 года в 4-м часу по полудни было землетрясение.

9) 1823 года, в августе месяце, шла сильная буря и дождь с градом, от запада; в лесах рослые дубы были вырываемы с корнями, а град на берегах рек лежал два дня.

10) 1824 года налетела саранча и явились пружики, которые совокупно истребили хлеб и траву.

11) 1828 года, в великую субботу, загремел сильно гром, после чего стал падать снег и лежал три дня.

12) 1829 года, в день св. апостола Филиппа, случилось ночью землетрясение.

13) 1830 — 1831 года посетила этот край холера, истребившая не менее второй части всего населения.

14) 1834 года была засуха и неурожай хлеба и плодов.

15) 1838 года января 11-го случилось, прежде полуночи, землетрясение и продолжалось около четырех минут.

16) 1839 года, в 29-й день августа, часу в 10-м вечера, явилось на небе знамение, пламенная булава, и скрылась чрез полминуты.

17) 1842 года, в летнее время, утром, случилось затмение солнца, продолжавшееся около часу.

18) 1848 года вторично свирепствовала холера.

19) 1852 года опять было затмение солнца, в августе месяце.

20) 1855 года в третий раз была холера, похитившая в сел. Дмитровке четвертую часть населения.

Черный лес в настоящее время составляет только остатки обширных лесов, лет за сто покрывавших пространство от так–называемых Кучеровых–Буераков до нынешняго помещичьяго селения Пантазиевки. Селение Дмитровка, деревня Христофоровка и др. стояли некогда в лесных чашах, кои истреблены к концу прошедшаго века. Следами прежняго обширнаго пространства Чернаго леса остаются многие буераки, заросшие дубовым,

ясеным и других родов деревом; вокруг Черного леса теперь еще находится их больше 30-ти числом. Теперешняя окрестность Черного леса составит больше 30-ти верст; самая большая ширина его будет шесть верст, а длина около десяти верст.

Название свое получил издавна, вероятно в отличие от сосновых лесов соседней Киевской губернии, которая еще в 1794 году была известна под именем *Краснороссии*; на самой границе ее (форпост) было (и теперь есть) селение *Красноселье*.

В 1752 – 1755-м годах Черный лес доставлял материалы для постройки деревянных зданий в крепости св. Елисаветы; а с 1754-го года всякий новый поселенец Новороссийской степи имел право брать отсюда, для важнейших своих потребностей, лес. Для заготовления материалов для крепостных строений и содержания пограничных кордонов, прикрывавших новья поселения, со стороны Польши и Крыма, назначены были полки из Малороссийских казаков, лагерь их на юго-западной стороне Черного леса сообщил доныне существующее наименование, бывшему там после селению *Лагери*.

С 1820-го года Черный лес отчислен из гражданского ведомства в ведомство военно-кавалерийских поселений Новороссийского края. Он находится в ведении обер-форстмейстера Красносельских и Черкасских лесов, который живет в бывшем селении Водяном.

Старинными деревьями этот лес, в наше время, не может похвалиться; впрочем встречаются дубы 120 – 130 лет, в 21 – 26 дюймов в нижнем диаметре, – и при том совершенно здоровые. Вообще считают, что шесть десятых (6/10) частей всего лесового дерева годны на строения гражданского и поделочные работы (колеса, полевые мерки, возы и пр.).

Полян в сем лесу довольно, но замечательных мало. На юго-западной большой поляне есть озеро, чрез которое протекает речка Чернолеска, в самом лесу берущая свое начало. В этом озере, кроме трясины и глубокой тины, составляют достопримечательность так называемые *земляные караси*, которых в реках не находят и нельзя развести. Мы не согласны с теми, кои относят происхождение этой рыбы в озере (так как в речке, протекающей здесь же, их вовсе нет) от занесенной будто бы птицами во рту или на лапках рыбьей икры; не лучше ли

признать, что озеро имеет подземный источник, хотя в этом и никто не удостоверился? – тем более, что известно селение близ гор. Елисаветграда, в котором есть криница, наполняющаяся и водою и земляными карасями из одного огромного жерла.

Кроме речки Чернолески, в Черном лесу берет свое начало и Рудая; протеки восточную его часть, она идет к востоку и после того поворачивает к северу, где у селения Дмитровка впадает в Ингулец.

Скилевая речка выходит из восточной части Черного леса, в виде ручейка, и у сел. Орловой Балки образует три большие пруда.

Речка Богданка вытекает из подгорных криниц, у Черного леса, на западной его стороне; на четвертой версте своего течения впадает в Ингулец.

Река Ингулец берет свое начало из Кучеровых Буераков, верстах в осьми от Черного леса; на двенадцатой версте от своего истока, у селения Цыбулева, поворачивает к востоку и от дер. Алексеевки к северо-востоку; в сел. Дмитровке принимает речку Серебрянку, вытекающую из Чуты и имеющую всего течения 10 верст.

Речка Чертолай, она же и Скипик, составляется из двух ручьев близ дер. Константиновки и впадает в Игулец на 6-й версте своего течения у дер. Христофоровки.

Речка Чутная выходит из криниц, близ бывшей станицы Бугских казаков, Гутницкой, на опушке казенной Чуты, - протекает часть Чуты казенной и купеческой и впадает, близ деревни Хировки, почти насупротив Чернолески, в Ингулец.

Описываемый нами край с 1680-х годов считался собственностью Российского государства и принадлежал ведомству Крюковской Воеводской Канцелярии. Но заселения тут никакого неизвестно до самого 1730-го года, когда в архивах упоминаются раскольнические слободы – *Плоское*, на левом берегу речки Серебрянки, и *Знамянка*, на южной опушке Черного леса, у истока р. Рудой. По достоверному преданию, в 1736-м году Татары сожгли в с. Дмитровке церковь Св. Великаго и Равноапостольнаго Князя Владимира; след. это селение есть также одно из древнейших в сем крае.

Вообще же он был известен, как место убежища беглецов из

Польши и Малороссии; дремучие леса, глубокие овраги, близость границ и Запорожья представляли удобства для бездомных бродяг, занимавшихся грабежами. Сами Запорожцы не раз избирали Черный лес и близкую к нему Чуту поприщем своих удачных походов. Уже в 1763 – 1764 г. начальник Новой Сербии, Хорват, жаловался Правительству, что отсутствующие казачьи команды, под разными предлогами из Сечи отправляемая, занимались гайдамацтвом, и что, между прочим, Чута и Черный лес были главным поприщем их бесчинств (Хрон. обзор. Нов. Края, ч. 1, стр. 39). Предание народное относит исчезновение здесь гайдамаков к тому времени, когда гусарские полки производили обыск в Чуте и Черном лесу, после резни Уманской, последнего кровавого их подвига.

В различных местах, преимущественно глубоких оврагах Черного леса и Чуты, доселе указывают гайдамацкия «кишла» и «городки». В Чуте, только за десять лет пред сим, найден был обросший густым орешником деревянный крест, обитый жостью, который был поставлен, вероятно, на могиле какого-нибудь немалозначительного лица в обществе удальцов; теперь, по ветхости этот крест снят, и вместо него поставлен от конторы другой, деревянный же. В казенной Чуте, по близости находящегося в лесу «городка» были производимы некоторыми любознательными лицами (1853 – 1854) обширныя раскопки, на основании замечательного, переданного из Черномории, указания. Согласно ему, близ городка существует погреб (лѣх), разделяющийся на две части, сходящаяся у одних дверей. В одном отделении его поставлен выдолбленный и наполненный спиртом объемистый дуб, на котором сложены сукна, шитыя золотом и серебром одежды и пр., – а в другом клад монеты золотой и серебряной, оружия и т. под.; на самых же дверях поставлен скелет в казацком жупане и в сивой шапке, с кием в руках. Право, гайдамаки были поэты, хоть, вероятно, плохих стихов и не писали! К сожалению, двухнедельныя раскопки, производимыя ежедневно 50–60 человеками, не сопровождались ожидаемыми следствиями. Причину без-успешности легко угадать: наследник клада сметил, что в случае удачи поисков, он останется в стороне – и скрыл настоящее положение места.

В стан. Гутницкой, до самого ее уничтожения (1827), находился колокол, принадлежащий гайдамакам и снятый ок. 1770-го года с одного дуба в Чуте.

Множество «вестовых» колоколов скрыты в засыпанном теперь колодце близ купеческой Чутинской конторы.

Близ самой деревни Христофоровки, которой местность была некогда покрыта дремучим лесом, открыт, по случаю ломки камня для разных хозяйственных надобностей, след пещеры или погребца; именно бившие камень приметили, что он легко отрывается и состоит из досок тесаных, спаянных особым составом, состоящим из смеси меди, олова и чего-то еще неизвестного. Хотя доселе больше десятка каменных досок извлечено наружу, хода еще не доискались. Весною, при разливе реки, остаются на берегах куски сказанного состава; это, кажется, ясно доказывает, что пещера (или погреб) проведена под землю и упирается в реку.

В 1-м от селения Дмитровки, к югу, буераке находится, по преданию, клад, зарытый в то время, когда гайдамаки уже бежали от искавших их гусар и должны были озаботиться, чтобы не отягощать себя и уходить на легке. Но о гайдамаках довольно; если когда-нибудь откроются доселе неизвестные клады их богатств – то может быть археология сделает также какое-нибудь открытие, или история обогатится фактом, основанным на клочке бумаги, или книги, брошенной туда неразборчивыми рыцарями Черного леса и его окрестностей.

С 1751-го года окрестности Черного леса поступили в ведомство начальства Новой Сербии, тогда получившей свое бытие, и стали заселяться с ведома правительства. В 1752-м году существовавшие уже *Цыбулев* и *Дмитровка* усилены поселившимися Сербами (в малом числе) и Волохами; первый был 15-ю ротой Гусарского Хорватова полка, а другая считалась 17-ю. В 1750-х годах получили начало деревни: *Богдановка*, *Чернолеска*, *Шамовка*, *Иовино* и *Константиновка* (1768 г.). Позднее (около 1773 г.) выходцы из Побужья (Подоль. Губ.) основали *Красный Кут*, а около 1775 г. становятся известными: *Водяное*, *Лагери* и *Орловая Балка*. Около 1784 года Потемкин-Таврический заселил своими крестьянами сел. *Богданку*, на р. того

же имени; а около 1782 г. явились казачьи станицы *Рудая* по речке того же имени, и *Ульяновка*, бывшее имение *Преображенского* монастыря, обращенного (1780-го года) в приходскую церковь. Самое же основание Ульяновки современно основанию монастыря (1754 – 1755 г.) вызванным из Венгерской Сербии архимандритом Софронием Добрашевичем.

В гражданском отношении этот край, вместе со всею Новороссиею, сперва зависел от Киевского генерал-губернатора, но указом 31 мая 1774 года определен в Новороссию отдельный генерал-губернатор, вице-президент Военной Коллегии, Потемкин.

В церковном отношении он относился к Епископской Переяславской Консистории, потом к архиепископу Славенскому и Херсониса Таврического, а с 1786-го года стал зависеть от Екатеринославского архиепископа. Чтобы внушить своим пасомым благоговение к древним пастырям сей страны и предстателям за нея у Бога, преосвященный архиепископ Амвросий указом от 31-го августа 1787 года повелел, чтобы «во всех отпустах и других молениях церковных, где воспоминаются имена святых, вместо святых Антония и Феодосия Печерских, воспоминать св. Равноапостольнаго Великаго Князя Владимира и святых священномучеников, в Херсоне епископствовавших». Этот указ помечен № 1055-м.

Ближайшим же образом все церкви описываемой страны подведомы были Новомиргородскому Духовному Правлению, а потом Крюковскому и Елисаветградскому. Заслуживающим упоминания памятником управления сим краем, в духовном отношении, Новомиргородскаго протоиерея, Петра Булича, служит следующий его ордер к подведомому духовенству.

Ордер

из Духовнаго Новомиргородскаго Правления честным Протопопии Новомиргородской священникам.

Сего 1768-го года, октября 10-го в духовное здешнее правление явился с Киевской Академии (как явствует имеющийся в его аттестат) слушатель Богословия, Кирилл Внушкевич, и объявил то, что он, Внушкевич, желает детей, кто пожелает давать, заправлять Латинскаго диалекта; а позже Высочайшия указы и

определение его преосвященства гласят, чтоб священнические сыны даваны (были) Латинскаго диалекта обучать, того ради вам сим предлагается, кто имеет способных детей ко обучению Латинскаго языка, привозить оных в шанец Новомиргородский, для вручения сказанному студенту Кириллу в заправление явленнаго диалекта в скорости. 1768-й год, октября 16-го дня. На подлин. подписался протоиерей Петр Булич.

В следующем же 1769 г. (сент. 18-го) велено было «честным священникам шанцов Панчова, Вуковара, Дмитровки и Глинска» немедленно выслать своих детей в Переяславскую Семинарию, а самим явиться в правление, для отправки в Консисторию к ответу «за задержание оных детей и поныне в домах, яко способных к обучению Латинскаго языка». – Подлинный за подписанием того же Петра Булича.

Для мирян же простаго класса рассадниками просвещения были учрежденныя приходския школы, при церквах. Здесь учили закону Божию, церковному пению, молитвам и канонам (редко письму) захожие дьячки, получавшие содержание от прихожан, часто по методе Киевских школяров начала нынешняго столетия. Вообще, их участь была не завидна, хотя давала право на священнические места в епархии; они, большею частью, должны были рабствовать помещикам и сельским старшинам. Вот, напр., стихотворное описание своей жизни некотораго учителя-дьячка:

Хто в ... не бував,
Той и лыха незнавав;
Я в ... проживав,
И много бид прыняв.
Дякував и паламарював,
И попа до церкви рано пробуждав;
Ищеж до того й людям угождав,
И М ... панщину работав.
Бо чуть свит свитае,
То Асаул Кирнос до школы прихожае,
И глашае:
Дяче! на панщину! косыть,
Або будешь брусья носыть...

Аще крипче гонить,
На лан панський,
Иван Пивторацький...

Люды говорятъ:

Горе тобі, горе, дяче!

Згнешь ты в нас,

Небораче!

Здесь, читатель, меня извини,

И назад листок переверни...

На другом листе, действительно находится указание на бегство автора в следующих оригинальных стихах:

Хто хоче лыхо знаты,

Ныхай иде в ... дякуваты;

То буде панщину в будни робыты,

А в суботу ходыть звоныты;

Сала по селу прохаты,

И скризь за хлибом шмаруваты;

В церкви ж горшка давно не мает,

И покрышку для вогню pozyчае...

Сие вам изображаю,

И сам з ... утикаю.

Стихи сие нами найдены на листках Нотнаго Ирмология, печатаннаго «Типом Братства» 1757-го года; там, при конце, написаны еще стихи, кои не относясь к нашему предмету, могут быть для любопытных людей интересными:

Гей сичь маты,

Гей сичь маты!

Велькый луг нам батько!

Есть там що исты и пыты,

Есть чим и похмылытыся гладко!

В Запорожьи добре жыты,

И е в чому ходыты!

Тамничого робыты,

Тилько пыты, та гуляты,

Та горилку кружаты...

Обращаясь к судьбе дьячков-учителей в приходских школах, мы должны сказать, что не везде ж они

В школы сидили,

Та бидували,

Та воша годували;

сам автор в других своих стихах сознается, что в Цыбулеве (в 1780-х годах) пользовался уважением и почетом, и имеет от школы доходы, с 1817–18 годов такая школы не существуют; но заведенные в военных поселениях могут похвалиться выпуском воспитанников, кои сделались, на воле уже, отличными хозяевами и, для своего состояния, сведущими христианами.

Нам кажется, что заведения училищ для простаго народа тогда принесет пользу, когда в них не будут только набивать головы воспитанников номенклатурою наук, художеств, географических познаний, толками о кислороде и азоте, но научат закону Божию, т.е. молитвам утренним и вечерним, необходимейшим канонам и т. под.; и внушат любовь к своему состоянию, и заохотят к трудолюбию; иначе дети приучатся презирать свое положение, получают охоту к легкому хозяйству Жидов, у коих и начнут (как и теперь уже есть примеры недалекие) наниматься в прислугу, или сделаются завистными мошенниками. Распространение грамотности в простом народе, бесспорно, есть великое благодеяние для него; но – всякое дело требует осмотрительнаго исполнения. Школа покойнаго пчеловода Г.Прокоповича, и почти неизвестная Александрийскаго уезда помещика г. Протопопова, также покойника, по сознанию знатоков дела, принесли больше пользы, чем пресловутыя сельския училища некоторых помещиков.

Частный описательный очерк селений и урочищ сказаннаго края мы начинаем с раскольниковей слободы, *Плоскаго*, которая в 1819 году переведена в Тираспольский уезд.

Плоское было расположено по левому берегу Серебрянки, в четырех верстах от Дмитровки, и в пяти от Чуты. Известное с 1730–31 годов, оно было усилено Ветковскими выходцами 1734 и 1756 годов; в 1772 году здесь поселились многия семейства Бессарабских раскольников, высланные в Новороссию графом Румянцевым, главнокомандующим в Молдавии.

По отзыву одного почтенного старца, который сам принадлежал некогда к расколу, Плоское изстари было для всех раскольников поповщинской секты, от рр.Тясмина и Днепра до Буга и далее, главным местом духовного управления и как бы Новым Иерусалимом (как они его и называли). Здесь существовала единственная для всего поименованного края *посвященная* церковь, в которую наезжали из Клинцов, Зыбкой, Знамянки и др. мест раскольнические попы и заготовляли для своих прихожан «Св. Дары» – ибо в их слободах имелись только *часовни*. Здешний поп пользовался великим уважением у своих единоверцев и долгое время считался «верховным пастырем» даже Елисаветградских раскольников (с 1754 года). Здесь был женский монастырь и богатая церковь. Впрочем, многия жители принадлежали и к враждебным между собою сектам; но все, особенно до конца прошлого века, отличались изступленною ненавистью к православным христианам, и одному Хохлу или Волоху небезопасно было проезжать их слободу.

В 1780-м году, летом, посетил Плоское преосвященный архиепископ *Никифор* (Феотокий) с толмачем, Елисаветградским священником, *Дмитрием Смолодовичем*; но на все его убеждения Плосковцы не обратили должного внимания и не пожелали присоединиться к православной Церкви, на правах и правилах единоверия.

Из множества частных сект Плоскаго известна особенно одна, в которой приобщалась одна только «матушка игуменья» – а прочие целовали ея руки и чрез то считали себя уже приобщившимися. О бездельниках «возрождающихся» мы не считаем приличным писать.

В 1819-м году Плоское, согласно желанию его жителей, переведено в Тираспольский уезд и там доселе упорствует в своем отчуждении от православной Церкви.

Верстах в двух с половиною от урочища Плоскаго, существует с 1770-х годов деревня *Богдановка*, имение г. Яновича. При сей деревне, речка Серебрянка, остановленная крепкою плотиною, составляет большой пруд (став), обильный рыбою.

К востоку от Богдановки, по обеим сторонам Ингульца и при впадении в него Серебрянки, расположено селение *Дмитровка*.

Истребленная Татарами, Дмитровка, чрез 16 лет после (1754 г.) сделалась квартирою 17-й роты Гусарского Хорватова полка, а с 1766 г. 11-й роты Желтаго Гусарского полка, имевшего свою штаб-квартиру в Крюкове (ныне посад).

Жители ея состояли из Малороссиян, Волохов, Великороссиян (раскольников) и Евреев (с 1770 года) и вели славившуюся в свое время торговлю с близкою Польшею и Запорожьем. Чрез нее пролегла большая торговая дорога из Малороссии, чрез Крылов, в Елисаветград, и из Польши в Запорожье. До 1819 года здесь жили богатые торговцы, были богатые магазины и винные погреба; Евреи имели свою школу.

Когда, с утверждением военно-кавалерийского поселения (1819 г.), разночинцам и Евреям воспрещено было жить здесь, то торговля Дмитровки, не смотря на выгодное для нея местоположение, значительно упала.

Прежние жители Дмитровки были переведены к Бугу и в Алешковский, а также Тираспольский уезды; сюда же переселены были жители казачьей станицы Рудой, казенного села Краснаго Кута, часть жителей из Лагерей и адмиралтейской слободы Богданки.

В 1785-м году в Дмитровке считалось 1,524 души мужескаго пола одних казенных поселян; в настоящее же время (1858 г.) всего около 1,800 муж. пола.

Церквей в селении две: *Успенская* и *Николаевская*. Первая построена 1785 года, тщанием прихожан, весьма красива внутри и обширна; построена из крепкаго дубоваго леса. Иконостас в ней взят из уничтоженной (1786 г.) церкви *Св. Константина и Елены* – подвышен и поновлен в 1798-м году.

В этой церкви заслуживают внимания две церковной живописи иконы: Божией Матери и Святителя Николая. Внизу первой находится следующая надпись: «Году 1770 поправлена». Обе оне были местными в Николаевском приделе церкви Преображенскаго монастыря, существовавшего близ Чернаго леса.

Этот придел, по упразднении монастыря (1780 г.) продан Уховским сельским обществом в с. Дмитровку, за 200 рублей ассигнациями, и перестроен в кладбищенскую церковь Св. Николая

(1784-1785 г.). С 1838 года эта церковь переименована в приходскую и поправлена; в 1857 году, с основания, поновлена вместе с иконостасом. В ней достойны внимания *царския врата*, из кипариснаго дерева, перенесенныя из монастыря — и древние оловянные *св. сосуды*: чаша, дискос и пр.

Селение Дмитровка, расположенное на выгодном месте и на больших торговых дорогах в Елисаветград, Крылов, Новую Прагу и др., не лишено и теперь торговаго движения и даже предполагалось к преобразованию в город; и без сего, оно принадлежит к числу лучших и благоустроеннейших военных поселений. В нем есть кирпичный и черепичный заводы; жители его — Малороссийскаго и Великороссийскаго происхождения; в квартирующем же здесь кирасирском эскадроне есть несколько Самоедов.

С настоящаго года Евреи получили дозволение селиться в Дмитровке и, быть может, скоро образуется здесь целая их колония, тогда селение, безспорно, выиграет в торговом отношении, хотя вероятно, потеряет несколько в отношении к чистоте и изяществу домов и улиц.

С Дмитровкою смежно, расположенное по левой стороне р. Рудой и правой Ингульца, помещичье селение *Шамовка*, основанная подполковником *Самуилом Хорватом* в 1760 году. Жителей всего 220 душ мужескаго пола.

Церковь Рождества Богородицы выстроена 1787 года, и вновь, починена 1844 года; иконостас поновлен 1852 года. Из древних вещей, хранящихся в Церкви, упоминаем об *воздухе*, сделанном в 1762 году старанием Хорвата для Дмитровской церкви, из которой, с давняго времени, передан для хранения и памяти об основателе села и церкви, в здешнюю.

В ограде церковной, с давних пор, разведен фруктовый сад, в числе растущих тут деревьев груша, в два обхвата окружности, развесистая и плодовая, заслуживает упоминания; этому дереву, без сомнения, не менее 120 и более лет.

Владелец Шамовки развел, на берегу р. Рудой, превосходный сад с огородами, парниками и оранжереями.

В степи, принадлежащей сему селению, находится, так

называемый, *Теричин-Яр*, который, выходя из Черного лесу и простираясь до р. Рудой, разделяет ее на две неравные части и имеет всего протяжения до четырех верст. Он богат месторождением дикаго камня, в котором есть подземный ключ, и служил некогда убежищем гайдамаков.

Между Дмитровкою и Васовкою, по середине, существовала по 1823-й год станица Бугскаго казачьяго войска, с 1818 года военное поселение, *Рудая*. Основанная около 1788 года, эта станица получила свое название от речки, на правом берегу коей была расположена. Из упраздненной в 1823 году Рудой жители были переведены в военное поселение Дмитровку. Памятниками существования ее доселе остаются два-три порядочных сада, кои принадлежат Дмитровским поселянам, и несколько левад, их же собственность.

Верстах в двух с половиною от Рудянскаго урочища, вверх по реке Рудой, на правом ее берегу, существует с 1760 года деревня *Васовка*, основанная дворянином *Васою Симичем*. Земля, принадлежащая ей, отличается особенным плодородием, и, защищаемая лесом с юго-востока и юго-запада, избегает засух, часто постигающих соседния поля.

В местности бывшего тут некогда винокуреннаго завода находится изстари известная *медная руда*, сообщившая это название речке, а чрез нее и упомянутой нами станице Бугских казаков. В 1805–1809 годах она была разрабатываема некоторыми промышленниками-жидами, но оставлена ими, как бесприбыльная. Теперь признают, что медь, тут добываемая, не хорошаго качества и не годится для изделий.

Почти по прямой линии к юго-востоку от местонахождения меди, в двух верстах, в глубоком овраге Черного леса, поросшим хмелем, орешником и другими кустарниками, находятся следы человеческого жилища и сада. По сохранившемуся в народе преданию, тут, лет за пять до устройства Новой Сербии (следов. 1746–1747 г.) основался на жительство выходец из Малороссии, некто *Терентий*, завел для пасеки сад и жил лет около двадцати, когда перешел в новооснованную тогда деревню Шамовку. К нему пристал (может быть, ок. 1755 г.) ватажок Запорожский, раненный

в поясицу из ружья при грабеже в Польше и у него, года чрез два, скончался. На любимое им место под огромною развесистою липою долго указывали, как на такое, где схоронены награбленные в набегах богатства.

При восточной оконечности Чернаго леса есть буерак, заросший лесом всякаго рода, и принадлежащий частному владению; по народным слухам, в этом буераке жила когда-то шайка гайдамаков.

В четырех отсюда верстах, к северо-востоку, при вершине р. Чертолая, находится (с 1769 г.) небольшая деревушка *Иовино*, основанная дворянином *Иовичем*, родственником Ново-Сербскаго архимандрита, Софрония Добрашевича. Жителей в ней, мужескаго пола, 14 душ.

Далее, по направлению к северо-востоку, в глубоких оврагах, омываемых двумя притоками Чертолая, расположена деревня *Константиновка*, коей начало восходит к 1768 году. Она основана капитаном Гусарскаго Хорватова полка, *Константином Харитоновым*, на пожалованной ему от правительства (до 970 десятин) земле. На деревенском кладбище находятся два каменные креста с надписями, из которых видно, что под одним похоронен (1770 года) корнет Леонтий Харитонов, а под другим – раб Божий, Власий Ратушненко, скончавшийся 1780 года, ноября 12 дня.

На земле, принадлежащей к сей деревне, добывается глина, красная и белая – и в горах находятся обильные источники воды.

К северо-западу от Константиновки, по правому берегу Ингульца, и при впадении в него Чертолая, существует, с 1756 года, деревня *Христофоровка*, основанная майором Гусарскаго Хорватова полка, *Христофором Герничем*; в просторечии она называется *Перекрестовою*, потому-что в 1786–91 годах составляла владение некотораго дворянина, из Жидов перекрещеннаго. Жители ея суть потомки крестьян, «вербованных» из областей бывшей Польши; число их в настоящее время, простирается до 130 душ мужескаго пола и они самые зажиточные из помещичьих крестьян здешняго края.

В двух стах шагах от сей деревни, на правом берегу Ингульца, разрыта была, по случаю межевания земли, 1850 года, могила, в

которой найдены два скелета: один в священническом облачении (рясе и ризах), и с крестом (медным) в руках, а другой – какого-то великана, потому-что одна его берцовая кость имела полтора аршина длины.

На берегу речки, в нескольких сажнях от деревни, открыт (1853 г.) погреб, по следующему обстоятельству.

Один старик-крестьянин, выпроводивши своих детей к заутрене Светлаго Христова Воскресения в приходскую Дмитровскую Церковь, вздумал обойти и осмотреть свой двор; при этом он взглянул к реке и, в сумраке, приметил движение огня на другой стороне ея. Считая, по обыкновенному в здешнем крае поверью, огонь признаком клада, зарытого в том месте, он пустился бежать туда и кричал другим поспешать за ним. Тогда огонь исчез; бежавшие приметили верховаго человека, который, уезжая, сказал им: «дураки вы! ни вам не достанется, ни мне». Когда же прибыли на место, указанное стариком, то у пригорка нашли четыре недавно выкопанные крестообразно ямки. Мы знаем нескольких людей, кои целыя ночи проводили в добывании здесь «скарбу»; но ломка тяжелых и крепких камней только уложила их в постель на несколько недель, а ожидаемыми и доселе ожидаемыми следствиями не сопровождалась. С течением времени, может быть, кому-нибудь и удастся стряхнуть пыль с гайдамацких кладов.

Недалеко от д. Христофоровки, у речки есть высеченная в камне ступа, в которой по преданию, гайдамаки толкли себе просо и здесь был их притон.

Между Дмитровкою и Христофоровкою существовала 1788–1791 г. и 1809–1812 годов колония Турецких военно-пленных поселян, после мира с Турцией возвратившихся во свояси.

При восточной оконечности Чернаго леса, по левому берегу Скилевой, расположена деревня *Патрина*, в местности, еще в 1810 году славившейся разбоями. Название получила от имени урочища.

Далее, по течению Скилевой (от юго-востока к северо-востоку), стоит селение *Орлова-Балка*, в урочище, известном в 1760 годах, как сборном месте шайки ватажка Запорожскаго, *Орла*. Жителей в Орловой Балке до 400 душ мужескаго пола. Церковь, во имя

Св. Апостола Андрея Первозванного, деревянная, сооружена 1801 года; до того времени здесь находился молитвенный дом.

В пяти верстах от Орловой Балки, к западу, существует (с 1730 г. известное) селение Знамянка, основанное беглыми из Великороссии раскольниками и усиленное потом Ветковскими выходцами. Так как здесь, первоначально, не было церкви, а только часовня, то Знамянка, по духовным своим потребностям, зависела от Плоскаго.

В июле месяце 1780 года посетил Знамянку преосвященный *Никифор* (Феотокий) архиепископ Славенский и Херсониса Таврического, был в часовне и убедил большую часть жителей присоединиться к православной Церкви и принять от него священника; тогда же преосвященный освятил для новоприобретенной паствы и церковь (уничтоженную 1835 года). К привлечению здешних раскольников в недра православной Церкви немало способствовало и усердие Елисаветградскаго протоиерея, *Димитрия Смолодовича* (См. Предисл. к Вопр. Старообр. и отв. на них Никифора Феотокия).

В 1785 году князь Потемкин-Таврический предложил жителям Знамянки переселиться на казенные земли в бывшем Ханстве Крымском, которое с весны 1783 года присоединено было к России. В «Хронологическом Обозрении Новороссийскаго Края» (части 1 стр. 71) помещена грамота (от 3-го апр. 1785 года) Потемкина «села Знаменскаго выборному Мартьяну и всем жителям»; в ней, между прочим, указывается на выгоды поселения в обильных и плодоносных местах, на левом берегу р. Днепра; говорится, что, «для них воздвигается церковь, или монастырь каменный, казенным иждивением, дома также построены будут от казны» и проч. – Посему жители и перешли на берега речки Белозерки, близ Днепра, где основали Большую Знамянку и другия слободы.

Опустевшее же селение было опять населено крестьянами самого Потемкина, купленными в Великороссии, у различных помещиков. По смерти князя, они поступили в адмиралтейское ведомство, а в 1816 году причислены к военным поселениям. В ныне существующей приходской церкви находится принесенная семейством Макаровых, отобранная в приходской церкви помещ.

слободы *Шелепиной* (Тульской губ., Алексинского уезда), родовая (фамильная) их *икона Пресв. Девы*, старинной Русской работы. В самом виде сей иконы нельзя не обратить внимания на особенность в начертании правой руки; в ней, именно, большой перст обведен вокруг прочих четырех.

Церковь Знамения Пресвятыя Богородицы сооружена 1835 года; иконостасом же снабжена с уничтоженных Водянской, Лагерской, Краснокутской, Ульяновской и прежней Знамянской церквей. Иконы прежней здешней церкви писаны клеевою краскою, по золотому и желтому полю; а прочие – Киевского стиля. На обороте местной Св. Архистратига Михаила иконы, взятой из Краснаго Кута, есть надпись: 1787 года поставлен (т.е. сей образ).

К сожалению архив Преображенскаго монастыря, с 1831 года переданный в здешнюю церковь, теперь здесь не находится и разобран любителями старины; а бумаги до 1812 года истреблены во время свирепствовавшей здесь чумы (1812 года).

В четырех верстах от Знамянки, при истоке речки Водяной, существовало с 1770 годов селение **Водяное**. В 1784 г. оно было куплено, у прежняго владельца, князем Потемкиным-Таврическим, а с 1793 года сделалось станицею Бугскаго Казачьяго войска. По уничтожении существования этого войска (указом от 24 дек. 1817 года), Водяное преобразовано было в военное поселение, а в 1823 году переселено в Вознесенск и другия места. Церковь Св. Ап. и Ев. Иоанна Богослова была разобрана; место бывшаго престола ограждено усердием чинов лесной стражи и сюда ежегодно бывает крестный ход из селения Знамянки, совершающийся 8-го числа мая.

Теперь, в бывшем селении Водяном, находится главное управление Красносельских и Черкасских (военнаго ведомства) лесов и живет обер-форстмейстер. В ведении его находится более 22,000 десятин лесу в Херсонской (Черный лес, Нерубайский и часть Чуты) и более 10,000 дес. в Киевской губерниях.

В пяти верстах от Водяной, близ истока речки Чернолески, находилось (основ. в 1770 годах) селение Лагери, купленное князем Потемкиным-Таврическим 1785 года у майора Максимова, и с 1793 преобразованное в станицу Бугскаго Казачьяго войска.

Перешедши в ведомство военных поселений, с 1818 года, Лагери были упразднены 1828 года, и жители выселены в другие места, напр. Дмитровку, Вознесенск и проч. Церковь Рождества Богородицы разобрана и отдана частью в Знамянку, частью в Михайловку.

Верстах в пяти, от Лагерей, существовала казачья станица, **Кучеровка**, при истоке Ингульца из буерака тамошняго. С упразднением казачьяго войска, она была переведена в Михайловку.

На западной стороне Черного леса берет свое начало, из подгорных источников, речка **Богданка**. При ней, до 1823 года, существовало селение **Богданка**, основанное князем Потемкиным-Таврическим 1786 года и заселенное его крестьянами, купленными в Великороссии. С 1792 года оно поступило в адмиралтейское ведомство, а с 1818 года - в состав военно-кавалерийских поселений. В 1823 году оно было переведено в Дмитровку и Церковь Преображения Господня разобрана.

Близ местности, существовавшей подле Богданки, в 1760 годах пролегалла большая торговая дорога из Польши, чрез Красноселье (пограничный форпост и таможня), в Елисаветград. Здесь случилось в помянутых годах происшествие, нами слышанное и которое мы передаем без прикрас.

В одном из пограничных селений бывшего Королевства Польскаго жил в бедности с семейством лишенный своего прихода униатами православный священник, и промышлял продажею деревянных изделий (ножей, мисок, ложек, оглобель, борон, и т. под.), кои отвозил на заграничные базары и ярмарки, в Елисаветград. Однажды, нагрузивши конский воз упомянутыми вещами, он отправился на лошаденке в Елисаветград. В долине, на дороге, близ Черного леса и после известного урочища Богданки, остановил его вышедший из лесу плечистый и обросший мужик, с дубиною в руках, и спросил: «вы священник?» – тот оторопел, но отвечал утвердительно. Тогда остановивший его сказал, что он рад такой встрече, потому-что ищет получить разрешения в грехах своих. С этими словами подал ему свой кий и сказал: «я не могу рассказать вам всех своих грехов; память о моих злодействах не

дает мне ни на минуту покою; бейте меня этим кием – я заслуживаю величайшего наказания». Опасаясь за собственную жизнь, невольный духовник начал из всех сил сыпать удары на разбойника, который обращал к нему и спину, и брюхо, и горько плакал; наконец утомившись, бросил дубину. Вставший после побоев вручил священнику 500 серебряных и золотых монет, благодарил и просил не забывать его в своих молитвах. Они разлучились, и покаявшийся разбойник скрылся в лесу, а священник поворотил домой. Неожиданное богатство дало ему возможность задобрить одного Польского пана и занять приход в богатом селе, близ Чигирина.

При впадении речки Богданки в Ингулец существует, сколько известно, с 1740 годов, селение **Цыбулев**, в котором 1748 года была уже и церковь, состроенная, вероятно, по благословению преосвященного митрополита Киевского.

С 1752 года Цыбулев считался «шанцем» и несколько лет «городом»; он был квартирою 15-й роты поселенного Гусарского Хорватова полка, с 1764 года 15-й роты Черного Гусарского полка, и имел земляную крепость (шанец, Schanz), с крепостною церковью (разобранною в 1831 году). Эта крепость, вооруженная одною пушкою, отбила в 1769 году Татар, кои после того взяли без всякаго сопротивления и выжгли Михайловку. Мужество Цыбулевскаго коменданта было причиною спасения от Татарскаго погрома лежавших вниз по Ингульцу Уховки и Дмитровки.

С преобразованием поселенных Гусарских полков (1784 года), Цыбулев сделался казенным селением и с 1817 года (в апреле месяце) исключен из гражданскаго ведомства для учреждения военнаго поселения.

Приходская церковь **Покрова Божией Матери** принадлежит к числу лучших по устройству и богатейших в военных поселениях.

Верстах в трех от Цыбулева, при впадении речки Чутовки в Ингулец, находится деревенька **Чутная** (или **Хировка**), в которой живут крестьяне одного владельца с **Чернолескою**, стоящей насупротив, при впадении в Ингулец речки того же имени. Местность Чернолески долго была притоном гайдамаков, грабивших Польшу и щедро наделявших некогда Чернолесских жителей.

В двух верстах отсюда, на левом берегу Ингульца, в прекрасном

местоположении, существовало по 1829 год казенное селение, в последнее время военное поселение, **Красный Кут** (по бумагам **Веселый Кут**). Оно основано выходцами из Побужья (Подольской губернии), коих преследовали Польские паны и католическое духовенство за православную веру.

С ними прибыл (около 1773 г.) и священник **Иаков Курковский**, который два года отправлял богослужение (кроме литургии) в Знамянке; по смерти его, воспитанник Переяславской семинарии, сын его, **Василий Курковский**, с пособиями из земли Войска Донского, построил церковь **Св. Архистратига Михаила и прочих безплотных сил** и был в ней священником. Эта церковь была упразднена в 1829 году, вместе с переселением жителей Краснаго Кута в Цыбулев, Дмитровку и Михайловку.

В двух верстах от Краснаго Кута существовало по 1821 год казенное селение **Уховка**, основанное выходцами из Малороссии в 1740 годах. Оно в сказанном году было, по распоряжению правительства об устройстве военных поселений, упразднено и жители выселены в Бессарабию.

На другой стороне Ингульца, против Уховки, подле Чернаго леса, существовал **Спасопретворенский монастырь**, основанный в 1754 году, по благословению митрополита Ужицкого, Сочавскаго и проч., **Паисия**, вызванным из Венгерской Сербии архимандритом **Софронием Добрашевичем**. В монастыре **Преображенская церковь**, с приделом **Св. Николая**, Мир-Ликийских Архиепископа и Чудотворца. Основание монастыря было, собственно, делом перваго начальника Новой Сербии, **Ивана Хорвата**, который, как известно, хотел учредить и отдельную Ново-Сербскую Епископию (Хрон. Обзор. Новорос. Края, сост. Ап. Скальковским, часть 1, стр.32). Если Хорват не успел в своем намерении – иметь своего епископа, то архимандрит Софроний писался «**Архимандритом Новой Сербии**». Из его преемников нам известен (1778 г.) **Игумен Иринарх**, замученный гайдамаками, еще наведывавшимися в этот край.

К монастырю была приписана деревня **Ульяновка**, близ него находившаяся и заселенная, старанием Хорвата, выходцами из Польши.

В 1770 году монастырь был упразднен; в 1784 году придел Св. Николая продан, как мы уже сказали, в Дмитровку; в 1788 году бывшая монастырская деревня, **Ульяновка**, причислена к Екатеринославскому казачьему войску, а с 1796 г. сделалась станицей Бугскаго казачьяго войска. В 1831 году Ульяновка была упразднена, жители разселены по соседним военным поселениям, и Преображенская Церковь разобрана.

Над оставшимся от Преображенской Церкви престолом в прошедшем году сооружена, усердием одного из чиновников Форстмейстерскаго управления небольшая деревянная палатка. Вокруг местности бывшего монастыря существуют скудные остатки монастырскаго сада, защищаемые от конечнаго истребления скотом и людьми стоящею здесь большею пасекою некоего Дмитровскаго поселанина.

Лет за двадцать, некоторый гончар из дер. Алексеевки, ища кладов, разрывал местность престола и нашел там свинцовую доску, с надписью (вероятно, это была храмозданная); как человек неграмотный, он надписи не разобрал, и как невежда, употребил свою находку на поливо горшков.

Близ нынешняго урочища Уховки, и Ульяновки при опушке Чернаго леса, добывается большое количество алебаstra, на казенной земле; там же есть и руда хорошей горшечной глины, а верстах в четырех, вниз по Ингульцу, желтый песок.

В лесной поляне, в трех верстах от бывшего монастыря, находится почти заросший «городок», в котором имели пристанище гайдамаки и устроили-было еженедельные «базары», на которые собирались поселяне из Уховки, Чернолески и Цыбулева, и покупали или выменивали на съестные припасы разныя, награвленные в Польше, вещи. На некоторых дубах долго были заметны следы от висевших там колоколов, на зов которых сходились лесные рыцари, или были им предупреждаемы от врагов.

Уничтожение сих базаров последовало не ранее 1760 года, когда гайдамаки осмелились захватить обоз с деньгами, шедший из Кременчуга в Новомиргород; деньги, говорят, скрыты глубоко в самом городке, а Хорватовы гусары прекратили здешния гайдамацкия сборища.

Вдоль, по северной опушке Черного леса, находятся места садов и пастек, заведенных жившими тут монахами, бежавшими волею и неволею из областей бывшего Королевства Польского; в так называемом «Чернечем Яру» было их главное место, где жили пять или шесть чернцов и имели колокол. Подобныя жилища монахов были и в лесных чащах, по р. Тясьминю. Об них последовал из Епископской Переяславской Консистории указ (за № 430-м) от 5-го июня 1773 года, присланный протопопу Елисаветградскому, Павлу Базилевичу, с присутствующими (в духовном правлении); там сказано, что до сведения преосвященного Иова, епископа Переяславского и Бориспольского, дошло, что в Елисаветградской Провинции по пасакам и другим местам заграничные монахи проживают; посему и предписывается достоверно о том везде исследовать, и буде где явятся, немедленно отсылать в Консисторию. Подобнаго содержания указы повторялись и после, напр. в 1778 году.

При северной оконечности Черного леса, на правом берегу Ингульца, стоит деревня *Алексеевка* (она же – *Раказевичева*), заселенная около 1770 года помещиком *Алексеем Раказевичем*. В настоящее время всех жителей мужеска пола считается в ней до 60 душ; в 1848 году она сильно пострадала от холеры.

В заключение своего историко-описательнаго очерка «Черного леса и его окрестностей», мы считаем нужным предупредить приговор взыскательных знатоков дела, подобный такому: «'s heisst freilich alles Pauken getragen, aber wie?» что выставленные нами числа годов основаны на письменных документах или возможно тщательной проверке и разсмотре изустных рассказов; что от себя собственно мы ничего не прибавили, напротив многое упустили, для краткости и ясности дела. Scimus enim, quam sit curta nostra supellex ac non certa veterum temporum intelligentia.

20-го апреля 1858 года. Иеромонах Арсений Иващенко.

ПІСЛЯМОВА

Публікація здійснена за саморобною книжкою, зшитою з фотокопій сторінок роботи А.І.Івашенка, надрукованої у 16-му томі Вісника Імператорського Російського Географічного Товариства (Въстникъ Императарскаго Русскаго Географическаго Общества. – Т. XXVI. – Отд. V. СМЪСЬ. – СПб., 1859. – С. 43-65) і переданої до Кіровоградського обласного краєзнавчого музею у 1977 році (КОКМ. – ФВ-8687. Дарчий напис: *Музею г. Кіровограда от Рыбальченко А.В. 26/V-1977*). Відоме ще одне видання твору – в Новоросійському календарі на 1859 рік (Одесса, 1858. – С. 421–430), очевидно, перше. Але обидва оригінали виявилися недоступними у Кіровограді й тому довелося працювати з музейним варіантом, деякі фотоаркуші якого дуже поганої якості. Це може бути причиною невірного прочитання кількох слів, незрозумілих сучасному читачеві. В ході опрацювання матеріалу виявилися і друкарські помилки, допущені при наборі оригіналу. Наприклад, *Шамівка* (батьківщина автора!) пишеться як *Тамівка*, *Знам'янка* в одному місці названа *землянкою* тощо. Такі явні похибки виправлені без застережень.

Автор намагався якомога точно відобразити хронологію виникнення поселень чорноліського краю, але за браком відповідних першоджерел це йому не скрізь вдалося. Так, наприклад, зазначений у роботі час заснування сіл Знам'янки та Плоського не знаходить підтвердження в наявних документах; Знам'янка заснована 1772 року, а Плоське – 1776 року.

Текст передається мовою оригіналу, що надає можливість відчутти історико-культурну атмосферу часів його написання. Проте, для полегшення сприймання, архаїчні літери **ять** і **фіта** замінені на сучасні відповідники, а **єр** в кінці слів на приголосні вилучено.

Для знайомства з біографією автора, 175-річчя якого на батьківщині залишилося непоміченим, пропонуються (у скороченні та перекладі українською мовою) дві словникові статті, що певною мірою доповнюють одна одну.

АРСЕНІЙ (Івашенко Антоній Ілліч; 1830, с. Шамівка Олександрійського повіту Херсонської губернії — 18.02.1903, Новгород), єпископ Кирилівський, вікарій Новгородської єпархії,

історик Церкви, візантиніст, агіограф. Із сім'ї священика, з 1843 року навчався у Херсонській духовній семінарії, з 1849 року — в Київській духовній академії. 5 липня 1853 року прийняв чернечий постриг з ім'ям Арсенія, 21 липня рукопокладений в ієродиякона, 16 серпня — у ієромонаха. Із 7 жовтня 1853 року по червень 1854 року інспектор Одеського духовного управління, з 24 червня 1854 по 14 березня 1859 року викладач Волинської духовної семінарії. З 1859 року викладач Воронізької духовної семінарії, з 1863 року ігумен, інспектор Воронізької семінарії. З 1868 року архімандрит, ректор Полоцької духовної семінарії. З 1872 року член Санкт-Петербурзького духовно-цензурного комітету. У 1886-1889 рр. настоятель Заїконоспаського московського монастиря. З 2 грудня 1889 року член Московської синодальної контори. 30 травня 1893 року в Ісаакіївському соборі Санкт-Петербурга хіротонісан у єпископа Каширського, вікарія Тульської єпархії. З 18 грудня 1893 року єпископ Кирилівській, вікарій Новгородської єпархії. Почесний член Казанської духовної академії (1897).

Відрізнявся широкою освіченістю і працьовитістю, добре знав грецьку, латинську, німецьку, французьку, італійську, іспанську мови. Головна праця з церковної історії — «Літопис подій церковних і цивільних, пояснюючих церковні, від Різдва Христового до 1868 р.», побудована як на опублікованих творах, так і на архівних матеріалах (у викладі російської історії), — витримала 5 видань (у останніх 3 виданнях хронологія доведена до 1898). Інші церковно-історичні дослідження присвячені маловивченим питанням історії Православ'я у Греції, Угорщині, Персії, Сербії, Криму, на Сицилії, Криті, Родосі тощо. Багато з використаних дослідником документів були вперше введені ним у науковий обіг.

Велике місце у діяльності єпископа Арсенія займали переклади і видання пам'яток візантійської літератури, в основному із зібрання московської Синодальної Патріаршої бібліотеки. За підрахунками А.А.Спаського, він переклав і видав 29 творів 20 грецьких авторів IX–XVI століть (св. Климента Александрійського, св. Мефодія I, Солунського архієпископа Йосипа, Константинопольського Патріарха Філофея Коккіна, Мефонського єпископа Миколая, Афіньського митрополита Михаїла Хоніата та ін.). Серед перекладів

велике місце займають твори візантійських богословів — св. Григорія Палами, Мануїла Пелопоннеського, св. Марка Євгеніка, Ніла Дамілі, Ніла Діасоріна, Георгія Схоларія.

Перекладені твори Миколая Гідрунтського (Отрантського) і Матвія Властаря відкрили нові факти в історії полеміки з католиками. Учений видав російською мовою життя маловідомих східних подвижників: «Похвальне слово св. Фотію Фесалійському» і «Житіє та подвиги св. Феодори Солунської», життєписи Євфімія Мадитського, Матрони Хіоської. А. опублікував грецькі тексти за кількома списками, переклади забезпечував передмовами і коментарями, багато передмов (до творів Матвія Властаря, ігумена Миколая Гідрунтського, ієромонаха Ніла Дамілі) стали значними науковими дослідженнями. Вадою цих публікацій є велика кількість помилок у грецьких текстах. Свою обширну бібліотеку архимандрит Арсеній заповідав Новгородській духовній семінарії.

Е.П.Р.

(Православная энциклопедия. Т. III. Анфимий – Афанасий. М.: Церковно-научный центр Русской Православной Церкви «Православная Энциклопедия», 2001. – С. 401-403).

Арсеній (в миру Антоній Ілліч Іващенко), духовний письменник (народився у 1831 році, помер 18 лютого 1903 року). Закінчив курс у Київській духовній академії. У 1875 р. зайняв посаду настоятеля Московського Заїконоспаського монастиря, якою скористався для вивчення грецьких рукописів московської синодальної бібліотеки. У 1893 р. був возведений у сан єпископа та призначений вікарієм спочатку Тульської, потім Новгородської єпархії. За своїми розумом, освіті, працьовитості та високим моральним чеснотам А. був видатним явищем у єпархії. Проте його службова кар'єра виявилася більш ніж скромною. З А. трапилося те ж, що було з його ще більш знаменитим колегою, єпископом Порфирієм Успенським. Він мав сміливість говорити правду без прикрас у добу загального мовчання. Його оцінки високих чинів духовного відомства були влучні, дотепні та нещадні. Такої свободи слова йому не пробачали. Це, зрештою, мало засмучувало А. Він весь віддався кабінетній роботі. Добре знаючи мови грецьку, латинську,

німецьку, французьку, італійську, іспанську, румунську, слов'янські, він зробив для історії церкви стільки, що його праця достатньо було б для вченої репутації двадцяти єпископам. Його переклади грецьких духовних творів і пам'яток численні. За відсутністю спеціальних словників та наукової обробки середньовічної візантійської мови така робота становила дуже великі складності. У здійснених А. виданнях пам'ятників середньовічної візантійської літератури багато вад. А. не знав грецької мови науково, проте чудово читав і перекладав з неї. Врешті, у нашій духовній літературі праці єпископа Арсенія становлять видатне явище.

(Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон (в 12 томах). Биографии. Отв. Ред. В.М.Карев, М.Н.Хитров. – М. Сов. Энциклопедия, 1991. Т.1. Аазень – Бейеръ. – С. 474).

ЧАСТИНА II
DOKUMENTUM

*Божко О.М.
(м. Олександрія)*

ДО БІОГРАФІЇ АРХІМАНДРИТА ВАРСОНОФІЯ (ЮРЧЕНКА ВАСИЛЯ ГРИГОРОВИЧА)

Архімандрит Нектарій (Чорнобиль) у своїх «Воспоминаниях» писав: „К сожалению, я мало знаю о жизни о. Варсонофия до его приезда в наш город ” а также: „Многое позабыто и никогда в голову не могло придти, живя в атмосфере, в которой не только писать, но говорить наедине страшно было о чем-либо не советском, ибо, как говорили, и стены передают в ГПУ, что доведется когда-либо свободно говорить о подобных делах и даже писать”. Вірогідно з цих та інших причин у «Воспоминаниях» архімандрита Нектарія та в інших публікаціях трапляється багато помилок, як хронологічного, так і фактичного характеру.

На щастя, вдалося знайти в Кіровоградському обласному архіві метричний запис про народження та хрещення Василя Юрченка й цим прояснити важливіший факт його біографії.

Проблемність такого пошуку полягала в тому, що було невідомо, у якій саме Лозоватці народився В.Г.Юрченко. А їх у Херсонській губернії було біля десятка, крім того, жодна з них не мала церкви. У всіх раніше надрукованих споминах і статтях про визначного церковного діяча зазначалася невірна дата його народження, наприклад, 1880 рік. Нарешті ми можемо виправити цю неточність.

МЕТРИЧЕСКАЯ КНИГА
НИКОЛАЕВСКОЙ ЦЕРКВИ
с. Оситняжки за 1883 год¹

<u>Срок</u> <u>рождения</u> м. д. / ж. д.	<u>Месяц</u> <u>и день</u> рождения / крещения	<u>Имя</u> <u>рожденного</u>	<u>Звание, Ц.О.Ф. родителей</u> <u>и какого вероисповедания</u>	<u>Звание,</u> <u>Ц.О.Ф.</u> <u>восприемников</u>	<u>Титуло</u> <u>крестный</u> <u>советник</u>
36 ---	<u>АВГУСТ</u> 1883г. 18 19	<u>ВАСИЛИЙ</u>	<u>Деревни Лозоватки</u> <u>собственник</u> <u>Григорий Петров</u> <u>КОРЧЕНКО</u> <u>и</u> <u>законная его жена</u> <u>Татьяна Ивановна</u> <u>- православные</u>	<u>Дворянин</u> <u>Семён Савви</u> <u>Рудковский</u> <u>и собственница</u> <u>деревни Лозоватки</u> <u>Мария Николаева</u> <u>Максименкова</u>	<u>Священник -</u> <u>Василий</u> <u>Бужинский</u> <u>с исполнением</u> <u>должности</u> <u>псаломщика -</u> <u>Петром</u> <u>Ганюновичем</u>

Примітки.

¹Державний архів Кіровоградської області Ф. 165. - Оп.1. -
 Арх. № 8. - Арк.10.

*Єгурнова М.А.
(Кіровоград)*

КНИГА ШЛЮБНИХ ОПИТІВ ЄДИНОВІРСЬКОЇ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА

У фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею зберігається Книга шлюбних опитів елисаветградської єдиновірської Покровської церкви.

Шлюбний опит – це письмовий акт, який складається церковним причетом перед кожним вінчанням і завіряє наявність умов, необхідних для законного здійснення шлюбу.

Спеціальна шнурозапечатана книга за формою, затвердженою 1837 року, фіксує свідчення про суспільний стан, віросповідання, вік, здоровий глузд, місце проживання, відсутність спорідненості жениха та нареченої; чи перший чи який шлюб, його добровільність; наявність дозволу батьків і взагалі осіб, згоду яких вимагає закон; триразове оголошення в церкві для впевненості у відсутності перешкод; підписи жениха та нареченої, двох або трьох поручителів і причету церкви.

Книга видана у Покровську церкву архієпископом Херсонським і Таврійським Гавріїлом 22 жовтня 1847 року.

Єдиновірська Покровська церква була закладена у 1795 році на місці старої дерев'яної каплиці.

У зв'язку з рішенням побудувати для єдиновірців спочатку Преображенську церкву, будівництво Покровської церкви було призупинене і завершилося тільки 23 березня 1825 року. 13 липня 1826 року храм освятили в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці.

З конфесійних причин церква була запечатана і богослужіння в ній відкривалося тільки 1847 року на умовах вільного вибору священнослужителя. Першим священником був запрошений з міста Обоянь Курської губернії Олександр Курлов, він священнослужив з 30 жовтня 1847 року по 15 лютого 1861 року.

Нині Покровська єдиновірська церква переосвячена в ім'я

святого Володимира Великого і належить Українській Автокефальній Православній Церкві.

Пропонуємо до уваги шлюбні опити 1847 року, за якими в цій церкві було здійснено чотири вінчання. В подальшому при наявності можливості плануємо продовження публікації книги.

Рукопис друкується мовою оригіналу з повним збереженням орфографії та пунктуації, але для кращого сприймання архаїчні літери замінені на сучасні відповідники і в абзацах підписів розставлені розділові знаки.

ОБЫСКИ

№ 1-й

1847-го года Октября 30-го дня. По указу Его Императорскаго Величества Херсонской Губернии Города Елисаветграда Часовеннаго общества Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы священно- и церковно-служители производили обыск о желающих вступить в брак и оказалось следующее:

1-е) Жених Елисаветграда купеческий сын Илларион Михайлов сын Синицын Старообрядческаго вероисповедания жительствоует в приходе сей Церкви.

2-е) Невеста сего ж города купеческая дочь Наталия Алексеева дочь Соколова Старообрядческаго вероисповедания жительствовала в сем приходе.

3-е) Возраст к супружеству имеет совершенный а именно: жених 35 а невеста 17 и оба находятся в здоровом уме.

4-е) Родства между оными духовнаго или плотскаго родства свойства возбраняющаго по установлению Св. Церкви брак, никакого нет.

5-е) Жених холост, а Невеста девица.

6-е) К бракосочетанию они приступают по своему взаимному согласию и желанию а не по принуждению от кого и на то имеют от родителей своих как Жених так и Невеста позволение.

7-е) По троекратному оглашению сделанному в сей Церкви сего Октября 28, 29 и 30-го числ препятствий сему браку ни кем не объявлено.

8-е) Для удостоверения безпрепятственности сего брака служат документами как о женихе так и о невесте книги сей Церкви.

9-е) По сему бракосочетание означенных лиц совершено сего Октября 30-го дня в узаконенное время при посторонних людях.

10-е) Что все показанное здесь о женихе и невесте справедливо, в том удостоверяют своею подписью как они сами так и по каждом свидетели в том, что если окажется что ложное подписавшиеся повинны за то суду по правилам Церковным и по законам гражданским.

К сему обыску Жених Ираривон Михалов син Синицын / Нивеста Наталья Аликсеивна дочь Соколова; Поручители по женихе: 3 гильдии купец Степан Прокофиев син Поляков / мищенин Стифан Васильев сын Соиников / по невесте: Иван Беляив Анекеив син. – Купец Иван Василиев Плотников.

Обыск сей производили в Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы Священник Александр Курлов. – Уставщик Иван Сарычев.

(Арк. 2).

№ 2-й

1847-го года Ноября 4-го дня. По указу Его Императорскаго Величества Херсонской Губернии Города Елисаветграда Часовеннаго общества Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы священно- и церковно-служители произвели обыск о желающих вступить в брак и оказалось следующее:

1.) Жених, Елисаветграда мещанин Владимир Феодоров сын Соколов православнаго вероисповедания жительствует в приходе Преображенской Церкви.

2.) Невеста сего ж Города мещанская дочь Ксения Агафонова дочь Шапошникова жительствовала в приходе сей Церкви.

3.) Возраст к супружеству имеют совершенный а именно: жених 25-ти а невеста 17-ти и оба находятся в здравом уме.

4.) Родства между оными духовнаго или плотскаго родства свойства возбраняющаго по установлению Св. Церкви брак, никакого нет.

5.) Жених вдов, а невеста девица.

6-е) К бракосочетанию они приступают по своему взаимному согласию и желанию, а не по принуждению от кого и на то имеют от родителей своих как жених так и невеста позволение.

7.) По троекратному оглашению сделанному в сей Церкви сего Ноября 1, 2 и 4-го числ препятствий сему браку ни кем не объявлено.

8.) Для удостоверения безпрепятственности сего брака служат документами о женихе свидетельство от духовнаго его отца Священника Максима Каменева, а о невесте книги сей Церкви.

9.) По сему бракосочетание означенных лиц совершено сего Ноября 4-го дня в узаконенное время при посторонних людях.

10.) Что все показанное сдесь о женихе и невесте справедливо, в том удостоверяют своею подписью как они сами так и по каждом свидетели в том, естли что окажется ложное подписавшиеся повинны за то суду по законам Гражданским и правилам Церковным.

К сему обыску Жених Владимир Федоров сын Соколов / невеста Ксения Агафонова дочь Шапошникова / за себя и за нее руку приложил/ Поручители по женихе: мишан Василий Пимонов сын Карманов и мишан Николай Прохоров сын Зайцев / за него и за себя руку приложил. По невесте: мещанин Ксинифонт (Черны) Киприянов Чернышев руку приложил / мищанин Гур Осипов сын Карпов руку приложил.

Обыск сей производили в Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы Священник Александр Курлов. –

Уставщик Иван Сарычев - подписался.

Помощник Емельян Санбурский – подписался.

(Арк. 2, зворот).

№ 3-й

1847-го года Ноября 12-го дня. По указу Его Императорскаго Величества Херсонской Губернии Города Елисаветграда Часовеннаго общества Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы священно и церковно служители производили обыск о желающих вступить в брак и оказалось следующее:

1.) Жених Елисаветграда мещанин Николай Косьмин сын

Сотников старообрядского вероисповедания жительствоует в приходе сей Церкви.

2.) Невеста сего ж города Мотрена Алексеева дочь Кошнерева мещанка старообрядческого исповедания жительствоует в приходе сей Церкви.

3.) Возраст к супружеству имеют совершенный а именно: жених 34-х, невеста 30-ти и оба находятся в здравом уме.

4.) Родства между оными духовного или плотского родства свойства возбраняющего по установлению Св. Церкви брак, никакого нет.

5.) Жених холост, а невеста вдова.

6.) К бракосочетанию они приступают по своему взаимному согласию и желанию а не по принуждению от кого и на то имеют от родителей своих как жених так и невеста позволение.

7.) По троекратному оглашению сделанному в сей Церкви сего Ноября 12 11 и 12-го числ препятствий сему браку ни кем не объявлено.

8.) Для удостоверения безпрепятственности сего брака служат документами о женихе пачпорт, а о невесте книги сей Церкви.

9.) По сему бракосочетание означенных лиц совершено сего Ноября 12-го дня в узаконенное время при посторонних людях.

10.) Что все показанное здесь о женихе и невесте справедливо, в том удостоверяют своею подписью как они сами так и по каждом свидетели в том, если что окажется ложное подписавшиеся повинны за то суду по законам Гражданским и правилам Церковным.

К сему обыску жених Николай Козмин сын Сотников и невеста Матрена Алексеева дочь Кушнерева / обезуюся мы / по брака сачинив / ходить в щерковь и все обряды щекovníи исполять / и места иго ниграмотнав по их личному прошению брат жениха мещанин Иван Козмин сын Сотников пописал и, поручители по женихе: мищенин Иван Явсеив сын Будыкин и вместо яво неграмотнава руку приложил мищенин Аликсей Феоктистав сын Житилов за него и за себя руку приложил/ по невесте: мишанин Николай сын Прохоров Зайцев / мищенин Федор Кондратыв сын Чибисав.

Обыск сей производили в Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы Священник Александр Курлов. –

Уставщик Иван Сарычев.

(Арк. 3).

№ 4-й

1847-го года Ноября 12-го дня. По указу Его Императорскаго Величества Херсонской Губернии Города Елисаветграда Часовеннаго общества Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы священно и церковно служители производили обыск о желающих вступить в брак и оказалось следующее:

1.) Жених Елисаветграда мещанин Иван Васильев сын Прохоров старообрядскаго исповедания жительствоует в приходе Преображенской церкви.

2.) Невеста сего ж города мещанская дочь Гликерия Михайлова дочь Гарбачева старообрядческаго исповедания жительствоует в приходе сей Церкви.

3.) Возраст к супружеству имеют совершенный а именно: жених 23 а невеста 26 и оба находятся в здравом уме.

4.) Родства между оными духовнаго или плотскаго родства свойства возбраняющаго по установлению Св. Церкви брак, никакого нет.

5.) Жених холост, а невеста девица.

6.) К бракосочетанию они приступают по своему взаимному согласию и желанию, а не по принуждению от кого и на то имеют от родителей своих как жених так и невеста позволение.

7.) По троекратному оглашению сделанному в сей Церкви сего Ноября 9, 11 и 12-го числ препятствий сему браку никем не объявлено.

8.) Для удостоверения безпрепятственности сего брака служат документами о женихе свидетельство от Духовнаго его Отца Священника Максима Каменева, а о невесте книги сей Церкви.

9.) По сему бракосочетание означенных лиц совершено сего Ноября 12 дня в узаконенное время при посторонних людях.

10.) Что все показанное здесь о женихе и невесте справедливо, в том удостоверяют своею подписью как они сами так и по каждом

свидетели в том, если что окажется ложное подписавшиеся повинны за то суду по законам Гражданским и правилам Церковным.

К сему обыску жених Иван Прохоров / невеста Гликерия Горбачева / поручители по женихе: мищенин Емилиян Иванав сын Еришов / мищенин Иван Евсеив сын Будыкин / по невесте: мещенин Иван Михайлов сын Горбачев / мещенин Аликсей Феоктистав сын Житилав и за них неграмотных и за себя руку приложил.

Обыск сей производили в Церкви Покрова Пресвятыя Богородицы Священник Александр Курлов. –

Уставщик Иван Сарычев.

(Арк. 3, зворот).

Джерела та література

Книга выданная отъ Преосвященнаго Гавріила, Архієпископа Херсонскаго и Таврическаго въ Елисаветградскую Единоверческую часовенную Покровскую церковь для записки въ оную брачныхъ обысковъ Октября 22 дня 1847 года (30.10.1847 – 08.10.1872). - КОКМ. – АІ. – Инвентарный № 717. – 161 арк. – Арк. 2, 3.

Шляховой К.В. Покровская единоверческая // Наша газета. - № 12 (256). – 23 марта 2006 года. – С. 4.

Энциклопедическій Словарь. Томъ XXI-а (Нэшвилль – Опацкій).- Издатели: Ф.А.Брокгаузъ (Лейпцигъ), И.А.Ефронъ (С.-Петербург). – СПб.: Типо-Литографія И.А.Ефрона, 1897. - С. 643.

*Жахалова Н.В.
(м. Олександрія)*

ЖИТТЄВА ОПОЗИЦІЙНІСТЬ І.К.ЧИЖЕВСЬКОГО ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СВІТОГЛЯД ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Свого часу Д.І.Чижевський і писав, і згадував у розмовах про вплив батьків на його життя. Здебільшого ці спогади торкалися майже тридцятирічного олександрійського періоду життя сім'ї, про який тепер відомо більш-менш повно.

А створилася сім'я Чижевських у Санкт-Петербурзі, де служив батько та жила мати Дмитра. І саме на початку подружнього шляху довелось молодим пережити свого роду особисту трагедію, що вплинула і на їхню подальшу долю і, можливо, на долю дітей. Це – арешт І.К.Чижевського за зв'язки з народовольцями, перебування у Петропавловській фортеці, що вплинуло на його психічне здоров'я, висилка у Вологду, а потім – у Херсонську губернію під поліцейський нагляд.

Висвітлення участі І.К.Чижевського у народницькому русі кінця 19 століття має важливе значення і для більш повного розуміння поведінки Дмитра Чижевського в часи його революційного студентства та партійної діяльності на початку 20 століття. Вбачаються явні паралелі у вчинках батька і сина.

Як же трапилось, що успішний молодий офіцер, поручик Кронштадтської фортечної артилерії, слухач Михайлівської артилерійської академії Іван Костянтинович Чижевський у 25 років став державним злочинцем і важливою особою у справі народоволки Софії Гінзбург (міщанки, із євреїв, яка 2 січня 1888 р. прийняла православ'я)? Щодо останньої, то відомо про її зв'язки з одним із лідерів народництва П.Л.Лавровим. З ним вона вперше зустрілася вже в Парижі у 1885 р. і відразу потрапила під магнетичний вплив його ідей. Софія настільки близько їх сприйняла, що кілька разів протягом трьох років із Швейцарії їздила у Росію

для революційної пропаганди, а потім зовсім покинула навчання в Бернському університеті і восени 1888 року повернулася в Росію з метою відтворити “Народну волю” та організувати замах на Олександра III. Вона вела пропаганду здебільшого серед військової молоді, організовуючи так звані просвітницькі гуртки. До речі, свого часу Лавров викладав у Михайлівській артилерійській академії і, можливо, Чижевський знав про його народницьку діяльність не лише від Гінзбург. В один із таких гуртків і входив Іван Чижевський. За його словами, познайомився він із Софією Гінзбург та Надією Слепцовой, які займалися в той час революційною пропагандою серед юнкерів, ще у 1886 р. на останньому курсі Артилерійського училища через свого друга поручика Петра Душевського. **«Мы там говорили о пропаганде среди военных и вообще о способах пропаганды, как ее вести».**

У травні 1886 р. Чижевського направили з Кронштадта в С.-Петербург для вивчення електротехніки на Збройний завод. Тоді він ближче познайомився зі ще однією цікавою особистістю, якій також була не байдужа доля країни, – студентом Петербургського університету Лукою Пилиповичем Гаєвським: **« с которым еще раньше был знаком немного по месту жительства, так как родина последнего город Александрия, где живут и мои родные. Лука Гаевский бывал у меня в квартире редко, но давал мне читать сочинения Маркса, Лассаля – спор с Шульц–Деличем (?), а я сам приобрел политическую экономию Иванова(?)».** У свою чергу, Гаєвський звів земляка з підпоручиком Гренадерського полку Д.С.Бруєвичем, який передав Чижевському друковану брошуру “Лист офіцера”, де йшлося про роль офіцера при «усмирении беспорядков и бунтов».

Та скоро особисті обставини відсунули на останній план пропагандистську діяльність Чижевського – він знайомиться зі своєю майбутньою дружиною, дочкою купця 2 гільдії Марією Єршовою і весь вільний час проводить з нею. А його колишні знайомі в цей час були заарештовані і “проходили” по справі “військових”. Про це, як пише Чижевський у тих же показаннях, він прочитав у газетах.

Нова зустріч із С.Гінзбург відбулася наприкінці 1888 року, коли Чижевський разом зі своїм другом, теж поручиком, Душевським жили в одній квартирі. Тоді Софія з'явилася в Петербурзі під іменем Вільгельміни Браун і, як стає зрозуміло зі слідчої справи, за нею незабаром було встановлено нагляд.

У справі С. Гінзбург Чижевського заарештовано одним із перших 28 березня 1889 р., через шість тижнів після одруження на Марії Дмитрівні Єршовій (10 лютого 1889 р.). Після по цій же справі “проходили” 23 особи, і не лише військові.

До цього слідство вже мало підстави для арешту С.Гінзбург. 14 лютого 1889 року вона випадково залишила в магазині «письменных принадлежностей» по 5-й лінії Василівського острова, № 36, портмоне, в якому власник магазину знайшов написане на маленьких клаптиках паперу “возвание” для розповсюдження його після передбачуваного замаху на Олександра III. 17 лютого Софію заарештували, але якимсь чином вона втекла і виїхала з Петербурга, залишивши речі та записи російською мовою на квартирі. Затримали її повторно вже в кінці травня того ж року в Успенському монастирі біля Бахчисарая, тобто через кілька місяців після початку арештів військових, з якими вона спілкувалася. Видав Софію настоятель монастиря.

У своїх показаннях Чижевський вказує, що поселившись у 1888 р. разом із Душевським, вони вирішили знову зайнятись пропагандою військово-революційних ідей «не имея в виду ни свершения государственного переворота, ни составления партии». Про те, що Гінзбург проживала під іменем Вільгельміни Браун, йому також було відомо, а ще вона просила його при знайомствах називати її Марією Миколаївною Ліньовою. На прохання Софії він передав їй каталог книг, які можна було використовувати для навчання солдат із народу, з бібліотеки для нижчих чинів Кронштадтської фортечної артилерії. Список цей ще раніше він склав сам, коли відповідав за бібліотеку і навчання рядових солдат.

Від студента Михайла Стояновського (теж проходив по справі Гінзбург), якого Чижевський часто бачив на квартирі Софії, у середині лютого він дізнався, що з Гінзбург зустрічатись більше не можна, бо за нею слідкує поліція. Наступного дня він отримав

записку від Душевського, який запрошував його до себе (останній після одруження жив окремо). Там вони зустрілися з Гінзбург, яка повідомила їм, що випадково залишила в магазині портмоне з прокламацією, не повідомляючи її змісту. Більше Гінзбург вони не бачили. Пізніше М.Стояновський говорив Чижевському, що Гінзбург у Харкові і просить дістати «вид на жительство», чого Чижевський не міг та й не хотів робити.

Майже всі показання Чижевського заперечував Душевський. Він навіть відмовлявся, що посилав записку з запрошенням на останню зустріч із Гінзбург, але це було доведено напевне.

Під час проведення дізнання, перебуваючи з початку листопада 1889 р. в «С.-Петербургом Доме Предварительного Заключениея» (а до цього – сім місяців у Петропавлівській фортеці), Чижевський **«обнаружил признаки психического расстройства и 20 января 1890 г. по надлежащем испытании признан С.-Петербургским окружным судом страдающим в настоящее время галлюцинаторным сумасшествием»** (із документа від 25 січня 1890 р. **«Заключение о дальнейшем направлении дела об освидетельствовании состояния умственных способностей поручика Кронштадтской крепостной артиллерии Ивана Константиновича Чижевского, обвиняемого в государственном преступлении»**). До речі, один із протоколів чергового допиту Чижевського, де він уточнює та розширює свої попередні показання, датується 25-26 жовтнем 1889 р., і він не складає враження про Чижевського як людину психічно хвору. Показання його вже не такі розпливчасті, як попередні, чіткіші й лаконічніші. Можливо, що їх він давав або під тиском органів дізнання, або повністю зрозумівши, що його чекає попереду. Хоча, говорячи про деякі моменти справи, він намагається використовувати вислови “не знаю”, “не пам’ятаю”. Тут він говорить про те, що і на навчання до Михайлівської академії вони домовились вступити разом із Душевським з метою революційної агітації. Склали програму її проведення, говорили про це з іншими офіцерами (у своїх показаннях Душевський все заперечував).

До визнання Чижевського судом психічно хворим і деякий час

після того він перебував у міській лікарні Святого Миколая Чудотворця. Саме в цей час Марія Чижевська починає активну боротьбу за полегшення долі свого чоловіка у високих інстанціях. 25 січня 1890 р. вона подає перше прохання на ім'я Великого Государя Імператора Олександра III, в якому прохає вислати чоловіка на його батьківщину в помістя Херсонської губернії, або у Вологду; потім – міністру юстиції, де, посилаючись на **«чистосердечное раскаяние ее мужа и на болезненное его состояние»**, благає віддати чоловіка на поруки їй або її батьку, купцю Єршову.

Перше і наступні подання Марії Дмитрівни до Міністерства, які могли б вплинути на звільнення Чижевського, цікаві тим, що вона не лише прохає про милість, а й доповнює показання чоловіка, намагаючись його виправдати. **«Его вина произошла не от злых намерений, а по неопытности и доверия к людям, которые воспользовались его добротой и эксплуатировали его в свою пользу. (...) Муж мой первое время ничего не говорил на допросах, рассчитывая, что следствие само найдет виновных и надеялся на порядочность товарищей, что всякий возьмет свою вину на себя, не прячась за спину других; по аресте моего мужа предлагали мне взять знакомство с Гинзбург на себя, будто-бы муж мой с ней познакомился у меня, которая была у меня два раза, брала уроки рисования и которую я совершенно не знаю, но я всю жизнь одной истине служу, и на это не согласилась»**.

Трохи інакше про знайомство своєї нареченої з С. Гінзбург пише в показаннях Іван Костянтинович. Софія прохала його знайти їй якийсь заробіток, а саме в цей час вони удвох із нареченою захоплювались виготовленням т.зв. «волшебных фонарей», що він запропонував і Софії, крім того, **“объяснил ей, что могу познакомить ее с домом моей невесты, где есть дети и, может быть, понадобится учительница. (...) Не помню точно которого числа, но, кажется, о Рождестве я ввел Софью Михайловну в дом своей невесты, а ныне жены, и представил ее под именем Марии Николаевны ... действительное имя ... равно как и нелегальное положение**

ее я от своей невесты скрыл. (...) Софья Михайловна была в доме моей невесты по 1-й линии Васильевского острова, д. № 56 несколько раз, присутствуя на уроках рисования, при чем находился и учитель, фамилии которого я не знаю, но знает моя жена. ...виделся еще с Софьей Михайловной на ее квартире в первых числах февраля перед своей свадьбой, на которую пригласил и С.М., на что последняя ответила, что не имеет платья, но в день свадьбы поздравить пришла, для чего вызвала меня на лестницу и поздравив меня, ушла”. В наступних показаннях Чижевський додає, що Гінзбург тоді ж викликала з весілля Душевського і говорила з ним про щось сам на сам у порожній квартирі, яка була поруч.

До речі, зовсім не зрозуміла позиція слідства: сестру Душевського Вікторію включили в список звинувачуваних у цій справі лише за те, що поліцейські агенти бачили, як вона, ніби-то, проводжала з квартири свого брата Софію Гінзбург.

У листі на ім'я міністра внутрішніх справ Марія стверджує, що не бачила за своїм нареченим ніяких злочинних політичних дій і його арешт був для неї повною несподіванкою. Одна з її сестер Зінаїда (майбутня хрещена мати племінника Дмитра) помітила, що за Гінзбург слідкують. Про це Марія сказала своєму чоловікові й вони навіть посварились, бо Чижевський назвав слова сестри плітками і довго з нею не розмовляв.

Одне з останніх прохань Марії Чижевської від 21 лютого 1890 р. на ім'я військового міністра можна назвати криком душі молодої дружини: **«...ради Бога, разрешите отдать моего душевнобольного мужа Ивана Чижевского на поруки мне, по словам докторов болезнь его излечима вполне только на свободе, вот уже три месяца, как он в больнице, но состояние его здоровья не улучшается... Ради Бога, Ваше Превосходительство, разрешите его отдать и не сделайте меня несчастной на всю жизнь иметь неизлечимо сумасшедшего мужа».**

Нарешті, після погодження між трьома міністрами, у березні 1890 року І.Чижевського було звільнено і віддано на поруки дружині

для лікування під заставу в 3000 рублів, а дізнання щодо нього призупинено до видужання. Подружжя відразу ж виїхало у Вологду, але ще кілька разів довелось приїздити до Петербурга для влаштування справ і по військовій службі Івана, і по його звинуваченню.

А в липні 1891 р. «**Чижевский, проживающий в г. Вологде, будучи подвергнут врачебному освидетельствованию по особому о том распоряжению военного его начальства, признан выздоровевшим**». Пізніше прокуратура С.-Петербурзької судової Палати не визнала останнє, мотивуючи це тим, що “переосвидетельствование” повинна була здійснювати та служба, яка робила його першого разу, і з дозволу тієї “влади”, яка проводила дізнання по справі та призупинила його до повного видужання Чижевського.

На початку жовтня 1891 р. командир Кронштадтської артилерії повідомив начальнику С.-Петербурзького Губернського Жандармського Управління, що поручик Чижевський, доставлений з Вологди своєю дружиною, на поруках якої знаходиться, з’явився у Кронштадт для виконання службових обов’язків. Потрібно було приймати остаточне рішення, бо не можна допустити до військової служби офіцера, який знаходився під слідством і визнаний психічно хворим.

9 листопада і 4 грудня 1891 року відбулися чергові «переосвидетельствовання» Чижевського і вже С.-Петербурзький окружний суд визнав покращення стану хворого, але не повне видужання. Після цього виклад усієї справи, що стосується нашого героя, подається на ім’я імператора з наступною пропозицією: **«В виду вышеизложенного и принимая во внимание, что Чижевский предварительным содержанием под стражей около года, понес уже некоторое наказание за свою вину и что представленные им при допросах в 1889 г. объяснения, способствовавшие изследованию обстоятельств дела, свидетельствуют о раскаянии Чижевского в прикосновенности к противоправительственному движению, я, согласно с мнениями Военного Министра и Товарища Министра Внутренних Дел, Заведующего**

Полицией полагал бы дознание по обвинению, увольнению от службы поручика Ивана Константиновича Чижевского разрешить административным порядком, с тем чтобы подчинить Чижевского гласному надзору полиции в месте жительства его отца – Александрійском уезде Херсонской губернии, сроком на пять лет.

На приведение такого предположения в исполнение всеподданейше испрашиваю Высочайшее, Вашего Императорского Величества, соизволение».

І, нарешті, ставиться остаточна крапка у справі Чижевського 17 лютого 1892 р. Головне військово-судове управління Військового міністерства за підписом військового міністра повідомляє міністра юстиції, що погоджується з тим, щоб звільнений від служби Чижевський був направлений в Олександрійський повіт Херсонської губернії під нагляд поліції терміном на 5 років.

Минає 10 місяців і з'являється ще один цікавий документ: указ про звільнення Чижевського від служби за підписами його колишніх командирів від 30 листопада 1892 р. У тексті своєрідного послужного списку і згадки немає про те, що він був під слідством, лише деякі рядки указу можуть служити натяком про це: « ... отчислен от Академии 1889 года, марта 27... У обер-офицера сего не было обстоятельств, лишающих права на знак отличия беспорочной службы или отдаляющих срок выслуги к этому знаку. Высочайшим приказом тысяча восемьсот девяносто второго года июня девятого дня поручик Чижевский уволен от службы за болезнью штабс-капитаном и с пенсиею: из государственного казначейства в размере одной трети оклада по девяносто шести рублей 66 копеек в год ...». Звертає на себе увагу дата виключення Чижевського з Академії – 27 березня, а заарештували його 28 березня, явно, що робилося це заднім числом. А звільнення від служби (з підвищенням військового звання!) і відправлення на пенсію, навпаки, було оформлено тоді (9 червня 1892 р.), коли Чижевський вже кілька місяців відбував адміністративне покарання в Олександрійському повіті. (Якщо вони дійсно переїхали до Секретарівки в лютому-березні 1892 р., бо не могла сім'я так

швидко зібратися і поселитися в новому місці). Ця деталізація має вагомим значенням для уточнення місця народження Дмитра Чижевського.

Подальша доля сім'ї відома: Чижевські переїжджають з Вологди в село Секретарівку Олександрійського повіту, де батько Івана Костянтиновича мав невелике помістя з будинком і землею, яку пізніше ділили між собою Іван, його брат Микола та їхня сестра, у заміжжі – Тарнавська. Правда, частину землі довелось здати в оренду, а потім і продати, щоб розплатитися з боргами. Через рік, тобто в 1893 р., після смерті старшого сина Костянтина (за спогадами Марії Чижевської-Морозовської – сестри Д.Чижевського), сім'я перебралася на постійне проживання в м. Олександрію, де й з'явилися на світ – у березні 1894 р. Дмитро, а у січні 1898 р. – Марія. І вже більше ніколи не виникає питання про психічну хворобу І.Чижевського, хоча діагноз був серйозний... Його дочка Марія, згадуючи батька у своїх записках, характеризує його як відкритого, веселого вдача людину.

Чому так детально зупинилась на перипетіях саме цієї справи, хоча прикладів опозиційності у житті І.Чижевського є чимало? Зараз не можна визначити напевне роль, яку відіграв він у справі Гінзбург: невинної жертви чи людини, що зрозуміла свої протиправні вчинки і покалася? Але впевнена, що події тих років, перебування під слідством у страшних казематах вплинули на всю його подальшу долю. Дорогу ціну заплатив Іван Костянтинович за свою свободу. Софію Гінзбург було засуджено до смертної кари, яку, після подачі прохання про помилування, було замінено засланням на каторжні роботи без строку. А через два місяці Софія покінчила з собою в Шлісельбурзі. Як і попередні герої “Народної волі”, вона стала одним із символів народницького руху. Про неї написано багато статей, спогадів.

Звичайно, що Іван Костянтинович про це знав. Як і розумів те, що до кінця життя буде в боргу перед своєю дружиною, яка зробила все можливе, щоб врятувати його від серйозного покарання. Можливо цей тягар і штовхав його потім, але вже легально, протистояти системі.

Після припинення поліцейського нагляду Іван Костянтинович

поступово знову включається у громадське життя вже на провінційному рівні в Олександрії. Його опозиційність давала про себе знати і в наступні роки. Навіть вступ до Новоросійського університету і успішне його закінчення свідчать про невгамовність характеру батька Дмитра. Тим самим він компенсував незавершеність навчання у Михайлівській артилерійській академії, що було перерване арештом. Його заняття астрономією на високому професійному рівні, створення домашньої обсерваторії для спостереження за планетами, членство в астрономічних товариствах Росії і Франції, чисельні публікації у спеціальних виданнях, в т.ч. закордонних – свідчення не лише високої ерудиції та глибоких наукових знань. Це – спроба довести і самому собі, і оточуючим, що, не зважаючи на колишню “заплямованість”, він приносить користь суспільству. Після його смерті в журналі “Мироведение” № 2 за 1924 р., який виходив у Петрограді, було вміщено некролог за підписом “В.Чернов”. Автор пише, що для домашньої обсерваторії І.К.Чижевський виготовляв спеціальні пристрої і власноручно виконував ілюстрації до своїх статей.

До речі, і досвід виготовлення славнозвісних картинок для “волшебних фонарей”, Чижевський використав в Олександрії, організувавши майстерню та долучивши до справи деяких вчителів. Вони продавали виготовлене обладнання Земській управі, яка розсилала його в школи повіту. Товаришував Іван Костянтинович з інтелігентними, прогресивними олександрійцями: головою земства, юристом І.Гороновичем, який для своїх колишніх селян будував школи, церкву; власницею с. Аліївка біля Олександрії Л.Чеботаєвою, яка крім шкіл влаштувала навіть стадіон у своєму селі, щоб сільські хлопці замість пиття горілки вчилися грати у футбол. Дружила сім’я і з двоюрідним братом російського письменника В.Вересаєва Смідовичем, який деякий час працював у Олександрії санітарним лікарем; з відомим лікарем Ігумновим – одним із зачинателів сімейної медицини на Херсонщині; членом партії соціал-демократів, юристом Г.Лапчинським. Сім’я лояльно ставилася до євреїв, що тоді за кількістю населення в Олександрії займали друге місце після українців. Допомогали їм у скрутні часи, особливо під час погромів. А у 1905 р. Чижевський організував

разом із дружиною дітей, які носили передачі політичним в'язням у місцеву тюрму.

На поч. 1900-х р. І.К. Чижевського обирають гласним Олександрійського земства, на засіданнях якого він завжди проявляв активність, виступаючи особливо гостро, коли обговорювались освітянські або політичні (під час подій 1905 – 1907 рр.) питання. Його підписи як члена земської управи з'являються під зверненнями до жителів, у першу чергу селян, які розповсюджувалися по всьому повіту. Звичайно, жодна влада не терпить, коли їй вказують на недоробки, і тому при першій можливості Чижевського позбавляють легального права висловлювати свої крамольні думки. У 1910 р. його не переобирають у Земство, бо голосував проти виділення коштів на утримання охоронного відділення.

У “Житєписі” Д. Чижевський згадує також, що батько був кадетом і “виборщиком” до першої та третьої Думи (з Олександрії їх було всього 2 чоловіка). Пробивав Іван Костянтинівич навіть створити за прикладом відомого організатора сільськогосподарських спілок в Олександрійському повіті М.Левитського зі своїми сусідами по хутору подібну спілку хліборобів, але з того мало що вийшло. З Левитським він був добре знайомий і часто зустрічався з ним у себе вдома. До речі, пізніше, вже в Чехословаччині, Дмитро Чижевський вивчав і рецензував педагогічні ідеї Левитського.

Коли 1909 року в Олександрії з'являється перша місцева газета «Известия Александрійской Земской Управы», одним із найактивніших дописувачів стає Іван Костянтинівич. Теми його статей досить різні: про погоду, врожаї, астрономічні дослідження. Саме з цієї газети дізнаємось, що він очолює батьківський комітет у чоловічій гімназії, де навчається Дмитро, активно працює в повітовій училищній раді, очолюючи екзаменаційні комісії в кінці навчального року в сільських школах повіту.

Займаючись своїми справами, Іван Костянтинівич ніколи не випускав із виду намагання свого сина ще гімназистом, а потім і студентом чинити спротив існуючому режиму. Заняття нелегального гуртка, який створив, скоріше за все 1911 р. в

Олександрії Дмитро, і до якого долучилось багато небайдужої олександрійської молоді, в основному з чоловічої, жіночої гімназій та учительської семінарії, проходили в будинку Чижевських. Тут же зберігалась і бібліотека, де були заборонені видання.

Знаючи, чим може загрожувати участь сина Дмитра, тоді студента Київського університету, в активній революційній пропаганді (1915 – 1916 рр.), І.Чижевський робить все можливе, щоб на деякий час перевести його з Києва у Новоросійський університет, беручи на себе оформлення потрібних для цього документів. Майже рік пролежали документи студента Д.Чижевського в Одесі, та на заняттях там він, скоріше за все, не бував. Є архівні матеріали, що свідчать про нагляд поліції за Д.Чижевським і в Одесі (повідомлення агентів), коли він відвідував на квартирі сестру Марію, яка там навчалася на жіночих курсах. Дякуючи батькові, Дмитрові вдалося, не зважаючи на арешт у 1916 р., уникнути виключення з університету, знову повернутися до Києва і продовжити навчання. Цікаво, що Марія Чижевська (Морозовська), пишучи спогади про свою сім'ю у радянські часи, згадує арешт брата лише у 1916 р., і з відомих причин мовчить про більшовицькі арешти. Та повернемося до останніх років життя батька Дмитра.

Після революційних подій 1917 р. І.К. Чижевський не залишився осторонь політики. На жаль, лише за поодинокими спогадами можна відтворити ті його вчинки, що теж свідчать про опозиційність. Після часткового розсекречення і передачі до Кіровоградського обласного архіву довгий час недоступних архівів радянських спецслужб, у записах допитів свідків по справі Ф.Квартюка (періоду Директорії) згадується, що міським головою тоді був І.Чижевський. А нещодавно мені вдалося повністю розшифрувати текст товстого рукописного зошита “Автобіографії”, написаної у 1929 р. відомим в Олександрії вчителем другої половини 19-го і початку 20 ст. Панасом Васильовичем Бачинським. Він, перераховуючи міських голів Олександрії від 60-х років 19 ст., останнім називає І.Чижевського: **«После смерти Сокальского короткое время был городским головою И.К.Чижевский, при котором явилась советская власть, которая все делает по определенному плану».**

У революційній діяльності Дмитра Чижевського не раз виникали ситуації, подібні батьковим. Він теж брав участь у просвітницькому гуртку, ініціатором створення якого в Олександрії (можливо у 1911 – 1914 рр.) був сам. Зі своїми друзями теж вивчав політичну економію, читали Маркса, іншу заборонену тоді літературу. Свідомо прийшов до того, щоб стати членом політичної партії, вести широку пропаганду серед простого народу. Довелось йому також познайомитись і з тюрмами, в короткому часовому проміжку і з царською, і з більшовицькою. Навіть в особистому житті є подібний момент – як і батько, Дмитро теж одружився з дочкою багатого купця.

Долі батька і сина дійсно схожі (до речі, зовнішністю Дмитро походив на матір, це гарно видно на сімейному фото). Можна сказати, що обидва були опозиціонерами все життя. Лише політична опозиційність Дмитра Івановича трансформувалась у наукову. Майже кожна його стаття, книга чи виступ – це дискусії з опонентами (часто – шокуючі), намагання довести протилежне давно відомому, усталеному. Але його опозиційність – не руйнівна, вона – продуктивна, насичена позитивною енергією. І направлена на встановлення істини, виправлення помилок, допущених дослідниками раніше, введення в науковий обіг нових ідей.

Навіть після його смерті позитивізм та добра енергетика вченого і зараз збирають та об'єднують людей у Німеччині і в Україні, яким не байдужа доля величезного і за обсягом, і за значимістю спадку Д.Чижевського. Один із прикладів – наукові конференції в Дрогобичі, на які вже двічі приїздять вчені. Підтвердження цієї думки – у спогадах Г.Гадамера: “Чижевський володів якоюсь притягувальною силою, вмів об'єднувати в одну групу дуже розумних людей, філологів, філософів, ба навіть лікарів і теологів. На тих наукових зібраннях він не був у центрі уваги, але він умів розв'язати людям язика”.

Один із учнів і друзів вченого Д.Герхард теж намагався зрозуміти: «...что же, собственно делало этого человека таким притягательным как личность и как ученого», наголошуючи, що Чижевський більш-менш завжди залишався загадкою для тих, з ким зустрічався.

Можливо, саме Д.Герхард і підійшов найближче до розгадки, запримітивши, що: «...были у него и свои специальные излюбленные темы, которым отдавалось предпочтение. В истории духа это были еретики, вероотступники и экстремисты, которыми он занимался особенно охотно». Тому висновок напрашується сам собою: «Если искать качество, делающее его поведение понятным, то его можно найти в ярко выраженной у него потребности в независимости, чтобы не сказать – в свободе... Оно позволяло ему быть выше материальных забот и так называемой логики вещей и даже – выше политики». Яскравий приклад, що підтверджує ці слова, – відмова Д.Чижевського виступити з доповіддю на 6-му Міжнародному конгресі славистів, що проходив влітку 1968 року в Празі. Доповідь оголосили, Дмитро Іванович вийшов на трибуну і вже тоді сказав, що в знак протесту проти ігнорування його робіт радянськими славістами (чи проти вводу радянських військ в Чехословаччину?), виступати не буде.

Та і у приватному житті, побуті протистояння супроводжувало вченого завжди. Це проявлялось у спілкуванні з колегами, стосунках із владою, рідними. Досить лише нагадати про кількарічну роботу Д. Чижевського у США, де майже щоденно (про це свідчать його листи і спогади очевидців) він перебував у стані спротиву середовищу, в яке потрапив. Вибрав, навіть, своєрідну форму протесту – намагався не розмовляти англійською мовою. В одному ряду з цим – і розрив стосунків з Р.Якобсоном, не зважаючи на їхню тривалу дружбу, що почалася ще в Празькому фенологічному гуртку.

Можливо саме постійна внутрішня опозиційність і породила незрозумілі для оточуючих звички та особливості характеру Дмитра Івановича. Про це згадують майже всі, хто залишив спогади про нього. Наприклад, Х.Ю. цум Вінкель: «В общем Чижевский был человеком общительным и доброжелательным. Но мог быть и отталкивающим, грубым и исключительно невежливым, особенно по отношению к людям, которых не ценил, которых не знал или которые просто встретились на его пути в неподходящий момент».

Лише кілька друзів стійко витримували важкий характер Д.Чижевського і були близькими йому. Серед них – Панас Феденко,

який ще з гімназичної пори в Олександрії став товаришем Дмитра на все життя, а після смерті вченого залишив добрі спогади про земляка.

Інколи в публікаціях про Чижевського говориться, що він помирав один – самотній і покинутий. Та це не так. Кілька його учнів і колег опікувались хворим постійно. Серед них учні вченого – Х.Ю. цум Вінкель, Степан Дрило, про якого сам Дмитро Іванович сказав за два дні до останнього подиху: “Він був самим вірним з усіх”, Ольга Давидова-Фогельзанг, Барбара Конрад, Дітріх Донат. Останні допомагали дружині та доньці в організації відспівування та похорону, підготовці та розсилці великої кількості повідомлень про смерть. Одне з таких повідомлень у 1977 році дійшло і до Олександрії, адресоване міському музею. На довгі роки воно загубилось серед іншої кореспонденції, але провидіння зберегло цей траурний конверт.

Майже через два десятиліття, коли я почала працювати в Олександрійському музеї і розбирала старі папки з неупорядкованими матеріалами, мені потрапив незвичний на вигляд конверт із чорною підкладкою і повідомленням про дату відспівування Д.І.Чижевського, який колись тримали в руках його друзі чи рідні. Вважаю, що це – не випадково. Таким чином доля подарувала мені знайомство з великим вченим-земляком та його родиною.

ПРОТОКОЛ №

1889 года сентября «9» дня в С.-Петербурге, я Отдельного Корпуса Жандармов Ротмистр Иванов на основании 1035 и посл. ст. Уст. Угол. Судопр. ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА Второго в присутствии Товарища Прокурора С.-Петербургской Судебной Палаты М.М.Котляревскаго допрашивал обвиняемую которая в дополнение своих объяснений от _____ показала:

Зовут меня Софья Михайловна Гинзбург.

В своих прежних показаниях я отказалась дать какие бы то ни было объяснения относительно Поручиков Душевскаго и Чижевскаго, но так как они оба могут подтвердить некоторыя из моих показаний относительно других лиц, я решилась сделать ссылку на обоих поименованных Поручиков.

Как Чижевскому, так и Душевскому я говорила о том, что по рекомендации Лаврова познакомилась в Петербурге с либералом, но имени либерала не называла. Несколько раз я прямо от либерала заходила к Душевскому и сообщала ему некоторыя разговоры свои с либералом. Наконец после того, как я забыла прокламацию в магазине Татаринова, я поспешила предупредить обоих Поручиков, что ко мне приходить нельзя, и при этом рассказала им историю с прокламацией. Тогда же заявила я им о своем намерении уехать из Петербурга и так как Михаил Стояновский оставался один без всяких знакомых, я просила их сблизиться с ним, если время докажет, что за ним не следят. При этом я высказала им мое мнение о Михаиле Стояновском, а также отношение его к революционному движению вообще и к моему положению в частности. Я говорила им, что Михаил Стояновский относится вообще скептически ко всякой кружковой деятельности молодежи, презирает, так называемых, развивателей и считает их или заблуждающимися чудаками, или честолобцами, пользующимися простоватостью юнцов, поддающихся лицемерному красноречию. Для окончательной характеристики его личности я рассказала им мою ссору с ним, имевшую место дня за 2 до моего отъезда из Петербурга по следующему поводу:

писатель Дедлов (?) издал сборник своих рассказов под названием «Мы», где рисуются нравы Петербургской учащейся молодежи. В одном из этих рассказов являются развивателями два молодых юриста, развращенных нравственно до невозможности. На глазах читателя гибнут юницы и юноши, объекты деятельности этих негодяев. В других рассказах автор рисует систематически развитие русского интеллигента с первых шагов его школьного возраста до его окончания университетского курса и везде проводится все та же идея. Дня за 2 до моего отъезда пришел ко мне Михаил Стояновский и с торжествующим видом, подавая мне названную книжку Дедлова, заметил: «Прочти, это тебе полезно. Вот оно положение наше новичков, являющихся в цивилизованный Питер с жаждой знания. Дедлов окончательно утвердил меня в моих взглядах». Как всегда бывало в подобных случаях, мы с ним поссорились и он, назвав меня неисправимой сектанткой, ушел от меня. Весь этот эпизод я рассказала как Душевскому, так и Чижевскому и, объясняя взгляды Михаила Стояновского его замкнутым образом жизни, отсутствием у него товарищей, просила их сблизиться с ним, предполагая, что они могут содействовать развитию Михаила Стояновского в либеральном направлении. Самой прокламации ни Душевскому, ни Чижевскому я не показывала и не читала. Что же касается содержания моих разговоров с упоминаемым мною либералом, то я не передавала их подробно ни Чижевскому, ни Душевскому, а высказывала им только свое удивление, что человек, рекомендованный мне как либерал, рассуждает однако, как народоволец. Подлинный за надлежащими подписями.

С подлинным верно:
Отдельного Корпуса
Жандармов Ротмистр - (подпись)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

о дальнейшем направлении дела об освидетельствовании состояния умственных способностей поручика Кронштадтской крепостной артиллерии Ивана Константиновича Чижевского, обвиняемого в государственном преступлении.

Привлеченный, вместе с мешанкой Софией Гинзбург и другими лицами, к дознанию по обвинению в государственном преступлении, поручик Кронштадтской крепостной артиллерии Иван Константинович Чижевский, во время содержания в С.-Петербургском Доме Предварительного Заключение, обнаружил признаки начинающегося умственного расстройства, о чем Начальник означенного места заключения, отношением от 6 ноября 1889 г. за № 9020, уведомил Начальника С.-Петербургского Губернского Жандармского Управления.

На возбужденном по этому поводу в порядке, установленном 353 ст. уст. угол. суд., производстве об исследовании состояния умственных способностей названного обвиняемого, врачи психиатры директор частной лечебницы для душевно-больных Александр Фрей и старший ординатор городской больницы Св.Николая Чудотворца Бронислав Томашевский, по освидетельствовании, нашли, что Чижевский роста среднего, телосложения и питания посредственного, малокровен, выражение лица у него испуганное и малоподвижное, по временам на лице появляется улыбка, по временам же наворачиваются слезы. На предложенные вопросы Чижевский отвечает крайне медленно, как бы с трудом усваивая смысл их. Из разговоров со свидетелем можно заключить, что он испытывает ощущение гипнотизируемого, что, по его убеждению, воля его находится под посторонним влиянием, что посещающая его жена в большинстве случаев кажется ему лицом подставным, что нередко, в особенности по вечерам, ему слышатся разные звуки и даже целые фразы, крайне неприятные ему по своему содержанию, что он не спит, что по временам на него находит тоска, ему кажется,

что приговор над ним уже состоялся и должен быть скоро приведен в исполнение. Это убеждение, не смотря на то, что он чувствует себя нездоровым, уничтожает в нем всякое желание лечиться.

На основании этих признаков, врачи пришли к заключению, что Чижевский обнаруживает совокупность болезненных явлений в психической сфере, свойственную начальным периодам душевного заболевания, известного под названием галлюцинаторного помешательства /*paranoia hallucinatoria*/ и что, по состоянию своего здоровья, он нуждается в специальном лечении в психиатрической больнице.

Показаниями допрошенных в качестве свидетелей Начальника С.-Петербургского Дома Предварительного Заключения Полковника Ерофеева и Помощников его Александра Липченко, Николая Шелковникова и Михаила Введенского, описавших замеченные ими, подобные указанным выше, странности в поведении Чижевского, было установлено, что перемена в поведении Чижевского, заставившая предположить существование в нем душевной болезни и перевести его согласно заключению врачей в больницу Св. Николая Чудотворца, произошла вскоре по доставлении его в Дом Предварительного Заключения, в начале ноября 1889 г.

Из доставленной Главным Доктором Городской Больницы Св. Николая Чудотворца копии скорбного листа Чижевского видно, что он в первые дни по переводе в больницу обнаруживал наблюдавшиеся раньше признаки душевного расстройства и что с 24-го ноября в состоянии здоровья его последовало некоторое улучшение.

Дальнейшие наблюдения над Чижевским, изложенные в представленном Окружному Суду 20 января 1890 года заключении Старшего Ординатора той же больницы Томашевского, привели сего врача к тому заключению, что Чижевский страдает в настоящее время психическим расстройством в форме так называемого мрачного помешательства (*Melancholia*) и что болезнь эта находится в начальном периоде своего развития.

20 января 1890 года Чижевский был освидетельствован в присутствии С.-Петербургского Окружного Суда чрез инспектора

столичного врачебного отделения, доктора Баталина и врачей-экспертов Чечота и Фрея, которые признали, что он в настоящее время страдает галлюцинаторным сумасшествием и что в деле нет указаний на то, чтобы в период времени, к которому относятся преступные деяния, служащая предметом предъявленного ему обвинения, он одержим был какою либо формою умственного расстройства. Заключение это принято Окружным Судом.

На основании вышеизложенного и руководствуясь 356 ст. уст. угол. суд., изд. 1883 года, я полагаю дальнейшее преследование поручика Ивана Константиновича Чижевского приостановить впредь до его выздоровления от сумасшествия.

Составлено 25 января 1890 года в гор. С.-Петербург.

Прокурор С.-Петербургской Судебной Палаты (подпись)

Его Превосходительству Господину Министру Юстиции

От жены поручика Кронштадтской крепостной
Артиллерии Марии Дмитриевны Чижевской

Прошение.

Осмеливаюсь просить Ваше Превосходительство разрешить отдать моего мужа душевно-больного Ивана Чижевского на поруки мне или моему отцу СПб 2 гильдии купцу Д.С.Ершову. Муж мой был арестован чрез шесть недель после нашей свадьбы 28 марта 1889 года. Причину ареста и величину его вины до сих пор достоверно не знаю, но знаю, что он вполне раскаялся в своей вине, в чем надеюсь подтвердит СПб Жандармское Управление; но вина произошла не от злых намерений, а по неопытности и доверия к людям, которые воспользовались его добротой и эксплуатировали его в свою пользу. Теперь, больным, он как то мне сказал, что хочет даже оставить Академию, чтобы избавиться от товарищей, которые ему казались, не быв вполне уверенным, опасными знакомыми, но хорошее отношение Начальства Академии за его успехи в науках и поведение льстили его самолюбие и он жалел оставить Академию, но оказалось, как он говорит, без его ведома пользовались его квартирой и даже, как он узнал по делу, присылали на его имя какая-то посылки, хотя я это все слышала от больного, но мне кажется тут много правды, так как его знакомыя относительно себя так осторожно действовали, что и улики на них не было явных, - муж мой первое время ничего не говорил на допросах, рассчитывая, что следствие само найдет виновных и надеялся на порядочность товарищей, что всякий возьмет свою вину на себя, не прячась за спину другого; по аресте моего мужа предлагали мне взять знакомство Гинзбург на себя будто-бы муж мой с ней познакомился у меня, которая была у меня два раза, брала уроки рисования и которую я совершенно не знаю, но я всю жизнь одной истине служу и на это

не согласилась. И вот, просидев до 21 октября в Крепости, сильно страдая душою за свои ошибки и обман друзей, он сошел с ума. По словам докторов больничных болезнь его произошла от долгого заключения при таких неблагоприятных условиях, а полное излечение его возможно только на свободе, болезнь же его не представляет опасности для окружающих.

Отдайте, Ваше Превосходительство, эту бедную жертву злых людей мне на поруки, только вера в (то), что его поступки произошли не от злых намерений заставляет меня беспокоить Вас, Ваше Превосходительство, чтобы я могла его по совету и под наблюдением докторов на свободе излечить мужа моего от помешательства, я и так уже с арестом мужа лишилась неповинно многого, хоть бы он то остался несумашедшим на всю жизнь, а то это будет для меня хуже каторги.

М. Чижевская

1 февраля 1890 года

СПб

Адр. В.О. по 1 линии д. № 54/56 кв. № 19.

Его Превосходительству Господину Министру Внутренних Дел

От жены поручика Кронштадтской Крепостной
Артиллерии Марии Дмитриевны Чижевской

Прошение.

Зная, что дело моего мужа Ивана Чижевского будет скоро просматриваться Вами, Ваше Превосходительство, до сих пор не знаю величину его вины, но ради правды, которая для меня всего дороже в жизни, осмеливаюсь сообщить Вам, Ваше Превосходительство, что знаю, касающее до его дела. Вступая в брак я совершенно не замечала за ним ни в разговорах и действиях преступных политических наклонностей; арест его чрез шесть недель после свадьбы был для меня совершенною неожиданностью, и я, первым долгом, обратилась за разъяснением к его товарищу, с которым он жил; тот меня вполне успокоил, говоря, что это, видно, по ошибке; но спустя некоторое время узнала, что причина ареста – барышня, которая приходив ко мне два раза брать уроки рисования, прекратила же свои посещения ко мне, сестра моя заметила, что за ней следят, это я сказала моему жениху, который меня уверил, что барышня эта надежная, а то бы он не привел бы ее ко мне, не предупредив меня, а на следующий день пришел и сделал мне выговор, что он узнал, за ней совершенно не следят, что так выдумывать безнравственно, такие сплетни компрометировать грешно, и что ей выходит коронная должность(?); он разсердился на меня и с сестрой долго не говорил. По аресту мужа чрез некоторое время, товарищ его советовал мне с предисловием, что так будет лучше для Вашего мужа, возьмите знакомство этой барышни на себя, будто-бы муж мой познакомился с ней у меня, но я везде привыкла служить одной только правде, меня это глубоко обидело за себя и мужа, какие товарищи, что хотят спрятаться за спину невинной женщины, что же мне после этого стоило не прятаться за моего мужа. Теперь больным мне говорил, что думал даже оставить Академию, чтобы уехать из С.-Петербурга и тем избавиться от товарищей, но хорошие отношения Начальства за его успехи в науках льстят его

самолюбие, он жалеет уйти из Академии; товарищи, говорит, не предупредив его, пользовались его квартирой и даже без ведома его получали на его имя какая-то посылки, и даже, пригласив к себе в свидетели, не предупредив, что женится без разрешения начальства и сказал только об этом спустя шесть месяцев; хотя все это слышала от больного, но, мне кажется, тут правды много; но товарищи его так действовали относительно себя осторожно, что и улики то на них нет. Муж мой на допросах не говорил, рассчитывая, что само следствие найдет виновных и на порядочность товарищей, которые возьмут всякий свою вину на себя, на скрываясь за спину другого. Просидев семь месяцев в Крепости, сильно страдая душею за свои ошибки и обман друзей, на этом и сошел с ума; теперь никому не верит, даже и во мне сомневается и всех боится, чтобы его не научили, что сделать худое; по словам докторов болезнь его излечима вполне, только на свободе и я бы всепокорнейше просила, Ваше Превосходительство, отдать эту жертву злых людей мне на поруки или моему отцу; болезнь его для окружающих опасности не представляет; я бы по совету и под наблюдением докторов лечила бы его на свободе. Сжальтесь, ради Бога, как надо мною, также и над ним; если он останется неизлечимым помешанным, то это для меня будет хуже каторги и за что мне такое наказание невинно.

М. Чижевская.

Адр. В.О. 1 линия д. № 54/56 кв. № 19.
СПбург
4 февраля
1890

ПРОКУРОР

Во Второй Департамент
Министерства Юстиции

С.-Петербургской

СУДЕБНОЙ ПАЛАТЫ

Июля 11 дня 1891 г.

№ 1588

При рапорте от 25 января 1890 года за № 202 Прокурором С.-Петербургской Судебной Палаты было представлено Его Высокопревосходительству, Господину Министру Юстиции, особое производство об освидетельствовании в состоянии умственных способностей Поручика Кронштадтской Крепостной Артиллерии Ивана Чижевскаго, обвиняемого в государственном преступлении по делу Софии Гинзбург и других. За сим, Господин Управляющий Министерством Юстиции, ордером от 13 июля за № 1689, поставил Прокурора Палаты в известность, что дело о Чижевском, по соглашению, состоявшемуся между ним, Управляющим Министерством Юстиции, Военным Министром и Товарищем Министра Внутренних Дел, Заведывающим Полицию, производством приостановлено, впредь до выздоровления его, Чижевскаго, но самое производство об освидетельствовании Чижевскаго в состоянии умственных способностей возвращено при это не было.

Ныне от Начальника С.-Петербургскаго Губернскаго Жандармскаго Управления поступила ко мне переписка, из которой видно, что Чижевский, проживающий в г. Вологде, будучи подвергнут врачебному освидетельствованию, по особому о том распоряжению военного его начальства, признан выздоровевшим. Вследствие сего и согласно с указаниями 356 ст. Уст. Угол. Судопр. Чижевский должен подлежать переосвидетельствованию в том-

же порядке, в каком он был свидетельствуем во время производства о нем дознания, и при том не иначе, как с разрешения той-же власти, которою дознание это было приостановлено, впредь до выздоровления его, Чижевского.

В виду изложенного, имею честь покорнейше просить Второй Департамент Министерства Юстиции возвратить мне, для дальнейшего направления в установленном порядке, упомянутое выше особое производство об освидетельствовании в состоянии умственных способностей Поручика Чижевского.

И.д. Прокурора Судебной Палаты (подпись)

Секретарь (подпись)

Копия отношения Начальника С.-Петербургского
Губернского Жандармского Управления от 5 октября 1891 года
за № 9492 на имя Прокурора С.-Петербургской Судебной
Палаты

Командир Кронштадтской Крепостной Артиллерии, в виду имеющихся у него сведений, что разрешение дела о Поручике вверенной ему части Иване Чижевском, обвиняемом в совершении государственного преступления, приостановлено вследствие признания С.-Петербургским Окружным Судом названного обер-офицера душевно больным и принимая во внимание, что на основании тома 5, ч. II, кн. 1 ст. 1823, Св. Воен. Пост. вообще офицеры, страдающая такого рода болезнями, подлежат увольнению от службы по прошествии года, возбуждал в июне месяце сего года вопрос о медицинском переосвидетельствовании Поручика Чижевскаго, на предмет увольнения его в отставку. Переписка, поступившая по сему поводу во вверенное мне Управление, была препровождена мною на зависящее распоряжение Вашего Превосходительства при отношении от 6 июля за № 6627, вместе с постановлением от того же числа.

Ныне Командир названной Артиллерии сообщая мне, что обвиняемый Поручик Чижевский, доставленный из Вологды своею женою, на поруках которой состоит, в гор. Кронштадт, явился ему для несения служебных обязанностей, просит меня уведомить в возможно скорейший срок о результате возбужденной им вышеозначенной переписки по переосвидетельствованию Поручика Чижевскаго, так как неимение сведений в этом отношении обуславливает собою право Чижевскаго на явку к месту служения, между тем как нахождение его в составе чинов воинской части составляет обстоятельство, противоречащее 1833 ст. Св. Воен. Пост., но в то же время не может быть и устранено без наличия формального акта переосвидетельствования.

На основании всего изложенного, имею честь просить Ваше Превосходительство не отказать в распоряжении о сообщении мне данных для ответа Командиру Кронштадтской Крепостной Артиллерии по существу вопроса его ко мне.

Справка: отношение мое от 6 июня сего года за № 6627. Подлинное подписал Начальник Управления Генерал-Майор Оноприенко и скрепил Адъютант Управления Ротмистр Левандовский.

С подлинным верно: Секретарь при Прокуроре
С.-Петербургской Судебной Палаты (подпись)

Секретно

Его Высокопревосходительству

ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ЮСТИЦИИ

Прокурора С.-Петербургской Судебной Палаты

РАПОРТ

Вследствие ордера от 20 минувшаго ноября за № 2473 имею честь Ваше Высопревосходительство представить дело С.-Петербургскаго Окружнаго Суда о переосвидетельствовании Поручика артиллерии Ивана Чижевскаго в состоянии умственных способностей и донести, что по заключению экспертов Чижевский представляет в настоящее время ряд психических ненормальностей, составляющих существенные признаки остраго галлюцинаторнаго сумасшествия: несколько угнетенное настроение духа, некоторую спутанность представлений, заметное ослабление памяти, легкую утомляемость внимания и т.п., вследствие чего следует признать, что упомянутая болезнь у Чижевскаго еще не вполне прошла, хотя он, по видимому, и приближается к выздоровлению.

Прокурор Судебной Палаты (подпись)

№ 2755

Декабря 7 дня 1891 года

МИНИСТЕРСТВО

Секретно

ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Господину Министру Юстиции

ДЕПАРТАМЕНТ
ПОЛИЦИИ

По «4» Делопроизводству

20 декабря 1891 г.

№ 3395

Вследствие отношения от 12 сего декабря за № 2658, по поводу результатов переосвидетельствования обвиняемого в государственном преступлении Поручика Артиллерии Ивана Чижевскаго, долгом считаю уведомить Ваше Высокопревосходительство, что при таких условиях, разрешение дела о Чижевском может затянуться на неопределенное время, а между тем оставление его в настоящем положении, на службе и на свободе, в виду падающих на него обвинений, едва ли удобно.

В виду сего я полагаю бы необходимым ныне же испросить ВЫСОЧАЙШЕЕ повеление об увольнении Чижевскаго из военной службы и о подчинении его надзору полиции, сроком на пять лет, в Александрійском уезде, Херсонской губернии, где проживает его отец.

О последующем покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство почтить меня уведомлением.

Товарищ Министра,
Заведывающий Полицией,
Сенатор, Генерал-Лейтенант

(подпись)

Директор (подпись)

*Рибалко П.П. (м. Кіровоград),
Сгурнова М.А. (м. Кіровоград)*

З ОСОБИСТОГО АРХІВУ ЯКОВА ПАУЧЕНКА

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей репрезентує документи особистого архіву Якова Паученка, що зберігаються у відділі фондів: проект та праву половину диплома. Дані музейні предмети надійшли до фондової збірки у складі колекції О.Б.Ільїна, переданої на постійне зберігання у 1994 році. Відразу зауважимо – незначна кількість документального матеріалу ні в якому разі не зменшує їх історичного і наукового значення. Проект – один із перших датованих проектів молодого архітектора місцевого змісту та створення, спрямований на практичне втілення. Його датування, 1897 рік, – час, коли Я.В.Паученко після смерті батька стає повноправним власником іконостасної, художньо-іконописної та позолотної майстерні і розширює її діяльність за рахунок виконання архітектурних замовлень. Диплом – одна з престижних нагород ушанованого майстра.

Яків Васильович Паученко (1866-1914) – приватний архітектор м. Єлисаветграда, який протягом сімнадцяти років своєї діяльності у місті підготував низку архітектурних проектів. Більшість зведених будинків і сьогодні прикрашають центральну частину нашого міста. Напевно, Яків Паученко поряд з Андрієм Достоєвським та Олександром Лішневським увійшов у трійку найвідоміших архітекторів міста, створивши на терені Єлисаветградщини власний архітектурний почерк неоруського стилю у загальному пануванні “ізмів” та еkleктики.

Проект молитовного дому в селі Ново-Володимирівці Олександрійського повіту Херсонської губернії (інв. № 7773) виконаний на замовлення жителів Аджамської волості. Селище Ново-Володимирівка було засноване у 1888 році неподалік від Ново-Олександрівки, старшої за нього на один рік. Селища були утворені безземельними людьми різного стану на казеннооборочних землях

і на 1907 рік нараховували 192 та 394 земельних наділів відповідно [3; 4, 64].

Представлений проект виконаний у техніці графіки (туш, акварель) і складається з шести аркушів, наклеєних на тканину в два ряди. Художнє рішення західного і південного фасадів створює повне уявлення про проєктовану споруду в неоруському стилі та надає проєкту певного емоційного настрою, а також свідчить про високий професійний рівень автора. У правому нижньому куті акварелі – автограф: *Архітекторъ Паученко 1897 г.* Нижня частина проєкту містить план споруди, поперечний та поздовжній розрізи з майже нерозбірливими авторськими помітками олівцем.

Храмова споруда та з'єднана з нею дзвіниця мали бути дерев'яними на кам'яному фундаменті, з шатровим куполом, увінчаним маківкою на гранчастому барабані. Однією з особливостей проєкту є розміщення лівого та правого входів на західному фасаді.

У 1906 році Яків Васильович Паученко за художнє різьблення по дереву отримав медаль Всеросійської виставки сільського господарства і промисловості, яка проходила у м. Ростові-на-Дону. Цей факт і підтверджує права частина диплома на золоту медаль Всеросійської виставки сільського господарства і промисловості (інв. № 3523). Документ свідчить про високий рівень фаховості іконостасної, художньо-іконописної та позолотної майстерні Якова Паученка.

За свідченням О.Б.Ільїна права частина диплома зберігалася у родині техника-землеміра О.П.Осмьоркіна. На початку 60-х років колекціонер Олександр Ільїн отримав предмет від вдови О.П.Осмьоркіна, яка припускала, що диплом міг бути “поділений” між родичами – Я.В.Паученком і О.П.Осмьоркіним на згадку про спільну роботу. За версіями місцевих краєзнавців наявна частина диплома належала О.П.Осмьоркіну, оскільки написи на звороті про надання її Кіровській профраді є підтвердженням землемірної діяльності саме Олександра Павловича.

На жаль, залишається загадкою, яку ж золоту медаль отримав Яків Васильович Паученко у 1906 році на Всеросійській виставці сільського господарства і промисловості у Ростові-на-Дону – велику

чи малу? Це питання для пошуковців і краєзнавців, а вирішити його можливо відшукавши половину диплома, якої не вистачає. До того ж, залишається нез'ясованим і практичне втілення проекту культової споруди у с. Нововолодимирівці (тепер у складі Новоолександрівської сільської ради Кіровоградського району Кіровоградської області).

Джерела та література

1. Дипломъ Я.В.Паученко на ... золотую медаль Всероссійской выставки сельскаго хозяйства и промышленности въ Ростовъ-на-Дону. 1906. – Інвентарний № 3523.

2. Єлисаветградський абрис Якова Паученка. Компакт-диск. – Кіровоград: ОУНБ ім. Д.І.Чижевського, 2006.

3. Надеждін А.М. Я.Паученко – архітектор м. Єлисаветграда // Сб.: Культурно-освітні процеси краю у ХІХ столітті (матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції). – Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. – С. 95-102.

4. Проектъ малитвеннаго дома въ сель Ново-Владимировкъ Херсонской губ. Александрійскаго уезда. 1897. – Інв. № 7773.

5. Списокъ сельскихъ обществъ Александрійскаго уезда. – Александрія: Типографія Ф.Х.Райхельсона, 1908. – 82 с.

*Петраков В.В. (м. Москва),
Чвань Т.В. (м. Кіровоград)*

ДО ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ПАМ'ЯТНИКА ІМПЕРАТОРУ ОЛЕКСАНДРУ ІІ

У фондах Державного архіву Кіровоградської області зберігаються документи, що ілюструють історію спроби встановлення в Єлисаветграді пам'ятника імператору Олександрю ІІ, висвітлені у публікаціях В.М.Боська „Жодному російському імператору пам'ятника в Єлисаветі так і не спорудили”¹ та В.В.Петракова «Мог бы быть воздвигнут...»².

Деякі з цих матеріалів пропонуються увазі зацікавлених проблемою, документи публікуються мовою оригіналу зі збереженням тогочасного правопису за виключенням кінцевої літери *ер* і заміною архаїчних літер - *ять* на *е*, *іже* на *и*, *фіти* на *ф*.

АРХІВНА КОПІЯ³

ВЫПИСКА из журнала очередного заседания Елисаветградской Городской Думы от 18 марта 1914 года

Прочитан доклад Городской Управы № 7-й по вопросу о желательности объявления конкурса на составление проекта памятника ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ ІІ-му.

Гласный С.Ф.Шевяков спрашивает, какими соображениями руководилась комиссия по рассмотрению проекта памятника, отказавшись от устройства конкурса.

Городской Голова объясняет, что имелось ввиду, главным образом, ускорить таким образом сооружение памятника.

Гласные А.К.Тарковский и Н.М.Плотников высказываются за объявление конкурса. Это дает возможность выбрать проект, который при наименьших затратах будет наиболее удовлетворять художественным требованиям и вместе с тем Дума таким образом

избежит возможных упреков в том, что ею не были приняты все меры к тому, чтобы город украсился возможно лучшим памятником.

Собрание постановило объявить конкурс на составление проекта памятника, поручив комиссии по рассмотрению и одобрению проекта памятника ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ II-му совместно с Управой выработать программу такового.

По принятии Собранием решения объявить конкурс, Городским Головою был доложен проект конкурса, который Собрание одобрило, предоставив комиссии совместно с Управой, в случае надобности, внести в него соответствующие изменения.

Затем гласным Ф.Ф.Шевяковым возбужден был вопрос о выборе места памятника. Гласный приводит мнение Эдуардса, который нашел, что ранее намечавшееся место против зимнего театра мало пригодно для этой цели, и что более подходящим является место на городском бульваре, как более центральное, расположенное у присутственных мест, и, кроме того, удовлетворяющее художественным заданиям.

Гласный А.А.Коренко находит более подходящим место между мужской гимназией и Земской Управой.

Городской Голова и некоторые гласные находят более всего подходящим ранее намеченное место.

Собрание постановило отвести для постановки памятника место в сквере, расположенном против зимнего театра и кавалерийского училища.

№ 535.

Июня 1914.

Верно:

Городской Голова

Г.Волохин

Секретарь

В.Коссовский

/Копия журнала
препровождена
г. Губернатору
19 апреля 1914
года № 4046/

АРХІВНА КОПІЯ⁴

ПРОТОКОЛ

соединенного заседания Елисаветградской Городской Управы, комиссии по устройству памятника ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ II и экспертов преподавателей графических искусств 14 мая 1914 года.

В заседании под председательством Городского Головы Г.О.Волохина приняли участие члены Управы М.С.Близнюк, М.С.Макаров, А.И.Добровольский, члены комиссии П.А.Фирсов и И.Я.Пашутин; эксперты: Ф.С.Козачинский, А.А.Биркин, В.А.Иващенко и Т.Н.Зубков и городской архитектор Л.А.Любесльский. Городской Голова Г.О.Волохин читает программу конкурса на составление эскизного проекта памятника ИМПЕРАТОРУ АЛЕКСАНДРУ II в Елисаветграде на Театральной площади. Затем было приступлено к чтению пояснительных записок к представленным на конкурс проектам памятника. Всего представлено на конкурс 6 лепных моделей памятника и 8 эскизных проектов.

После прочтения объяснительных записок из конкурса были устранены проекты под девизами «Царю освободителю», «Речь», «Осени себе крестным знаменем православный народ» и «Волга» за недоставлением всех требуемых условиями конкурса чертежей, а эскизный проект «Искусство» за неправильностью денежных расчетов, благодаря которым ценность памятника оказывается значительно более ассигнованной суммы и за непредставлением перспективного плана памятника. После обсуждения и рассмотрения принятых на конкурс проектов первая премия была присуждена проекту под девизом «квадрат». К недостаткам проекта относятся: несоответствие фигуры с постаментом в отношении размера: высота фигуры выше высоты постамента; желательно обратное соотношение. А.А.Биркин внес предложение, чтобы фриз на памятнике был заменен медальонами с изображением сподвижников царствования ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II.

Вторая премия присуждена проекту под девизом «две

звездочки». Недостатки: малая силуетность фигуры и грузность постамента.

Третья премия присуждена проекту под девизом «Держава»
Недостатки: ординарность сюжета. На 1 странице в 18 строке исправлена цифра 6 на 8, на 3 строке снизу зачеркнуто «лепной модели», написано «проекта», на последней строке зачеркнуто «ниже», написано «выше».

Городской Голова Гр.Волохин. И.Пашутин. П.Фирсов.
М.Макаров. Т.Зубков. А.Добровольский. М.Близнюк. А.Биркин.
Л.А.Любельский. Ф.Козачинский. В.Иващенко.

С подлинным верно:

Городской Голова

Г.Волохин

Секретарь

/.../

АРХІВНА КОПІЯ⁵

1) надпись бронзовая
на фоне бронз.
фон чистокочан.

2) надпись по камню
буквы полирован.

Прошу утвердить какую-нибудь из этих двух надписей.

Полированная надпись исполняется так: вся сторона пьедестала, на которой будет надпись, полируется, затем намечаются буквы, а пространство между буквами выбивают для получения мата. Эта надпись плоская, здесь нет места для скопления воды.

Готовый к услугам и уважающий Вас

Ф.Лехт.

8го июня 1914 года.

АРХІВНА КОПІЯ⁶

Людвигъ Александровичъ
ЛЮБЕЛЬСКІЙ

_____ дня 191 ____

ГРАЖДАНСКІЙ ИНЖЕНЕРЪ

№ _____
_____

Программа конкурса на составление эскизного проекта памятника Императору Александру II, на Театральной площади, в г. Елисаветграде.

1) Памятник должен быть проектирован из шведского гранита

и бронзы (медь с примесью цинка не более 5 – 6 %); толщина стенок в отливке не менее 3/8 дюйма.

2) Ставить памятник на площади против театра; план местности высылается Управой по первому требованию.

3) Стоимость памятника не свыше 20 тысяч рублей.

4) Способ исполнения проектов предоставляется усмотрению г.г. конкурсантов; в состав проекта должны входить:

а) план,

б) фасады,

в) перспективный вид памятника,

г) генеральный план,

д) пояснительная записка.

Масштаб 0,075 натуральной величины.

5) Срок представления проектов в Городскую Управу 10 мая с.г. в 2 часа дня. Иногородние должны представить 12 мая почтовую квитанцию, свидетельствующую, что проект выслан своевременно, причем проекты, полученные в Управе после 14 мая, рассматриваться не будут.

6) Проекты должны быть представлены не в свернутом или сложенном виде, а в папках под девизом, с приложением девизных конвертов, содержащих фамилию и адрес автора.

7) За признанные лучшими проекты будут выданы три премии: первая в 300 р., вторая в 200 р. и третья – 100 р. Непремированные проекты могут быть приобретены по цене третьей премии.

8) Премированные проекты поступают в собственность Городского Общественного Управления; непремированные же проекты должны быть взяты авторами в 3-х месячный срок после присуждения премии; после этого срока не взятые проекты поступают в собственность Городского Управления. Расходы по пересылке последних их авторам относятся на их счет.

9) До и после присуждения премий проекты будут выставлены в помещении Городской Думы. Результаты постановления комиссии судей будут вывешены там же перед заседанием, назначенным для выслушивания протокола и вскрытия девизных конвертов премированных проектов.

10) Рассматривание проектов и присуждение премий

производится комиссией судей, избранной Городскою Думою; этой комиссии предоставляется право приглашать экспертов по своему усмотрению.

Гор. Гол.

Члены Упр.

Чл. Ком.

Примітки.

¹«Народне слово» № 102 від 09.09.1995. – С. 5.

²«Украина-Центр» № 40 от 06.10.06. – С. 8.

³ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 3, 3 зв.

⁴ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 12.

⁵ДАКО. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 10.

⁶ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Спр. 536. – Арк. 5, 5 зв.

*Шевченко С.І.
(м. Кіровоград)*

СВІДЧЕННЯ ВАСИЛЯ НІКІТІНА

Серед елисаветградців, чий внесок у культурне, громадське, краєзнавче, наукове життя краю, процеси українського відродження на початку ХХ ст. до цих пір належним чином ще не поціновано, одне з чільних місць належить випускнику Московського університету, члену окружного суду, нотаріусу, члену міської думи, першому голові місцевої „Просвіти”, батькові п’яťох дітей, педагогу Василю Нікітїну. 1999 року у збірнику конференції „Кіровоградщина на зламі тисячолїть” науковий редактор обласної редколегїї книги „Реабілітованї історїєю. 1917-1991 рр.” В. Степанов на кількох сторїнках виклав його життєпис під кутом зору „В. Нікітїн – жертва сталїнського терору”, використавши слїдчу справу Зїнов’євського віддїлу ДПУ, започатковану 4 жовтня 1929 р. зї звинуваченням його „в нелегальних зв’язках з українськими шовїністичними елементами та групуванні їх з контрреволюційними цїлями”. Звинувачення тї виявилися фїктивними, справа ж містить цїкаві свїдчення Василя Олександровича про своє оточення, вїдомих людей, життя в царську і радянську епоху, якї, на наш погляд, із поправкою на суб’єктивний характер умов їх написання власною рукою чи озвучення для слїдчого, носять, власне, мемуарний характер про десятирїччя, слабко висвітленї саме у спогадах очевидцїв. До тексту, який подається фрагментарно, мовою оригїналу, внесено мїнімальнї редакційнї правки, у випадку скорочень поставлено три крапки.

Док. № 1. Протокол (трусу)

1929 р. жовтня „1” дня... Під час трусу були присутні... Ніна Василівна Костенко-Никитина (очевидно, донька – С.Ш.).

...(Детальний опис всього, що забрано) 1) Оповідання з Української історії за редакцією Коваленко Гр. 2) Незабутні за редакцією С. Петлюри за 1918 р. 3) В заціту Укр. культури Відавніцтво одеської Української Національної Ради. 4) Книжка на німецькій мові „Трезуб” Україна 5) Послание Євангелісту Демяну Бедному 6) Грамота „до всього Українського народу” 7) Статут Української „Просвіти” 8) Загальний зшиток та 9) Історія Українського народу... листи до гр-на Нікітіна...

Док. № 2. До начальника Зінов'євського

Д.П.У.

...Пояснення

У відповідь на ваші запитання вважаю за необхідне зробити такі пояснення:

...З Київом за останні часи я ніякого зв'язку не маю, бо мої діти, що вчилися там, уже зараз працюють в Харькові більше як рік тому. Останній раз я був у Києві влітку минулого 1928 року, а перед цим ще був і влітку 1927 року. Там звичайно у мене є знайомі, що раніш жили в нашому місті, як наприклад С. Ф. Тележинський, К. С. Шило (зять композитора М.Лисенка – С. Ш.), або артист Саксаганський та ще в Академії наук О. О. Тулуб. З останнім я листувався з приводу видання в академічному часопису моїх спогадів про Кропивницького, що й були надруковані в збірнику „За сто літ” минулого року, та ще я передав йому для друку свій переклад з російської мови на українську історії революційного руху в м. Зінов'ївському відомого революціонера, зараз небіжчика О. К. Тарковського. Ще я листувався й бачився у Києві з професором Руліним щодо матеріалів по історії українського театру на Зінов'євщині й передав йому свій рукопис цієї історії для театрального музею, а перед цим цю історію розглядав академик Єфремов і вдова артиста-драматурга Карпенко-Карого С. В. Тобілевич і з приводу цієї історії робили деякі свої висновки...

Старицьку-Черняхівську я там раз бачив здалека на вулиці і мені показала її моя дочка і навіть уклонився їй, але мене вона здається так і не пізнала, бо вже давно (в 1909 році) ми з нею вперше познайомились на Шевченківському концерті в м. Зінов'євську (Єлисаветграді – С. Ш.), а з того часу й не бачились...

1929 року 3 жовтня

В. Нікітін.

Док. № 3. 4 жовтня

В додаток до свого пояснення, що я вчора подав, ще вважаю за необхідне написати, й те, що я за цю ніч згадав... Про що саме я розмовляв з академиком Єфремовим у Києві крім своєї головної справи про видання історії театру на Зінов'євщині.

Єфремов якраз і пропонував тоді мені закласти в м. Зінов'євську наукове т-во, щоб воно було в постійному зв'язку з академією, а я тоді йому зазначив, що з цього нічого путнього вийти не може, бо в Зінов'євському справжніх наукових сил нема й досвід уже показав, що може бути з подібною організацією, бо тут уже було організовано краєзнавче т-во й воно так мляво працювало через брак справжніх наукових сил і брак цікавості до нього, що теж мабуть буде й з науковим т-вом, але обіцяв йому висунути це питання у нас і він сказав, щоб я взяв зразковий статут такого т-ва в канцелярії академії, що я і зробив, а коли повернувся до м. Зінов'євська то зараз же почав агітувати тут з приводу улаштування такого т-ва серед людей більш-менш близьких до науки, а кому саме я тоді казав про те зараз і не згадаю, боюся помилитися, але напевне казав усім таким і зараз відомим людям як наприклад Карабиновичу та ін. ...Ніякого наукового т-ва не пощастило влаштувати... Я не звертався з пропозицією закласти таке т-во тільки до українців, а навпаки здається ще й обминав їх, бо тут більше наукових сил як раз не серед українських викладачів.

Потім я ще згадав, що ті вірші про укр. театр, що були знайдені у мене, складав зовсім не Левитський (фундатор кооперативної справи, член Центральної Ради – С.Ш.), а це хтось із моїх дітей привіз із Києва бо там же вони вчилися в драматичному інституті й такі вірші їх могли зацікавити, бо вони як раз по їх спеціальності. На Левитського я подумав через те, що він взагалі любив

віршування і я читав ще чимало його віршей! Теж саме здається було з віршами й про Дем'яна Бедного, усі вони опинилися в мене через дітей із Києва! Молодь взагалі завжди цікавиться тим що заборонено, або уявляє з себе щось цікаве, хоч і не поділяє тих думок!

Щодо організації музичної філії Леонтовича, то це було ще тоді, коли тут жив С. Ф. Тележинський, що і був головним її організатором по дорученням із Києва, де тоді був головний осередок цього т-ва. Тележинського було обрано й головою нашої філії, а мене секретарем, але в склад цієї філії майже не входили справжні українці, а до цього був зовсім інший підхід – не з боку національного, а з боку фахівничного: ми зібрали тоді всіх музик нашого міста переважно по єврейській нації, як наприклад Гольденберг, Битенський, або німець Нейгауз і в склад президії увійшов Битенський. Філія ця бучно провела перший „день музики” в нашому місті, а потім безнадійно завмерла, хоч на чолі її стояв представник політосвіти Павловський, що усіма силами хотів відродити її. В останній час на чолі філії ще стояв хоровий диригент Новицький, але потім ми одержали вже із Харкова, куди перейшов осередок музичного т-ва під новою назвою без прізвища ім. Леонтовича й до нас надіслано було наказ про скасування нашої філії за її уперту бездіяльність, з приводу чого ми давали головному осередкові філії свої пояснення. Мені дуже шкода що так скінчилася ця справа, бо я бажав би поспіху (напевне: успіху, поступу – **С.Ш.**) в розвитку музичних справ на Україні, як особливо музичній країні...

4 жовтня 1929 р.

В. Нікітін.

Док. № 4.

Згадуючи за минулу ніч усе що робилося в м. Зінов'євському за останні часи мого перебування в ньому, я ще пригадав одну організацію, що мала зв'язок з Київською академією наук: це краєзнавчий гурток при 4 труд-школі, що ним керував викладач тієї школи Божор. Цей гурток там існує вже декілька років і пам'ятаю, як років 3, а може й 4 тому з 4 школи приходили до мене учні задля „дослідження” мене, як місцевого культурного діяча і я дав їм про

себе всі відомості, а потім ще мене було запрошено на загальні збори того гуртка учнів у школу, де я робив доповідь про Зінов'ївську старовину, а пізніше ще робив там доповідь про історію театру на Зінов'ївщині, як тільки вона була складена мною. Я знав, що в 4 школі завжди цікавилися краєзнавством і про це навіть було написано в місцевій газеті. Коли я зробився викладачем 5 труд. школи два роки тому, то я теж усе намагався улаштувати там такий гурток згідно з наказом центральних органів наросвіти і в минулім році навіть склав плян праці такого гуртка, що й було затверджено педрадою школи, але мені пощастило улаштувати не більше 2-3 загальних зборів учнів, що бажали б працювати по краєзнавству, а потім учні щось не збиралися, та і у мене не було вільного часу, бо якраз в минулий рік було багато праці по українізації наших установ тощо і я тільки встиг зробити там такі ж доповіді, як і в 4 школі, та ще запрошував учнів, щоб вони влітку, як поїдуть на село, збирали там ріжні пісні, приказки, прислів'я та взагалі робили дослідження ріжної старовини, а вже як вони виконали це завдання – я й не знаю. Ще я чув, що гурток 4-ої школи був у зв'язку з Київською академією наук і одержував від неї якісь інструкції щодо цієї праці, сам я не знаю, який напрямок діяльності був у цьому гуртку... Знаю що там був і музей краєзнавства, що був список усіх діячів Зінов'ївщини та ще й біографії декотрих із них, причому мене дивувало, що там іноді записувались біографії таких людей, що ніякого значення в історії місцевого краю не мають.

Ще раніше до цього здається такий же краєзнавчий гурток був у нас і при педтехнікумі під керівництвом лектора Молокова-Журського, що теж збирав ріжні відомості про місцевих діячів Зінов'ївщини й до мене звертався за ріжними матеріалами...

1929 року 5 жовтня

В. Нікітін

Державний архів Кіровоградської області, ф. П. – 5907, оп. 2р, спр. 6044, арк. 1-16.

*Шепель Ф.О.
(м. Кіровоград)*

ДО РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ

Свого часу автор (під псевдонімом А.Кодацький) уже повідомляв про дане історичне джерело в газеті «Україна-Центр» від 2 грудня 1994 року. Але враховуючи його цінність і малодоступність для широкого загалу краєзнавців, які вивчають родинне дерево уславленої родини **Тарковських** та особливості революційних подій на Єлисаветградщині (у тому числі витoki майбутнього сталінського тоталітарного режиму), вважаю за доцільне його повну публікацію (мовою оригіналу зі збереженням особливостей написання). Зауважимо, що оригінал наведеного рукописного листа підшито до справи ув'язненого повітовим ЧК в Єлисаветградському концтаборі у грудні 1920 року Маркуса Григоровича Аксенфельда (він же Аксман). Після повернення останньому доброго імені, відповідно до закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (1991), його справу було передано з управління Служби безпеки України в області до облдержархіву.

«Председателю
Совета Народных Комиссаров Украины
тов. Раковскому
и Председателю Всеукраинского ЦИК
тов. Петровскому

Впервые нам, молодым коммунистам, приходится обращаться непосредственно к Вам, старым испытанным революционером.

Очень возможно, что наше обращение, наша просьба направлена не по адресу, но оторванность от центра заставляет нас обращаться непосредственно к Вам, как к товарищам, в искренности которых мы глубоко уверены.

Еще в 1917 году у нас в городе Елисаветграде, который является не только на Украине, но и в России одним из самых черносотенных городов с одной стороны, с другой – сосудом, откуда выходили самые яркие революционные деятели, как напр., тов. ЗИНОВЬЕВ (Председатель Исполкома 3-го Интернационала), была организована группа революционной молодежи. В эту группу входили молодые революционеры всех толков, как-то: Коммунисты (тогда еще Большевики), Лев. Эсеры, Анархисты и т. д. Головой нашей организации была нераздельная тройка, как их называли все товарищи. В эту тройку входили следующие тов.: Миша Злой (Радомысльский, родной брат тов. Зиновьева), Манюня Аксенфельд (личный друг Злого), Валя Тарковский. В 1919 году, когда был Григорьевский бунт, два из них – Миша Злой и Валя Тарковский – были убиты в борьбе с Григорьевскими бандами под Елисаветградом.

Тогда погибло много лучших из молодых революционеров, отсутствие которых сильно отражается в настоящее время.

Один только из этой тройки кристальной честности революционеров остался в живых – это всеми уважаемый и любимый товарищ «Манюня», как его называют, он же Аксенфельд. К великому нашему сожалению, наш лучший, честнейший, преданнейший делу социальной революции товарищ, еще в 1919 году разошелся с нами во взглядах, он оказался анархистом. Да, это печально для нас. Но мы знаем, чем можно объяснить его ошибочный взгляд на положение вещей.

В 1919 году в Елисаветграде находился лидер Анархистского движения «Волин» и многие другие. Тов. Манюня попал под влияние Волина. Это одна причина.

Вторая – он чересчур вольная натура. Еще на школьной скамье, находясь в черносотенном училище, он всегда говорил правду учителям в глаза, поэтому, по их мнению, был «Дерзким мальчиком». В сущности же он с малых лет инстинктивно был революционно настроен.

Во время Деникинщины он в Елисаветграде не был.

В 1920 году он приехал в Елисаветград (после неоднократных болезней) к своей матери, где он находился все время безвыездно.

Когда произошло соглашение с Махно, тогда Манюня начал работать в легально издаваемой в Елисаветграде газете Анархистов «Набат». Он анархист, но, во всяком случае, не активист.

Остатки когда-то мощной организации революционной молодежи (уже отжившей), теперешние коммунисты, просят Вас, т.т. Раковский и Петровский, принять во внимание его молодость (тов. Манюне Аксенфельду всего 18-19 лет), оказать Ваше влияние и освободить его из тюрьмы и ссылки.

Его будущее впереди. Он молод, полон сил и энергии.

В крайнем случае, можете запросить младшую сестру Зиновьева, которая его лично хорошо знает. Вся семья Зиновьева, как отец и мать, его тоже знают.

В Харькове его лично знает тов. Яков Тун, бывший редактор Елисаветградских Известий.

С глубокой уверенностью в том, что наша просьба не будет оставлена без внимания, мы отдаем судьбу нашего дорогого товарища в руки справедливого Суда Революции».

ЧАСТИНА III
MEMORIA

*Білошапка В.В.
(сміт Олександрівка)*

ХОЛОДНОЯРСЬКИЙ ОТАМАН ПИЛИП ХМАРА

У СПОГАДАХ ОДНОСЕЛЬЦІВ

Пилип Панасович Хмара – отаман Холодноярської повстанської республіки (повстанської організації). Народився у селі Цвітному Олександрівського району Кіровоградської області. У Першу світову війну воював у кавалерійській розвідці на Західній Україні. З фронту повернувся у Цвітне повним георгіївським кавалером, унтер-офіцером.

У роки громадянської війни виступав за незалежність України. Командир Олександрійської повітової дивізії. Після її розпуску – полковник Чорноліського полку. Здійснював рейди Кіровоградщиною, Черкащиною. Доходив до Долинської. У Хмари в різний час було від 600 до 20000 бійців. Випускав власні гроші. На «керенках» робив наддрук: напис «Хмара», зображення рушниці, повернутої дулом до низу, зображення тризуба.

Загинув, можливо, в 1921-1922 роках.

Спогади Явтуха Петровича Ткача (1911 р.н.) уродженця і жителя села Цвітного Олександрійського району Кіровоградської області. Записано 23 червня 1998 року.

Я був присутній, як священик Іванча у нас у Цвітному святив зброю повстанців. Було чоловік 500 там. Виступав Хмара... Люди його приймали як хорошого дядька.

Хмара був невеликого зросту. Герой-дядько. Носив шаблю, шапку з китицею, штани широкі козацькі цвітні (шаровари), шпори на чоботях.

Знаю, що вся Цвітна ходила з Хмарою розбирати залізницю на Цибулевому.

У 1920 році я в останнє бачив Хмару. Того року батько повернувся з німецького плену. Дізнався про це Хмара і прийшов до нас. Батько з Хмарою були одногодці. Разом йшли на війну.

Тільки зайшов Хмара в нашу хату, то батько загнав нас, дітей, на піч. Пилип був тоді у кителі, в штанях, з хорошею шаблею. Поздоровкався він з батьком. Мати винесла тикву водки. Сіли вони за стіл, наповнили череп'яні чашки і балакають. Хмара розпитує, як переїхати через кордон з Польщею, бо батько його проходив. Батько розкажує, а тоді питає:

- Пилипе, а послі від будьонівців у тебе були?
- Були, – одказує Пилип.
- Чого не соїдинився з ними?
- Я за самостійну Україну борюсь.
- Пилипе, а ти був би тоді як полководець, як той бандит Чапаєв.

Так батько з Хмарою балакали, балакали.

Пізніше приходив до нас і ад'ютант Хмари. Цей чоловік до Хмари перейшов від будьонівців і з собою ще двадцять чоловік привів, бо Хмара за Україну боровся.

* * *

Спогади Тимофія Мефодійовича Хмари (1934 р.н.) уродженця і жителя села Цвітного Олександрійського району Кіровоградської області. Записано 21 квітня 1998 року.

Мені Пилип Хмара доводиться родичем. Тільки точно не скажу яким.

З розповідей батька знаю, що Пилип Хмара народився приблизно в 1885-1886 році у нашому селі Цвітному.

У нас є цілий куток Хмарівка. Там, у тернику, стояла халупка Пилипа Хмари. Жила сім'я їхня дуже бідно. Батьки померли рано, тож Пилип та його сестри Марія, Федоря і Килина жили сиротами.

Пилип повернувся з фронту Першої світової війни унтер-офіцером, повним георгіївським кавалером. Служив він у кавалерії.

Пилип мав невисокий зріст. Носив шаблю, що тягнулась за ним

на коліщатку. Він мав велику фізичну силу, був розумним чоловіком. Пилип мав сіру кобилу, що виконувала його команди.

У селі, в тій хаті, де зараз сільська рада, жили Сіденки, або повуличному Пуриси. От вони і утаскали Хмару зробити загін.

Пилип Хмара бив усіх, виганяв з села. Гаслом його було: «Бий червоних, поки не побіліють. Бий білих, поки не почервоніють».

Через Пилипа Хмару кілька разів палили Хмарівку, а його хату не чіпали. Ніхто не міг повірити, що в такій халупці живе Пилип.

Одного разу на Хмару напала кавалерійська школа червоних. Він дав на Буртах бій. Зібрав Пилип борони з усього села і поставив верх зубками. В тому бою йому перепало теж. Пішли розмови, що Хмару вбили. Та його знайшов соснівський дядько івилікував.

Хмара знову зібрав загін і зібрався його вести на Польщу. Не дійшов. Загинув Хмара десь під Вапняркою чи Шепетівкою. Кажуть, Дядюра (Дядюренко) по-предательськи застрелив за столом. Дуже боявся Пилипа Хмару.

Ще ходила версія, що Пилип Хмара не загинув, а законспірувався і після війни жив у Криму, де й помер.

* * *

Спогади Головченка Володимира Кузьмича (1953 р. н.), жителя села Цвітного Олександрівського району Кіровоградської області. Записано 21 квітня 1998 року.

Розповідають у селі, що Пилип Хмара повернувся з фронту прапорщиком і мав чотири георгіївські хрести. Він був дуже сильним. Навіть Овер'яна, чоловіка, що піднімав і носив коня, переміг.

Жив Пилип Хмара у старій хаті, вікна якої знаходились майже біля землі.

В революцію загін самооборони в селі організували за ініціативою Сіденків. Вони були багаті. Мали паровий млин. Думали від Цвітного до Цибулевого вузькоколіяку прокласти. А командував загоном Пилип Хмара.

Пилип мав іменну кобилу в яблуках. Свиснув – прибігла. Скомандує: лягай – лягає. Часто рятувала Пилипові життя та кобила.

Одного разу в пошуках Хмари заскочив у село загін червоних. Біля старенької хати побачили такого собі чоловіка в шапці, з бородою.

- Не видел, отец, Хмари? – запитали. Той, а це був сам Хмара, відповів, що не бачив. Поїхали кавалеристи далі, а Пилип свиснув до кобили й та прибігла. І помчався він в інший бік. Ніхто його не зачепив.

Кажуть, Пилип двома шашками рубав. У Голому яру він, начебто, дванадцять червоноармійців сам порубав.

* * *

Спогади Сіденко Селюти Марківни (1908 р. н.), уродженки і жительки села Цвітного Олександрівського району Кіровоградської області. Записано 23 червня 1998 року.

Знала колись Пилипа Хмару та багато що забула. Чорнявий такий чоловік був.

Поруч зі мною знаходився двір сестри Пилипа Хмари Марії. Тепер тут хати немає, тільки город люди займають. Коли Пилипа вбили, то привезли в село. Хоронили його не у Марії, а на його дворіщі.

* * *

Спогади Євдокії Тимофіївни Пасічник (1924 р. н.), уродженки села Цвітного Олександрівського району Кіровоградської області. Записано 23 червня 1998 року.

Пилип Хмара доводиться мені дядьком.

Несправедливим був дядько, учився хорошо, розумний був, а потом в дурне пішов. Щоб був не послухав куркулів, то все б склалося по-іншому. А так через нього мою матір з сім'єю репресували. Мама його дуже лаяла і казала, що нізя було в таке влазити. Репресували нас красні, забрали усе, не пожаліли шестеро дітей.

Батько Пилипа був бідним, землі мав небагато. Доводилось найматись на роботу.

Пилип закінчив церковнопарафіяльну школу. Чотири класи. У церковному хорі співав. Красивий був, казала мати.

Пилип лиха людям не робив.

Одного разу він зібрав збори в лісі і попросив людей, щоб берегли ліс, не рубали.

Пилип був молодший за мою маму Марію десь на два роки. У Пилипа, крім сестер, було ще два брати. Одного, Федота, сильно мучили красні. Давали їсти солону рибу, а пити воду забороняли.

***

Спогади Настасії Ничипорівни Пасічник (1916 р. н.), уродженки і жительки села Цвітного жительки села Цвітного Олександрівського. Записано 23 червня 1998 року.

Про дітей Пилипа Хмари нічого не знаю. Ухажорка у нього була, красносільська (з Красносілля).

***

Спогади Юрія Мефодійовича Хмари (1937 р. н.), уродженця і жителя села Цвітного Олександрівського району Кіровоградської області. Записано 14 червня 1998 року.

Батьки розповідали, що Пилип Хмара був невисокого зросту, кремезний в плечах. Отчаяний з дитинства.

Його сім'я жила бідно. Пилип ходив у Крим на заробіток.

З фронту Пилип повернувся кавалеристом-віртуозом. Чия кавалерія йде на село, він вгадував відразу і здалеку. Бачив по вигляду, поставі. З червоними йому битись було легше. Вони менше були підготовлені. Важко доводилось з донськими і кубанськими козаками.

Хмара розбирав рейки на залізниці або намазував їх смальцем і поїзди сходили з рейок.

Одного разу загін Хмари захопив залізничний вагон з червоноармійською формою. У цю форму й одяглись.

Грабунку, мародерства у війську Хмари не було.

Кобила, на якій їздив Пилип, заходила з ним у хату.

А знаєте яка була улюблена пісня у Пилипа Хмари? «Ой, літа орел, ой, літа сизий...».

Петренко І.Д.
(с/мт Олександрівка)

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА ОЛЕКСАНДРІВЩИНІ У СПОГАДАХ ДІТЕЙ

Жигadlo (Грицевська) Оксана Андріївна, 1926 року народження, учасник бойових дій у Великій Вітчизняній війні, проживає в м. Боярка Київської області. Записано власноручно у січні 2006 році. Опрацьовано Петренком І.Д. у лютому 2006 р.

Я народилася та проживала в ті часи в Олександрівці. Мої дід та баба (маміні батьки) жили в с. Жаботин Кам'янського району. Пам'ятаю, як ми з мамою, а це був 1932 рік, приїхали в гості до нашого дідуся Тарасенка Якова та бабусі Уляни. Була зима. І треба ж так, що саме в той час приїхали до діда кілька саней з якимись людьми. Під'їхали до клуні, яка стояла далеченько від хати. Там було у діда збіжжя. Я – мала, сиділа в хаті на лаві, дивилася у маленьке вікно і все бачила. Спочатку винесли і вивезли все, що було в клуні, а потім на наших очах розібрали і клуню та вивезли до колгоспу. Обшукали все обійстя, і де була яка їжа, всю забрали. Дід тяжко переживав, але кому тоді пожалієшся? Налякані поїхали ми з мамою до себе в Олександрівку. Незабаром померли мої дід Яків і бабуся Уляна. Почався і у нас в сім'ї голод. На той час мої батьки працювали у колгоспі ім. Шевченка, а взимку – на цукровому заводі. З навколишніх сіл приходили в Олександрівку люди, порпалися на смітниках в надії знайти хоч якесь лушпиння чи якісь очистки, але ніде нічого не було. Вмирили, бідолашні, серед вулиці, біля ринку. Потім їздила підвода з сільської ради, а головою її був Савраненко, і скидали всіх в одну яму. А в центрі селища був Торгсин, де була мука, крупи, але за все це потрібно було віддавати золото. В Олександрівці біля річки була баня. В роки голоду туди ніхто не ходив. Жила там крива жінка, ряба, вся в ластовинні. Вона

заманювала до себе людей, убивала їх, а м'ясо продавала на ринку. Міліція банду арештувала, понаходила велику кількість людських кісток. Незабаром помирає мій ще молодий батько Грицевський Андрій Гаврилович. Помер, бо не було чого їсти. Залишилися з мамою нас двоє дітей – мені шість років, Ліда – старша. Пішла якогось дня наша мама на бойню, що була неподалік, де були відходи від забитих тварин. Але щоб навіть їх люди не брали, то обливали рештки карболкою. Принесла мама додому вуха, ратиці, помила, пошкребла, зварила. Поїли ми – і мама відразу померла: отруїлася. Я так сильно отруїлася, що, здавалося, сама не виживу (Ліда була в лісі, де збирала левурду). Якось я вибігла з хати, знепритомніла і впала серед двору. Прийшла я до тям, бачу, стоїть наді мною Ліда та сусіди. А мама – Грицевська Ольга Яківна, вмерла. Приїхала до нас підвода, на якій було кілька покійників, завернули нашу маму у рядно і повезли. Здається, що крім нас з сестрою, ніхто за підводою не йшов. А ми, малі, взявшись за руки, провели нашу маму на кладовище. Пам'ятаю, як двоє чоловіків скинули її у глибоку яму, де було кілька трупів. А ми, діти, стояли голодні, перелякані, опухлі і не розуміли до кінця, що ж воно діється. Ми навіть і не плакали. Прийшли додому, настав вечір. Стемніло. І ми самі з сестричкою у порожній хаті! Діда з бабуною немає, тата і мами немає, ми ж самі в усьому світі. Тільки увечері ми це зрозуміли. Ми стали плакати і кликати маму, а мені ж лише шість років. І так сильно ми кричали, що якби не прийшли сусіди, то мабуть кричали б до того часу, поки наші серця не полопали. Наші сусіди нас, як могли, заспокоїли. Через кілька днів приїхала до нас підвода і забрали нас з сестрою, як сиріт, до сусіднього села Грушківки. На підводі були ми не одні. З нами їхали діти олександрівської людоділки з бані – хлопчик Петя і його менша сестра років чотирьох. Привезли нас до великого і довгого будинку, що стояв на горі. Навколо сад. У будинку стояли дерев'яні столи, за якими ми їли і на яких ми спали. Постелі ніякої. Годували ледь-ледь, аби не вмерли. Але на ранок однак хтось з дітей помирав. Ми, голодні, “паслися” на траві. В садку було дуже багато ям, посипаних вапном, Я була мала і не розуміла, навіщо вони. Незабаром нас стало дуже багато – навезли нових дітей. Тому

стали вивозити потроху з Грушківки у інші дитбудинки. Розлучили нас з Лідою. Відправили мене у село Михайлівку, де в колишньому панському маєтку був дитячий будинок. Я так стала дитдомівкою. Страшно згадувати той час. Довго не наважувалася розповісти про пережите. Але розповіла.

Чи наїлися люди хліба уволю після голодомору? Після голоду людям і далі жилося тяжко - продуктів було обмаль. В колгоспах краще зерно держава забирала собі, залишали тільки на посів. То на трудодні людям давали по 200 грамів різних відходів – посліду. З нього хліба не спечеш, то добавляли муку з кукурудзи, пшона, гречки. Виручав город. Не було і одягу. Тож сіяли трохи льону, конопель. А взимку ткали полотно, фарбували бузиною. Дітям шили на “виріст”. В Олександрівці до війни дуже рідко продавали матерію, а якщо і продавали, то тільки пайовикам. Як мали продавати в магазині матерію, то по декілька діб, ночами, люди сиділи попід магазином в черзі. Міліція на конях розганяла людей. Чоловіки носили сорочки з жіночою розцвіткою – у квіточках. Ніхто на це не звертав уваги. Бідували. Рідко у кого була корова. Я бачила, як колгоспниці йшли на роботу, то в поле брали їсти варені зелені груші, печені буряки, коржа-мамалижника. А треба було цілий день сапати буряки, чи вибирати їх восени. Комуністи за короткий час хотіли побудувати “комунізм”, але якою ціною?

Чорногор Людмила Леонідівна, 1924 року народження, учасник бойових дій у Великій Вітчизняній війні, лікар, проживає в м. Києві, запис власноручний, зроблений у лютому 2006 році. Опрацьовано Петренком І.Д. у березні 2006 р.

Наша сім'я складалася з шести чоловік. Батько – Чорногор Леонід Феодосійович, мати – Чорногор Ніна Йосипівна та четверо дітей. Жили в Олександрівці по вул. Малобірчанській (тепер – Горького). Біля хати був невеликий город, що тягся до річки. Городом і харчувалися. Батько шив чоботи – оце і був його заробіток. У 1932 році мама пішла у колгосп працювати, з нею на роботи ходили і ми – я та сестра Валя. Ми працювали, тож і нам

давали в обід юшку з галушками, іноді - куліш. Вже з 32 року життя стало нестерпним – не було чого їсти. Батькових чобіт ніхто не купляв, ніякого прибутку ми не мали, а у колгоспі нічого не давали. Не було у нас ніяких запасів їжі. Мама міняла деякі речі на базарі, то інколи приносила квасолю, холодець (невідомо з чого). Голодувати почали сильно, тож батько вирішує їхати на заробітки до м. Маріуполя на будівництво. Поїхав, але допомоги від нього ми не мали ніякої. Вирішила мама залишити Олександрівну і з нами – чотирма дітьми, їхати до батька. Приїхали, поселилися у бараку, у ньому – ні дверей, ні вікон, спали на підлозі. Батько два рази до нас прийшов, а то увесь час був на будівництві і теж, як і ми, сильно голодував. У Маріуполі нам стало ще гірше – в Олександрівці ми хоч траву рвали та їли, а у місті не було нічого. Ще по дорозі до міста наш брат Борис відстав від нас, сів не в той поїзд, але якось повернувся до Олександрівки, додому, де у самоварі варив лободу, листя з буряків. Це був 33 рік. Одного разу прийшов до нас у барак якийсь чоловік і повідомив : „Ваш батько упав з великої висоти і розбився на смерть”. Мама на той час була худа, виснажена, ноги пухлі, на шкірі полопалися пузири, з яких текла сукровиця. Захворіла старша сестра Ліда на дизентерію і мама відвела її до лікарні. Залишилося нас біля мами двоє – я і сестра Валя, 1926 року народження. Їсти нема чого, то мама відвела сестру до притулку, де і залишила. Як виявилось – назавжди. До цього часу я не знаю, де поділися мої сестри – з 1933 року я їх не бачила. Вирішили з мамою повертатися до Олександрівки. Хворих і голодних брат Борис привів нас до райлікарні. У мене була дизентерія, мама теж не могла ходити. Але у лікарні хоч трішки годували. Проте мама вже не могла їсти, все спала і мовчала. Одного ранку я випила юшку з пшона і заснула. Прокинулась, бачу – мами немає. Стала плакати і питати санітарку, де моя мама. Відповідають, що мама померла. Якось добрела до хати і по дорозі зустріла брата, який ішов до нас у лікарню і ніс трохи печених буряків, які нам у лікарню передала батькова сестра. Вже дома ми з братом уяснили, що залишилися самі, стали гірко плакати. Прожили у порожній хаті з тиждень, поки не прийшли з сільради і не забрали нас з братом у патронат при колгоспі ім. Шевченка, де нас, таких сиріт, було багато.

Ми ходили до школи, нас одягали, годували. На літніх канікулах ми працювали у колгоспі. Коли розпочалася війна, ми – вихованці патронату, розбрелися хто куди.

І під час війни і, особливо в 1945-1947 роках я дуже голодувала. Їсти не було чого, а допомоги чекати було ні від кого. Але вчилася і виживала, отримувала стипендію, яка була 190 крб., а хлібина тоді коштувала 100 крб. Ще отримувала карточку на 500 грамів хліба на два дні. Отримуючи його, думала, чи його увесь зразу з'їсти, чи половинку лишити на другий день. Щоб якось вижити, три роки була донором.

Ми пережили величезні труднощі, залишилися сиротами, але росли чесними, порядними людьми, були патріотами своєї держави, не продалися в роки війни німцям (Чорногор Л.Л. – учасник партизанського руху на Олександрівщині).

Зараз, у дорослому віці, я аналізую, чому загинули мої батьки, безвісти пропали сестри, з усієї сім'ї – шестеро душ – нас вижило тільки двоє. Приходжу до висновку – це було навмисне винищення українського народу. Комуністи і зараз кричать, що голодомору не було, та Бог їм суддя.

*Тютюшкін Ю.В.
(м. Кіровоград)*

ЗАПИСКИ МАРІЇ ПЛАХОТІНОЇ

Авторка записок писала їх у 1990-х роках на аркушах паперу різного формату і гатунку, деякі тексти супроводжуються власноручними ілюстраціями і кількома неякісними фотографіями. Крім того, вона накреслила план міста з позначками будинків, де знаходилися важливі установи або жили відомі люди свого часу. З причини чорнового виконання та великих розмірів план ще не готовий до публікації, натомість його експлікація приводиться як самостійний документ.

Завдяки сину М.С.Плахотіної, Юрію Олександровичу Дзеньдзюку, вдалося встановити основні моменти її біографії.

Марія Сергіївна Плахотіна народилася 28 серпня 1908 року в місті Єлисаветграді у робітничій сім'ї: батько – механік, мати – покоївка.

У 1928 році поступила у Дніпропетровський медичний інститут, який закінчила у 1933 році.

Працювала в трудовій психіатричній колонії у Дніпропетровській області, а у 1938 році переїхала до м. Києва, де працювала ординатором психіатричної лікарні у Феофанії, потім – у клініці ім. М.Пирогова.

У 1936 році вийшла заміж за Олександра Романовича Дзеньдзюка, інспектора Управління допоміжних підприємств Наркомздрава. У 1937 році народилася донька Наталія, у 1940 році – син Юрій.

У 1940 році за сімейними обставинами приїхала на деякий час до батьків у Кіровоград, де її захопила війна.

Весь післявоєнний час був пов'язаний з 1-ю Кіровоградською лікарнею, де працювала ординатором, а пізніше завідувачкою відділу.

Померла 3 березня 1998 року.

Тексти записок публікуються мовою оригіналу з повним збереженням його стилю та лексики. Коментарі виконані за допомогою приведених джерел, а також консультацій з В.В.Смотренком, О.В.Чудновим та К.В.Шляховим.

ДУРОВ

Однажды в Елисаветград приехал Дуров¹, родоначальник знаменитой фамилии. Он привез дрессированных белых мышей. В кинотеатре «Звезда», что был на углу улиц Дворцовой и Миргородской, перед экраном был установлен стол и на нем – маленький двухэтажный домик. Дрессированные мышки по требованию Дурова бегали вокруг домика, вбегали в него, взбирались на второй этаж, выбегали на балкон. Затем, по приказу Дурова, спускались вниз, выбегали из домика, взбирались на плечи дрессировщика. Все это вызывало восторг у зрителей-детей.

Примітки.

¹Дуров Володимир Леонідович (1863-1934) – знаменитий цирковий актор і дресирувальник.

ДЕТСКИЕ КИНОФИЛЬМЫ НАЧАЛА XX ВЕКА

Детские кинофильмы начала XX века показывали в городе:

1. Зима. В заснеженном лесу, в избушке живет лесник с женой. У них нет детей, и от этого они очень страдают.

Однажды, глубокой ночью, к ним в окно постучался путник. Его впустили в домик, обогрели, накормили, уложили спать.

Утром, когда хозяева домика проснулись – путника уже не было, а на столе, в вазе, стоял большой букет роз. В центре букета лежал маленький ребенок. Радости лесника и его жены не было предела. Мораль?...

2. На экране стоят несколько высоких ваз с цветами. Вдруг передние стенки ваз открываются и из них выходят мальчики и девочки, все веселятся, танцуют.

3. Малышу, вероятно 3-х – 4-х лет, в первый раз надели штанишки. Он выбежал в сад, долго там играл, ловил бабочек, рвал цветы и вдруг почувствовал, что ему надо в туалет. Но, так как не умел снять новую принадлежность костюма, всё ушло в штанишки. Мальчик стал звать няню, маму, но его не услышали.

Мальчик в слезах вбежал в дом, бросился на свою кроватку и уснул. Когда его стали искать, то нашли по следам на стульях, на которые мальчик садился по пути к своей кровати.

Принесли таз с водой, губку и на этом фильм кончился.

С.Образцов рассказывает в своей книге «По ступенькам памяти» о кинематографе «Америка» в Москве, где он смотрел картину «Свадьба». Она была «звуковая», но не так озвучена, как теперь наши кинокартины, а вот как: на простыне-экране показывалась кинокартина, а сзади, за простынёй, актеры, не видимые зрителем, стараясь совпадать с движениями людей на экране и сообразуясь с происходящими событиями, топали ногами, хлопали в ладони, пели, то есть – «озвучивали» таким образом фильм.

Вот таким был в Елисаветграде кинематограф «Иллюзион»¹ на Дворцовой улице.

Примітки.

¹Колишній театр „Ілюзія”, тепер – приміщення школи мистецтв.

ПОМЕЩИКИ

Помещик Бракер¹ жил в собственном доме на Михайловской улице, посредине квартала между Петровской и Верхне-Донской (нечётная сторона). Был прогрессивным общественным деятелем. О нем написал Пашутин в своей книге. Имение Бракера было в с. Компанеевке (но в те времена Компанеевка как таковая была та часть села, что при въезде из города, а за рекой та часть, которая называлась Комышеватое). Не знаю, в какой части находился дом Бр. Знаю, что он построил в этом селе бумажную фабрику, где работали те селяне, которые хотели. Построил также банк для жителей села. Не знаю, сохранилось ли это здание. Оно стояло при въезде в село, с правой стороны, почти у реки. О судьбе Бр. и его детей не знаю, а с его женой мне довелось лежать одно время в «Еврейской больнице» в 1927 году. Ей дали комнату в её же доме в полуподвальном помещении. Лежала она в больнице по поводу ожога лица II-й степени - повздорила с соседкой, которая что-то, не помню что, плеснула ей в лицо.

Помещик Песчанский жил² в с. Сасовке, не знаю, был ли у него дом в городе.

Помещик Бредюков³ жил на углу Петровской и Миргородской, там, где теперь ателье трикотажных изделий. Большой двухэтажный дом был разрушен задолго до О/войны, не знаю, вернее не помню, при каких обстоятельствах. Имение Бредюкова было в с. Вытязевке (получено им в приданое за женой). В начале 20-х Бредюков выехал в Париж, где все годы работал таксистом. Был жив ещё в конце 40-х годов.

Во время революции все помещичьи дома в области были разграблены и разорены, а к 30-м годам – и церкви.

Примітки.

¹Бракер Микола Миколайович.

²Пещанський Леонід Григорович.

³Бредюков Олександр Іакінфович.

ТЕАТР

В начале XX в. в театре Елисаветграда шли пьесы наших земляков – Тобилевича и Кропивницького. Ставили также пьесы по Гоголю: «Сорочинский ярмарок», «Вий». Весьма популярна была пьеса «Жидівка вихрестка» не знаю автора¹.

В 1929 г. в наш город (тогда Зиновьевск) приезжал Ленинградский² драматический театр, в составе труппы которого были Кторов³ и его жена Попова³. Оба они, уже тогда блестящие актёры, играли в пьесе «Гроза» Островского. Кторов – Борис, Попова – Екатерина. В пьесе Лермонтова «Маскарад» Кторов – Арбенин, Попова – Нина. В августе 1929 г. на сцене нашего театра пел Собинов⁴. В конце 20-х годов в Елисаветград приезжал юный Давид Ойстрах⁵. С одной из гастролеровавших трупп приезжала Зеркалова⁶.

Примітки.

¹Тогобічний І.О. (псевдонім Івана Щоголева). Жидівка-вихрестка. – К., 1909.

²Можливо, це помилка – А.П.Кторов та В.М.Попова у 1920-х роках працювали у Московському драматичному театрі (колишньому Корша).

³Кторов Анатолій Петрович (1898-1980) – видатний російський драматичний артист, народний артист СРСР (1963).

⁴Попова Віра Миколаївна (1889-1982) – російська драматична артистка, лауреат Державної премії СРСР (1946), народна артистка РРФСР (1948).

⁵Собінов Леонід Віталійович (1872-1934) – видатний російський співак (ліричний тенор).

⁶Ойстрах Давид Федорович (1908-1974) – видатний російський скрипач, диригент і педагог.

⁷Зеркалова Дар'я Василівна (1901-1982) – радянська комедійна актриса, народна артистка РРФСР (1947).

О ТРАМВАЙНОЙ ЛИНИИ ВОКЗАЛ - ЗАВОД ЗЕЛЬЦЕРА

Линия была одноколейная, с семью разминовками:

- 1) у больницы св. Анны;
- 2) напротив плаца (парк им. Ленина);
- 3) напротив фотографии Харлаба¹ (ул. Дворцовая);
- 4) напротив Государственного банка на ул. Б. Перспективной;
- 5) напротив магазинов по Б. Перспективной, не доезжая дома Заславского²;
- 6) напротив трамвайного депо, у второго дома справа по Б. Пермской;
- 7) напротив мельницы Вайсенберга³ – у второго-третьего домов по улице Б. Пермской, после Крепостного переулка.

В летнее время трамваи курсировали по удлинённому маршруту: от завода Зельцера⁴ линия поворачивала на Кавказскую площадь. Затем, по улице Прогонной, поворачивала на Садовую и доезжала до входа в Городской сад.

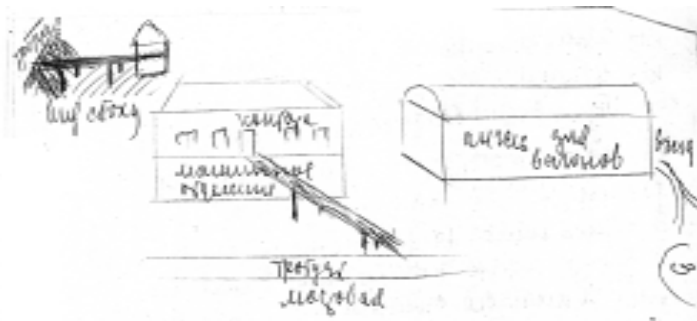
В летнее время ходили открытые трамваи, без боковых стенок. Они заменялись парусиновыми шторами.

Линии ул. Гоголя – Сенная площадь по теперешней ул. Володарского, как сообщается в заметке⁵, никогда не было и не могло быть, т.к. ул. упирается в Ингул, а за ним стояло трамвайное депо. При чём здесь Сенная площадь? Ведь она находилась выше областного суда, там, где теперь сквер.

На разминовках трамвая происходила смена пассажиров. Вагоновожатый возвещал о своём приближении при помощи укреплённого на пульте колокола, размером приблизительно 15 см в высоту и столько же в диаметре у открытой части.

Второе замечание по поводу этой заметки – о местонахождении первой электростанции города Елисаветграда: никогда она не находилась рядом с насосной. Эта электростанция была на углу Банного переулка и ул. Островской (Островского), напротив Макеевского бульвара⁷.

Трамвайное депо находилось там, где теперь стадион физкультурного факультета пединститута, это ниже улицы, поэтому

второй этаж служебного помещения соединялся с тротуаром ул. В. Пермской мостиком. На первом этаже – машинное отделение. На втором – контора.

Трамваи въезжали в ангар со стороны бывшей синагоги (ныне 2-й хлебозавод).

Депо было разрушено при бомбардировке немецкими самолётами. Руины его стояли ещё долго после войны. Их с трудом удалось снести. Населению разрешалось брать кирпич для строительства домов. Во время оккупации трамваи уже не ходили, всё было разрушено.

Примітки.

¹Харлаб Давид Йосипович, вул. Двірцева, будинок Гунькіної.

²Торговий дім „Н.І.Заславський і Х.Г.Гіршберг”.

³Вайсенберг А.М.

⁴Єлисаветградський пиво-медоварений і солодовий завод Г.О.Зельцера.

⁵Записка написана як зауваження до якоїсь газетної статті.

⁶Тепер – проспект Винниченка.

⁷Тепер – площа Богдана Хмельницького.

ГАЗЕТЫ, ЖУРНАЛЫ, КНИГИ

«Голос Юга»¹.

«Копейка»². Издавалась в Мариуполе турецким евреем Нафталием Аронов. Френкелем (миллионер, вел лесную торговлю на Черном море).

КАКИЕ ЖУРНАЛЫ И КНИГИ ЧИТАЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА В ЕЛИСАВЕТГРАДЕ

«Нива», «Родина», «Пробуждение», «Солнце России».

Запомнилось на обложке одного из экземпляров «Солнца России» портрет Кони, и в том же журнале – фотография актрисы Яворской и очерк о ней.

Альманах «Шиповник».

Во время войны 1914 г. был популярен «Синий журнал» (кажется, так он назывался). В нём печатались описания событий на фронте. В этом же журнале часто писали о герое войны, георгиевском кавалере, казаке Козьме Крючкове. На фотографиях это был лихой молодец, в сдвинутой набекрень фуражке и с большим кудрявым чубом.

Из книг наибольшей популярностью пользовались тогда произведения Леонида Андреева и М. Горького. Читали много. Не было ни радио, ни телевидения, и в семьях по вечерам читали вслух, после чтения много спорили о прочитанном.

Книги можно было приобрести без затруднений. Не всегда они издавались на хорошей бумаге, но оформлялись красиво. Многие книги, преимущественно классики – в коленкорových переплётках, с кожаными корешками.

Журнал «Нива» выпускал много приложений. В числе их авторов: Мамин-Сибиряк, Гаршин, Гарин-Михайловский и многие другие.

Примітки.

¹Щоденна газета „Голос Юга” видавалася в Єлисаветграді у 1904-1918 роках.

²У Єлисаветграді видавалася газети „Наша копйїка” (1909-1910) та „Военная копйїка” (1915).

ЗВІЗДИ КИНОЕКРАНА

Ещё в начале XX в. Елисаветград не отставал от других городов и на его экранах демонстрировались фильмы с участием Ив.Мозжухина, В.Полонского, Лысенко, Веры Холодной (Левченко). Мозжухин после революции эмигрировал, Холодная до конца жизни оставалась в России. Умерла в 1919 г.

Почти все фильмы с участием этих актёров – любовные драмы: «Молчи, грусть, молчи...»¹, «Песнь торжествующей любви»², «Жизнь за жизнь»³ и др. Шёл фильм «Отец Сергей»⁴.

Многие фильмы шли ещё и в 20-е годы, поэтому их могло посмотреть и более молодое поколение.

В конце 20-х годов появились на экранах новые кинозвёзды: Ната Вачнадзе, Малиновская, Фогель, Коваль-Самборский, Игорь Ильинский. Из иностранных комиков: Бастер Китон, Чарли Чаплин.

Иногда в фильмах снимались актёры театра: Эггерт, Москвин, Кторов.

В конце 20-х годов наши экраны⁵, в основном «Олимп»⁶, заполнили зарубежные фильмы, в которых снимались выдающиеся актёры того времени: Рудольф Валентино, Мэри Пикфорд, Дуглас Фербенкс, Конрад Вейдт, Пауль Вегенер, Грета Гарбо, Эллен Рихтер, Эмиль Янингс и др.

Примітки.

¹ „Молчи, грусть, молчи” – 1918 р., реж. П.Чардинін (актори В.Холодна, В.Полонський, В.Максимов).

² „Пень торжествующей любви” – 1915 р., реж. Євг.Бауер.

³ „Жизнь за жизнь” – 1916 р.

⁴ „Отец Сергей” – 1918 р., реж. Я.Протазанов.

⁵ На початку XX століття в Єлисаветграді діяло кілька кінотеатрів: „Заря”, „Звезда” (вул. Двірцева, будинок Маріані), „Іллюзія” (вул. Двірцева), „Олимп” (М.А.Михайлова), „Патеграф” (вул. Двірцева, навпроти Громадського зібрання).

⁶ „Олімп” – кінотеатр на вулиці Двірцевій, колишній театр „Казка”, пізніше – кінотеатр ім. Ф.Дзержинського.

ГИМНАЗИЧЕСКИЙ БЫТ

В женской Общественной гимназии г. Елисаветграда было два приготовительных класса (младший и старший) и семь основных. Кроме того – обязательный восьмой класс, который могли окончить желающие получить диплом учительницы младших классов.

Форма была коричневого цвета, вверху лиф, книзу юбка в складку. Передник в обычные дни чёрный, в праздничные – белый и, кроме того, белая пелеринка.

Форма вверху заканчивалась воротником-стойкой, к ней примётывался кружевной воротничок. Шляпы носили чёрные кастровые, с полями. Вокруг тульи шляпы укреплялась лента и сбоку – герб гимназии. Кастор – это нечто вроде фетра, но гораздо плотнее.

Ботинки носили невысокие, немного выше щиколотки, сбоку они застегивались на пуговицы при помощи крючка. Крючок продевался в петлю, им захватывалась пуговица и вынималась через эту петлю.

Занятия в гимназии начинались в 8 часов утра, велись в одну смену. Преподавались такие предметы:

- русский язык;
- русская литература;
- история;
- география;
- математика;
- начала физики и химии (?);
- рукоделие;
- пение;
- Закон Божий.

Учительницы носили тёмные платья строгого покроя, никаких украшений. Учителя – в форменном тёмном костюме.

Во 2-м десятилетии XX в. директором гимназии была Анна Алексеевна Алексеева¹. Она всегда ходила в длинном шёлковом платье тёмно-синего цвета, с высоким воротником-стоечкой. На шее – шнурок от лорнета, который А.А. держала за ручку, а если не пользовалась им в данную минуту, он был всунут за пояс платья. А.А. была пожилого возраста, седая, носила гладкую строгую причёску. Выражение лица всегда строгое, когда проходила по коридору – как бы смотрела поверх наших голов, не замечая никого. А гимназистки, завидев её лишь в далеком конце коридора, приседали в реверансе. Стоило кому-либо запоздать в реверансе, этот, казалось бы, никого не видящий взгляд становился гневным, виновница получала замечание.

Из преподавателей хорошо помню Марию Ивановну Напольскую², которая вела старший приготовительный класс (в младшем преподавала Екатерина Васильевна Ляцова³), преподавателя русского языка и литературы Марию Андреевну Маклецов⁴, кажется, преподавал историю, точно не помню. Рукоделие преподавала Агриппина Афанасьевна, немецкий язык Елена Константиновна Браянская, очень добрая, всеми любимая. Географ очень скучно знакомил с предметом, а спрашивал урок, не слушая, т.к. разговаривал с В.А.⁵

Марию Андреевну, желчную, недобрую преподавательницу русского языка, все боялись и не любили.

Иногда уроки посещала директор. В каждом классе была классная дама. Она присутствовала на всех уроках, следила за дисциплиной в классе и во время перемены – в коридоре. Перемены были малые и одна большая.

В приготовительных классах Закон Божий преподавал очень добрый священник Галкин⁶. Он очень интересно излагал свой предмет, и даже девочки-еврейки оставались на этот, не обязательный для них, урок (он всегда был последним в расписании, и они могли уйти домой, чтобы послушать интересные библейские истории и притчи).

В старших классах Закон Божий преподавал священник Сорокин⁷ – суровый, строгий, скучно излагавший свой предмет.

Занятия всегда начинались с чтения молитвы «Отче наш».

По поводу всяких празднеств, религиозных или

государственных, гимназисток водили в мужскую гимназию, т.к. в О.г. церкви не было.

В мужской гимназии церковь была в том помещении, где теперь, в доме офицеров, кинотеатр. Мне кажется, что и до сих пор там не выветрился запах ладана.

Раз в неделю (начиная с 1-го класса) классная дама Вера Андреевна приносила книги из библиотеки. Библиотека находилась на втором этаже, рядом с актовым залом.

Книги были исторического содержания, классика, мифы. Почти все книги в коричневых переплётках, с чёрными кожаными корешками.

В тёплое время года, весной и осенью, в сопровождении классной дамы, иногда мы ходили на прогулку в так называемую «посадку», рощу в области Озёрной Балки.

Наша классная дама Вера Андреевна была к нам добра и внимательна, всеми любима.

В 1917 г., когда произошла революция, нам добавили украинский язык. Его преподавала очень яркая, энергичная, красивая Кияшко. Несмотря на то, что она живо и интересно вела уроки, многие не хотели изучать украинский язык, плохо учили уроки. Ходила среди гимназисток много шаржей на украинские фразы, стихи. Так, например, известную фразу из оперы «Паяцы» «смейся, паяц, над разбитой любовью» переводили как «регочися, бамбула, над розгепаним коханням». Были и более грубые шаржи.

Не помню точно, в каком году закрылись гимназии, а также реальное и коммерческое училища. Образовались «трудовые школы». Вероятно, это было в 1919 году.

Школы были смешанные, причём учащиеся мужской гимназии и коммерческого училища поступали в трудовые школы не наравне с гимназистками, которые шли по программе на один год ниже. Так, если гимназист поступал из 2-го класса в школу в 4-й класс, то гимназистки в этот класс поступали из 3-го класса. Это проводилось потому, что программа школы была упрощена по сравнению с гимназической. В школах вовсе не преподавались древние языки, а из иностранных преподавался лишь один язык, в основном - немецкий (речь идёт об Елисаветграде). Упрощены

были программы по всем предметам, так, например, в 6-м классе программа по алгебре была на уровне квадратного уравнения с двумя неизвестными. Большое внимание уделялось спорту. В 6-й школе были занятия гимнастикой, фехтованием, соревнования по бегу, по бегу с препятствиями, прыжки в длину и в высоту. Часты были экскурсии, причём на дальние расстояния, до 15-17 км. В школе велась оживлённая общественная деятельность, работал драматический кружок. С учащимися занимались разные специалисты, учившие соломоплетению, шитью, починке обуви; варили ваксу, изготавливали украшения из бисера. В буквальном смысле – трудовая школа. Много работали в саду и на школьном огороде. При школе был большой двор, сад, огород.

В этой школе директором был Андрей Петрович Феоктистов⁸, прекрасный организатор, любивший свою работу и детей. Он же преподавал историю. Начали мы изучение истории с древних времён. А.П. часто читал на уроках исторические романы, что было прекрасной иллюстрацией к излагаемому материалу, вызывало к нему интерес, лучше запоминалось.

В этой же школе преподавали замечательные педагоги: Василий Ив. Харциев⁹, преподававший русский язык и литературу. Он был учеником Потебни и другом М.Горького, переписывался с ним; преподавательница Ольга Мелентьевна Крыжановская¹⁰, умевшая сделать свой предмет увлекательным и лёгким для усвоения; преподаватель украинского языка Олесь Олесьевич Ермак.

Лучших чтецов, чем Андрей Петрович на русском, а Олесь Олесьевич на украинском, я никогда не слыхала.

В школе царил дух дружбы, она была единой семьёй, классы не были обособлены. Школу учащиеся любили, и самым тяжёлым днём недели для её воспитанников был воскресный день, когда не надо было идти в школу.

Мы издавали журнал, который всегда имел интересный материал. Редактором журнала был Григорий Шапиро¹¹, ныне живущий в Москве, доктор физико-математических наук.

В школах было 7 классов. Нельзя сказать, чтобы те, кто окончил тогда 7 классов, были менее грамотными, чем кончающие ныне

10 классов. Правда, в точных науках были менее сильны, соответственно укороченной программе.

Директор школы часто ходил со старшими учениками в театр, в кино. Время было трудное, у многих учащихся не было обуви, а костюмы сшиты из мешковины, летом ходили босиком. Это босоногая команда, во главе с босоногим директором, так и ходила в театр. Многие носили так называемые деревянные, у которых была деревянная подошва со сгибом, разрезом на уровне основания пальцев. К подошве прибивались ремешки, удерживавшие её на ноге. Учительница рисования Дора Рудольфовна вела уроки рисования и кружок рисования. Пение преподавал Алексей Алексеевич Пузенкин¹².

Вот эти педагоги – Дора Рудольфовна, А.А.Пузенкин, О.О.Ермак, В.И.Харциев, балерина Коварская и, конечно, директор школы воспитывали в учащихся интерес и вкус к литературе и искусству, высокие моральные понятия.

Иногда, после школьных вечеров, мы оставались ночевать в школе. В домик сторожа вносились солома, ученики рассаживались на соломе на полу, а Андрей Петр. всю ночь ходил или стоял, читая нам очередной исторический роман. Родители были спокойны, они знали, кто нас охраняет. Обычно это было перед выходным днём, так что занятия не страдали.

Примітки.

¹Алексеева Ганна Іванівна – начальница Громадської жіночої гімназії, жила у квартирі при гімназії.

²Напольська Марія Іванівна – викладачка підготовчого класу ГЖГ, жила в будинку Тушинського на Чигиринській вулиці.

³Ляцова Катерина Василівна – викладачка підготовчого класу ГЖГ, жила у власному будинку на Іванівській вулиці.

⁴Маклецов Сергій Олексійович – викладач ГЖГ, жив у будинку Полянського на розі Н.Донської та Олександрівської вулиць.

⁵Литвиненко Віра Андріївна – класна дама ГЖГ, жила в будинку Шишковича на Московській вулиці.

⁶Галкін Василій (В.В.) – священник Знам'янської церкви, згодом

настоятель Марії-Магдалинівської церкви, законовчитель ГЖГ, жив у власному домі у Знам'янському провулку.

⁷Сорокін Гавріїл (Г.І.) – протоієрей, настоятель Покровської (на Ковалівці) церкви, законовчитель ГЖГ, жив у будинку при Покровській церкві.

⁸Феоктистов Андрій Петрович – викладач торгових класів І-го комерційного училища, жив у будинку Яновської на розі Московської та Інгульської вулиць.

⁹Харциєв Василь Іванович – колишній директор І-го (Громадського) комерційного училища, жив у будинку Борткевич на Олексіївській вулиці.

¹⁰Крижановська Ольга Мелетіївна – викладачка чоловічої гімназії М.К.Крижановського, жила у власному домі на розі Петрівської та Олександрівської вулиць.

¹¹Можливо мова йде про Г.М.Шапіро, професора, автора підручника «Высшая алгебра» - третє видання у 1937 р. (М.: Учпедгиз, 1937).

¹²Вчителя співу Пузенкіна звали Сергій Олексійович, до революції він викладав у Єлисаветградському духовному та Катранівському народному училищах, славився чудовою грою на фортепіано.

О ШКОЛАХ

В конце XIX столетия в городе Елисаветграде был поднят вопрос о всеобщем обучении грамотности.

Земская управа установила награды земским учителям до 100 рублей, а ученикам:

1) за умение рассказать своими словами отрывок из священного писания – 4 рубля;

2) за отличное русское чтение и умение свободно пересказать данный текст – 3 рубля;

3) за отличный почерк – 2 рубля;

4) за решение разных задач на пройденные арифметические действия и безошибочное изображение больших цифр – 5 рублей.

Кроме имеющихся к тому времени в уезде 75 школ, необходимо было открыть ещё хотя бы 150, но на это у земства не было средств.

Чтобы повысить образование, необходимо было открыть читальни, но это запрещалось.

В уезде школы большей частью были двухклассные. В них изучали: священную историю, чтение и четыре правила арифметики. В некоторых школах ещё изучали объяснение молитв, церковных обрядов, первую часть грамматики, арифметику до десятичных дробей включительно и географию. Из этих школ 1-2 ученика выдерживали экзамен в реальное училище или гимназию.

В 1871 г. уже было в уезде от 80 до 100 школ, и в них обучалось 2600 мальчиков и 400 девочек.

Попечителями школ были избранные из местных школ учителя. На них лежала забота о хозяйственной части, о ремонте школы и чистоте в ней. Отдавалось предпочтение женщинам-учительницам, т.к. их труд оплачивался дешевле мужского.

На содержание школ был установлен подушный налог – 15 копеек.

Школа может быть открыта в том случае, если желающих обучаться в ней было от 20-30 человек.

В 1890 г. был издан указ об открытии в училищах библиотек и читален.

При земских школах нарезались земельные участки, на которых учащиеся могли бы заниматься садоводством и огородничеством, создавать питомники.

За обучение пению (кроме основных обязанностей) учитель получал вознаграждение – 60 рублей в год.

В 1865-68 гг. были открыты курсы для учителей. В 1864 и 1870 годах – съезды учителей.

Кроме школ грамотности, были специальные школы: садоводов, огородников; ремесленные и сельскохозяйственные училища.

С целью распространения грамотности проводились народные чтения. Но на них разрешалось читать только духовные книги и петь духовные псалмы.

Библиотеки были бесплатные: народные, училищные, учительские.

В сельских школах нередко в одном помещении занимались учащиеся разных классов.

Правительство, по своему усмотрению, могло закрыть «неблагонадежную» школу.

В г. Елисаветграде были следующие школы:

Фирсовское училище¹ – ул. Петровская, угол Карабинерной;

5-е городское – ул. Гоголя, между улицами Пашутинской и Александровской;

Быковское – ул. Островская²;

Катрановское – на Балке³;

Талмуд Тора⁴ – еврейское ремесленное училище;

еврейская школа – по ул. Александровской⁵;

реальное училище (основано в 1874 г.)⁶;

мужская (основана в 1891 г.)⁷ и женская гимназии⁸;

3 частные женские гимназии: Ефимовской, Людкевич, Гослен⁹;

1 мужская частная гимназия – Крыжановского¹⁰.

Примітки.

¹У 1910-х роках в Єлисаветграді та його передмістях було 10 народних училищ (початкових шкіл):

- імені О.С.Пушкіна (засноване 1873 року, тепер – школа № 7);

- Биковське імені В.А.Жуковського (засноване 1873 року, в

радянські часи – школа № 15 і деякий час – школа № 22, тепер – курси бухгалтерів);

- Балківське імені М.В.Гоголя (засноване 1873 року, в радянські часи – школа № 26, тепер Кіровоградський інститут регіонального управління та економіки);

- Кущівське імені графа П.Є.Коцебу (засноване 1873 року, тепер ЗОШ № 1);

- 5-е міське народне училище (засноване 1886 року, в радянські часи - жіноча школа № 24, згодом - станція юних техніків, після перебудови – приміщення дозвільної системи МВС);

- Завадівське народне училище (засноване 1889 року, тепер – ЗОШ № 12);

- Соколовське народне училище (засноване 1897 року);

- міське народне училище імені П.О.Фірсова (засноване 1901 року, в радянські часи – допоміжна школа № 2, тепер – приватне підприємство „Екселент-М”);

- міське народне училище імені О.М.Пашутіна (засноване 1904 року, тепер – підприємство „Акустика”;

- Катранівське народне училище (засноване 1909 року, тепер ЗОШ № 2).

²Биковське народне училище ім. В.А.Жуковського знаходилося на розі Чечерського (тепер – вул. Ровенська) та Плетеного провулків; на Островській вулиці був дортуарний (спальний) корпус Володимирівської церковнопарафіяльної школи (в радянські часи – восьмирічна школа № 22).

³На Катранівці, тепер на розі вул. Новгородської та вул. Галушкіна.

⁴Громадська Талмуд-Тора знаходилася на вул. Гоголя між Інгульською (тепер - Декабристів) та Миргородською (тепер – Калініна) вулицями (в радянські часи МПТУ № 6, тепер – вище технічне училище).

⁵Перше єврейське казенне училище знаходилося на вул. В.Донській (тепер – Леніна) між Михайлівською (Кірова) і Архангельською (Червоногвардійська) вулицями, парна сторона; Друге єврейське казенне училище знаходилося на розі Пашутінської та В.Донської вулиць; професійне жіноче єврейське училище

знаходилося на Болотянній (тепер – Пролетарська) вулиці між Олександрівською (тепер – Володарського) та Михайлівською вулицями, непарна сторона; було ще кілька приватних єврейських училищ і хедерів.

⁶Єлисаветградське земське реальне училище засноване у 1870 році.

⁷Єлисаветградська чоловіча гімназія веде початок з 1879 року, коли вона відкрилася як 4-класна прогімназія, у 1881 році перетворена на 6-класну, у 1885 році стала повною (8-класною) гімназією.

⁸Єлисаветградська жіноча гімназія започаткована у 1860 році як жіноче училище 1-го розряду, статус громадської жіночої гімназії отримала 1870 року.

⁹Приватна жіноча гімназія О.Н.Єфимовської – вул. В. Перспективна, між Олексіївською та Петровською вулицями, парна сторона (тепер - приміщення УБОЗ); приватна жіноча гімназія Людкевич – поряд з гімназією Єфимовської (тепер – лікувальний заклад); гімназія М.Д.Гослен – на вулиці Петрівській, між Іванівською (тепер – Луначарського) та В.Перспективною (тепер – К.Маркса) вулицями, непарна сторона (у радянські часи школа № 19, тепер один з корпусів 5-ї гімназії).

¹⁰Чоловіча прогімназія М.К.Крижановського (відкрита 1907 року як 2-класна, з 1909 року - 3-класна, з 1910 року – 4-класна; її приміщення тепер займає ЗОШ № 11).

ИЗВЕСТНЫЕ ПЕДАГОГИ ЕЛИСАВЕТГРАДА

М.Крыжановский¹ - директор своей гимназии, угол Петровской и Александровской.

О.М.Крыжановская², Л.М.Крыжановская³ – его дочери⁴, математики.

А.П.Феоктистов⁵ – классный наставник коммерческого училища.

Лангемак⁶ – преподаватель мужской гимназии (французский язык).

Лангемак⁷ – преподаватель женской гимназии (французский язык).

В.И.Харциев⁸ – русский язык и литература, директор коммерческого училища; Н.-Алексеевка.

Н.Серединский⁹ – математик; ул. Тимирязева (Н.-Донская), тупик.

Н.Т.Серединская¹⁰ – преподаватель химии.

Сёстры Ляцовой; Екатерина Васильевна – младшие классы женской гимназии; Ираида Васильевна – преподаватель физики.

Г.Г.Нейгауз и его жена¹¹ – преподаватели музыки, их школа на ул. Гоголя.

А.А.Алексеева¹² – директор общественной женской гимназии.

Гослен, Людкевич и Ефимовская – владелицы женских гимназий.

Долинский¹³ Михаил Степанович – преподаватель химии в коммерческом училище и гимназии Ефимовской.

Пузенкин Алексей Алексеевич¹⁴ – преподаватель пения.

Священники:

Колосов¹⁵ – угол Петровской и Б.-Перспективной; Успенский собор.

Стеблин¹⁶ – Полицейский пер.

Галкин¹⁷ – Быковская церковь; жил напротив церкви, в переулке.

Примітки.

¹Крыжановський Мелетій Карпович – засновник і директор

чоловічої гімназії, яка знаходилася на розі Петрівської та Олександрівської вулиць (тепер – ЗОШ № 11).

²Крижановська Ольга Мелетіївна.

³Крижановська Лідія Мелетіївна.

⁴Ще одна донька М.К.Крижановського, Марія Мелетіївна, була класоводом у Громадській жіночій гімназії.

⁵Феоктистов Андрій Петрович – викладач торгових класів I-го комерційного училища, у радянські часи – директор школи № 6.

⁶Лангемак Еріх Фрідріхович – викладав у Єлисаветградській чоловічій гімназії, але не французьку, а німецьку мову; помер 1905 року.

⁷Лангемак Марія Костянтинівна – дружина Е.Ф.Лангемака, викладала французьку мову в жіночій гімназії О.Н.Єфимовської та у I-му комерційному училищі; їхня донька Марія Еріхівна також викладала у жіночій гімназії О.Н.Єфимовської; жили вони в будинку Николаєва на вул. Петрівській.

⁸Харциев Василь Іванович – директор I-го комерційного училища, жив у будинку Борткевичів на Олексіївській вулиці.

⁹Серединський Микола Іванович – викладач математики, батько Віри Миколаївни (теж педагога) і Володимира Миколайовича (талановитого вченого-математика, Героя Соціалістичної Праці) Серединських.

¹⁰Серединська Наталія Тихонівна – викладач хімії, дружина М.І.Серединського; родина Серединських жила на Глинній вулиці, потім переїхала в куплену частину дома на вул. Кірова (вгорі).

¹¹Це помилка, йдеться не про видатного музиканта і педагога Генріха Густавовича Нейгауза (1888-1964), а про його батька, Густава Вільгельмовича (1847-1937) та матір, Ольгу Михайлівну Блуменфельд-Нейгауз, які мали приватну музичну школу.

¹²Алексеева Ганна Іванівна – начальниця Громадської жіночої гімназії.

¹³Долинський Михайло Степанович – викладач I-го комерційного училища, у 1913 р. квартирував у будинку Линевської на вул. Береславській.

¹⁴Пузенкін Сергій (!) Олексійович – викладач співу.

¹⁵Колосов Павло Петрович – протоієрей, благочинний

елисаветградської округи, законовчитель чоловічої гімназії М.К.Крижановського та жіночої гімназії О.Н.Єфимовської, у 1913 р. квартирував у будинку Шишковської на розі В.Перспективної та Петрівської вулиць.

¹⁶Стеблін М.І. – священник Успенського собору, будинок мав у Поліцейському провулку, біля Банної площі.

¹⁷Галкін В.В. (Василій) – священник, настоятель Марії-Магдалинівської церкви, законовчитель Громадської жіночої гімназії та Міського 6-класного училища, мав власний будинок у Знам'янському провулку.

ИСТОРИЯ СКАУТСКОГО ДВИЖЕНИЯ

В 1901 году писатель Эрнест Сетон-Томпсон¹ осуществил мечту своей жизни – создал заповедник в штате Коннектикут. Он был счастлив, гордился своими угожьями и полагал, что они принадлежат ему. Но ребята из окрестных деревень думали иначе. Они портили изгородь, стреляли в его кошек и собак, разрисовывали ворота, столбы, ближайшие деревья и валуны обидными для хозяина рисунками, сопровождая их непристойными текстами.

Всё лето С.-Т. чинил изгородь, заводил новых кошек и собак, красил ворота, но политика непротivления злу успеха не имела.

Друзья советовали С.-Т. обратиться в полицию, но писатель с негодованием отверг это предложение, т.к. считал, что из тюрьмы мальчишки могут выйти закоренелыми преступниками. И у него созрел другой план.

Однажды С.-Т. пришёл в сельскую школу и пригласил всех ребят от 12 лет и старше в свою деревню в пятницу после школы. Он обещал, что они весело проведут время до понедельника: вигвамы, пироги, солома для матрацев, дрова для костра и, конечно, еда у него имеются. Им нужно захватить с собою лишь пару одеял.

Мальчишки отнеслись к предложению настороженно, но пришли.

«Так началась игра, которой суждено было стать эпохой в жизни деревенских мальчишек, моей собственной и тысяч мальчишек по всему свету», – говорил Сетон-Томпсон.

Знаменитый писатель стал ещё и превосходным педагогом, зачинателем природоохранного движения знатоков леса.

Перенималось всё яркое и самобытное из обычаев индейцев, как, например, ношение головного убора из перьев. Но он выдавался лишь тому, кто, например, мог проплыть сто ярдов за 11 секунд, добыть огонь трением, измерить на глаз ширину реки и т.п. Либо определить название 25-ти деревьев, 50-ти цветков, 50-ти птиц.

Движение, зачинателем которого был Сетон-Томпсон, приобретало всё большую популярность. Вначале оно носило название «Знатоки леса», а затем получило название «Комитет скаутов Америки», а Сетону-Томпсону присвоили звание «главного

скаута». Но этого звания в дальнейшем его лишили, как и права возглавлять организацию американской молодёжи, потому что он был гражданином Канады, а не Америки.

В 1906 г. писатель посетил с лекционным турне Англию и подал идею создания там скаутской организации. Идея была одобрена, и генерал Роберт Баден-Пауэлл² взялся за её осуществление. Сетон-Томпсон передал ему свои материалы, но Баден-Пауэлл выхолостил присущий С.-Т. гуманизм из движения, ввёл военную терминологию, военизировал игры и выпустил в 1908 году книгу «Бойскауты». С тех пор принято было считать, что основатель скаутизма Баден-Пауэлл.

Сетон-Томпсон был возмущен искажением идеи, но не выступал с протестом. Он категорически возражал против военизации движения, но его никто не поддержал.

Скаутское движение распространилось и в нашей стране во втором десятилетии 20-го века. Характер этих организаций в разных городах был не одинаков, что зависело от руководителей, от их взглядов; менялись и времена.

Скаутское движение в Елисаветграде

В Елисаветграде скаутскую организацию основал педагог Андрей Петрович Феоктистов. До революции он был классным наставником в коммерческом училище. Было это в 18-20 годы.

Организация сослужила большую службу в деле воспитания подростков и юношей в то переходное время, когда гимназии и старые школы были закрыты, а новые ещё не организованы, ни пионерского, ни комсомольского движения также ещё не было.

Скаутская организация в Елисаветграде не имела военизированного характера. Разве лишь в том, что называлась она отрядом и отряд делился на патрули, да происходили строевые занятия, без какого-либо намёка на обучение стрельбе.

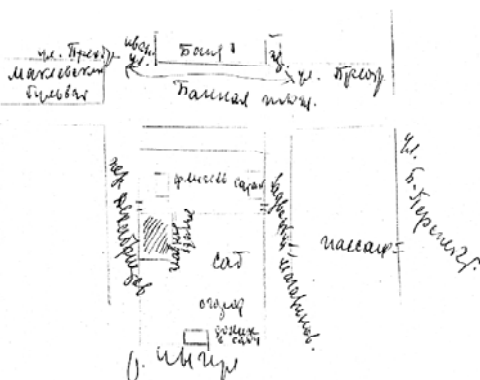
В отряде были мальчики, патрули которых носили названия птиц: «ястребы», «коршуны», и девочки, патрули которых носили названия цветов: «ландыши», «фиалки». Отряд знамени не имел, а патруль имел выпел, на котором был изображён тот цветок или та птица, имя которой он носил.

Время было трудное и о какой-либо форме не могло быть и речи, но всё же у девочек были юбки в складку, чаще всего из мешковины, блуза английского покроя, с двумя карманами. Такие же блузы у мальчиков и шорты. Шляпы-панамы или соломенные, соответственного изготовления. Обувь – преимущественно сандалеты-деревяшки, на деревянной подошве, имевшей на уровне основания пальцев разрез, креплённый наподобие дверных петель. Но чаще, особенно в тёплое время, ходили босиком, как из дома в отряд, а тем более в отряде, и даже в театр. Причём эту босоногую команду возглавлял в этих случаях такой же босоногий руководитель.

На шее дети носили галстуки, по типу теперешнего пионерского. На одном из концов галстука был завязан узелок. Он служил напоминанием о милосердии. Если утром, идя в отряд, кому-либо удавалось оказать помощь старому человеку: поднести тяжесть, перейти дорогу, указать путь и т.п., он имел право развязать узелок, что всегда заслуживало похвалу А.П.

Отряд скаутов помещался в переулке, называвшемся до революции Полицейским, а после переименованном в пер. им. Декабристов. Дом, принадлежавший прежде священнику Стеблину, состоял из 7 комнат и большого зала, в котором находились шкафы с книгами и сцена. Библиотека туда была передана из коммерческого училища. При доме был большой двор, в нем флигель, где жил А.П. В саду росли в основном декоративные лиственные деревья, но были и фруктовые. За садом – небольшой огород и ещё дальше, на пригорке – домик, по-видимому принадлежащий прежде садовнику или сторожу.

Чем занимались скауты

Много внимания уделялось физической культуре, спортивным играм, состязаниям в беге, в беге с препятствиями (барьер, лестница). Прыжки на расстояние, в высоту, с шестом, занятия на турнике, на параллелях и т.п. Строили спортивные пирамиды, что тогда было очень модно. Занимались разными кустарными поделками: учились делать заплаты на обуви, варили ваку, плели солому для шляп и изготавливали соломенные шляпы, делали нечто вроде ожерелий из бисера и т.п. Кое-что продавали и деньги шли на нужды отряда, т.к. наробраз скудно финансировал, в основном отпускал деньги на зарплату А.П.Ф., руководителю физкультуры и коменданту (Р...кевич), которая и обучала этим кустарным навыкам.

Мальчишки занимались ещё слесарным и столярным делом. Дети сами убирали помещение, двор, ухаживали за садом и огородом.

В отряде был драмкружок, для выступлений которого соорудили в зале сцену. Играли одноактные водевили, сценки. Давали концерты пианист Невярович – ученик Нейгауза (отца) и скрипач Бирчанский, они же члены отряда скаутов.

Совершали коллективные походы в театр и в близлежащие села (15-18 км) – Козырёвку и Казарню, с ночёвкой в палатках.

Разжигали по вечерам костры, пели, декламировали, обсуждали прочитанные произведения.

Ещё скауты изучали азбуку Морзе, учились оказывать скорую помощь при отравлении угарным газом и др., при ожогах, поражении молнией, утопленникам. Учились делать перевязки.

Каждый скаут имел посох из легкого дерева, диаметром 3-3,5 см, длиной см 120-130. Посохи использовались для сооружения носилок при необходимости в пути, для сооружения палатки. Для поиска брода при переходе через небольшую реку и т.п.

Много было затейливых игр на сообразительность, ловкость и т.п.

Вот каким был отряд скаутов в Елисаветграде. Душой его был Андрей Петрович, которого дети называли Трович.

Отряд существовал недолго, на его базе открылась школа № 6. Некоторое время он ещё продолжал работу в помещении 5-го городского училища, на улице Гоголя, а затем и вовсе был

ликвидирован, уступив место комсомолу, что было более созвучно новому времени. Многие бывшие скауты стали комсомольцами. Некоторые из них живы до настоящего времени. Все они уже глубокие старики. Возможно, не все сохранили в памяти подробности деятельности отряда, но все вспоминают его руководителя с большим уважением и благодарностью.

А.П. стал первым директором школы № 6, организованной приблизительно в 21-м или 22-м году. Вскоре был арестован ЧК как меньшевик. О своих политических взглядах он никогда с детьми не делился. Его целью было воспитать молодое поколение высокоморальным, трудолюбивым и здоровым.

А.П. был увезён из Елисаветграда в г. Николаев. Старая коммунистка, слепая учительница Вера Матвеевна Куперштейн выступила в его защиту. Она ездила в Николаев и доказал невиновность в чём-либо предосудительном А.П. и наоборот – его благородную деятельность в воспитании подростков и юношества. При её содействии А.П. освободили.

22/VIII-1990 г. – дата этой записи.

Умер А.П.Ф. в 1927 или 1928 г. от цирроза печени.

Когда в 50-е годы собирались в 6-й школе бывшие ученики, как сообщала «Кировоградская правда», её первого выпуска, тогда писали, что школа существует с 1926-го года. Возможно, эта дата переезда школы в то здание, где она находится теперь, но как школа № 6 она была организована гораздо раньше. Об её организаторе не упоминалось в газете. Также как и имя Харциева, имя А.П.Феоктистова было под запретом.

Примітки.

¹Сетон-Томпсон Ернест (1860-1946) – канадський письменник, художник-аніمالіст, природознавець.

²Баден-Пауелл Роберт (Роберт Стівенсон Сміт Баден-Пуелл, барон оф Гільвель; 22.02.1857, Лондон – 08.01.1941, Кенія) – англійський генерал і письменник, засновник світового скаутського руху, генерал-лейтенант (1908), голова Асоціації скаутів Великої Британії (1912), голова Асоціації скаутів світу (1920), баронет (1922), барон (1929).

ЗЕМСКАЯ МЕДИЦИНА

Земский врач получал 1500 рублей в год. При нём состоял фельдшер и акушерка.

Особое внимание уделялось оспопрививанию и родовспоможению.

Земский врач обязан был 3 раза в год объезжать весь уезд.

Фельдшер был обязан ежегодно, бесплатно, обучить 1-2 крестьянки фельдшерскому делу.

Земский врач назначался из числа опытных врачей, особенно в области хирургии. Кроме того – он должен был быть безупречен в нравственном отношении.

Елисаветградский уезд имел 4 медицинских округа. В каждом из них 1 врач, фельдшер, повивальная бабка.

При земской больнице имелся приёмный покой и несколько кроватей для тяжелобольных, а также аптечка.

В основном лечение проводилось на дому больного.

В земских больницах лечение было бесплатное.

Обязанности врача: приём амбулаторных больных, заведование приёмным покоем и больницей, разъезды по эпидемиям и к тем больным, где требовалась экстренная помощь.

Обязанности фельдшера: прививки, уход за больными, получение и выдача лекарств, ведение медицинской книги (посещаемость, лечебные мероприятия).

Инструментарием распоряжался врач.

В каждом медицинском округе была своя бухгалтерия и смотритель, ведавший хозяйственной стороной.

В XVIII и XIX вв. наиболее вредоносными эпидемиями были дифтерия, оспа, скарлатина, тифы, дизентерия.

Каждые 2 недели земский врач должен был отправлять отчёт об эпидемиологическом состоянии округа.

Психические больные отправлялись в г. Херсон.

Для состоятельных местных жителей и приезжих из других губерний стационарная медицинская помощь была платная.

В г. Елисаветграде решение об открытии Земской больницы

было вынесено в 1894 г. Она находилась на Береславской улице, на территории, где теперь расположен тубдиспансер¹.

Вакцины для прививок привозились из Харькова.

Санитарный врач отвечал за санитарное состояние местности, за качество пищевых продуктов, санитарное состояние базара. Он же осуществлял надзор за пришлыми рабочими, вёл борьбу с эпидемиями.

Больница Красного Креста открыта в 1890 г². Сведения о ней имеются в музее областной больницы.

3 раза в год собирались съезды врачей уезда. На них обсуждались вопросы распределения медперсонала, эпидемиологические вопросы и порядок отпусков.

На земских собраниях неоднократно ставился вопрос об улучшении положения крестьян.

После 10 лет работы работникам земства назначалась пенсия в размере 1/4 оклада, после 15 лет – 1/2 оклада, после 25 лет – 100% оклада.

Примітки.

¹Земська лікарня переведена у спеціально побудоване 1897 року на Береславській (тепер – Єгорова) вулиці приміщення з Ковалівки, де вона перебувала, очевидно, з 1865 року.

²У 1890 році організований під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. місцевим комітетом товариства Червоного Хреста відділ сестер-жалібниць було перетворено на Свято-Єлисаветинську общину сестер-жалібниць; а безплатна лікарня при відділі сестер-жалібниць була відкрита 26 жовтня 1885 року.

О ВРАЧАХ

Во втором десятилетии XX века в больнице св. Анны работал хирург Покатило. В дальнейшем он профессор в г. Одессе. О нем как выдающемся хирурге много писали в медицинских изданиях.

В 20-х годах в этой больнице оперировал весьма образованный хирург высокой квалификации – Самгородский. Не помню где жил Самгородский в дальнейшем, но знаю, что в глубокой старости он полностью потерял слух и зрение. Все же ещё в 50-е годы переписывался кое с кем в Кировограде, пользуясь пишущей машинкой.

В этой же больнице работал врач Крамаренко. Так же специалист высокой квалификации, образованный человек широкого кругозора.

Более молодые врачи того же периода, к концу 20-х годов – хирурги Бердичевский¹, Резников и рентгенолог Макиевский.

Крамаренко в конце 20-х годов выехал в Ленинград, где и жил до глубокой старости. Его навещали знакомые кировоградцы, даже ещё в 50-е годы. Но эти посещения были в тягость.

Д-р Бердичевский работал в этой больнице без перерыва до глубокой старости (исключая годы войны, которые он провёл в г. Рязани, в госпитале, некоторое время, до ранения, работал в прифронтовом госпитале).

В Еврейской больнице (называлась тогда 2-й) в 20-е годы работал хирург Веревкин, также весьма солидный специалист.

В «крепости» главным врачом во 2-м десятилетии XX в. был Добровольский². Большой специалист и весьма гуманный человек. О нем много рассказывал мне д-р Гомберг³, но и мне довелось побывать у Д. на приёме в 1916 г. и на стационарном лечении в том же году. Лечение в больнице было платное, но нередко бывало так, что, когда у пациента не было денег, за него платил Добровольский. Трагична его судьба: своих детей у него не было, но он с женой воспитал девочку, которая отплатила им тем, что оклеветала Добровольского, и после революции, не помню в каком году, но об этом также рассказывал д-р Гомберг, Добровольский был арестован и расстрелян. И когда уже это свершилось, пришёл указ об его освобождении.

В эти же годы в Елисаветграде работали врачи: Пашутин⁴ (акушер-гинеколог), терапевты Тростанецкий⁵, Гомберг, Збрицкий⁶, Шатуновский, Штромберг⁷, Амчиславский⁸, Садовничий (фтизиатр), Кац⁹ (педиатр), Копелян¹⁰ (венеролог), Додин¹¹ (ухо-горло-нос), Пиковский¹² (детские болезни), Тальновская¹³ (гинеколог), Канторович и Бреслав..., Гольденберг¹⁴ (невропатолог, имевший свою электроводолечебницу, эрудированный человек, владевший языками, большой специалист), Вайсенберг¹⁵ (акушер-гинеколог, имевший свою лечебницу, жил в доме, где находилась эта лечебница), д-р Резников¹⁶ (микробиолог), Ткаченко (врач-лаборант).

Помню почти все дома, где они жили. Укажу их на карте.

Д-р Ширман¹⁷ (кожные и венерические болезни) был мобилизован во время русско-японской войны, вместе с д-ром Додиным работал в госпитале на Дальнем Востоке. Находился также в госпитале в г. Орле во время 1-й империалистической войны. Вернулся в родной город лишь в 18-м или 19-м году. По специальности почти не работал. Был санитарным врачом на заводе «Красная Звезда», читал лекции в Педагогическом техникуме и Медицинском училище, когда они открылись. Кроме того, часто выступал с лекциями в клубах. В основном это были лекции о гигиене, но и на модную тогда тему – об омоложении. Эти лекции д-ра Ш. были очень интересны и легко воспринимались слушателями, тем более, что они иллюстрировались примерами из его практики и забавными историями.

У Н.И.Ширмана была необыкновенная память и ему было что рассказать собеседникам. В 1941 г., когда началась война, семья уехала в Рязань. Много было горестей в пути, даже теряли друг друга, но всё же доехали. Возвратились в Кировоград после войны. Квартира была разграблена, в том числе и огромная библиотека Н.И. Много, до разграбления, было распродано их домработницей-немкой, которая и выехала из города с отступавшими немцами, а затем была сослана на Север, где и осталась жить.

Д-р Додин не возвратился в Кировоград после войны, да и ещё многие врачи. Додин, кажется, поселился в Москве, а его сёстры – в Ленинграде.

Д-р Ширман оставил детям своим интересные воспоминания о своей жизни, где есть сведения, имеющие интерес и для более широкого круга.

Примітки.

¹Бердичевський Д.А.

²Добровольський Іван Романович – головний лікар Міської лікарні (територія колишньої фортеці), хірург і гінеколог.

³Гомберг П. – лікар внутрішніх захворювань, жив на Московській вулиці.

⁴Пашутін Іван Якович – лікар внутрішніх і жіночих захворювань, був гласним Міської думи, членом різних міських комісій та членом Комітету Добродійного товариства, відомі дві його адреси – будинок Орди на розі Успенської та Пашутінської вулиць (1910) і власний дім на вул. Великій Перспективній (1913).

⁵Тростанецький Мойсей Маркович – лікар, жив у власному домі на Успенській вулиці.

⁶Збрицький – лікар внутрішніх захворювань, жив у власному домі на Пашутінській вулиці.

⁷Штромберг Михайло Йосипович. – лікар внутрішніх, дерматологічних та вуха й горла захворювань; жив у власному домі на Іванівській вулиці.

⁸Амчиславський Йосип Львович – повітовий лікар І-ї (Єлисаветградської) дільниці, жив у власному домі на Карабінерній вулиці.

⁹Кац Він. Юд. – лікар дитячих і внутрішніх захворювань, завідував хіміко-бактеріологічним кабінетом; жив у будинку Барського на розі Успенської та Пашутінської вулиць.

¹⁰Копелян – лікар (дерматолог-венеролог), жив у будинку Каца на Петрівській вулиці.

¹¹Додін Марк Григорович – лікар вушних, горлових та носових захворювань; жив у власному домі на розі Пашутінської та Петрівської вулиць.

¹²Піковський Юл. Мойс. – дитячий лікар, жив у власному домі на Верхній Донській вулиці.

¹³Тальновська – можливо Г.А.Тальновська, яка у 1913 р. була фельдшерцею і жила у будинку Вольвовського на Успенській вулиці.

¹⁴Гольденберг Ісак Абрамович – лікар нервових захворювань, жив у власному будинку на Верхній Донській вулиці, там же знаходилася його водо-електро-лікарня.

¹⁵Вайсенберг Самуїл Абрамович – лікар внутрішніх і жіночих захворювань, лікарню і житло мав у власному будинку на Іванівській вулиці.

¹⁶Резников Онисим Азар. – доктор, голова Медичного товариства, секретар Ліги боротьби з туберкульозом; жив у будинку Сейдера на Верхній Донській вулиці.

¹⁷Ширман Натан Ісакович – лікар внутрішніх, нервових та венеричних захворювань, викладав у I-му комерційному училищі, жив у будинку Айзенберга на Московській вулиці.

СОТРУДНИКИ РАБОЧЕЙ БОЛЬНИЦЫ ЕЛИСАВЕТГРАДА В 20-е ГОДЫ¹

1. Главврач-хирург Самгородский Константин Иванович.
2. Отоларинголог Вульф Давид Петрович.
3. Хирург Трофимов Алексей Михайлович.

Примітки.

¹ Напис на неякісній фотокопії групової світлини

К ЗАМЕТКЕ Л.БИЛАШ О ДОКТОРЕ РЕЗНИКОВЕ

Жил он на бывшей Петровской улице, угол Михайловской, в доме Палеолог¹, т.к. был женат на одной из представительниц этой семьи.

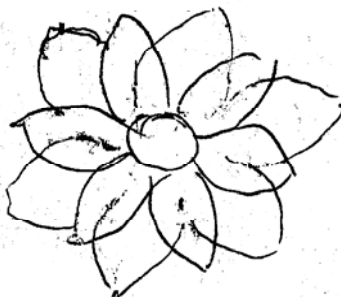
Пожертвования в пользу больных туберкулёзом я помню. По улицам в эти дни ходили молодые люди, обычно по два человека. У одного из них была железная кружка с прорезью на крышке, в которую жертвователь опускал деньги. Кружка у него висела на тесьме, через плечо. Второй же, его партнёр, прикалывал к платью жертвователя искусственную белую ромашку. Эти ромашки были несколько больше величины натуральной, сделаны из материи и чем-то пропитаны, что придавало им плотность. В середине ромашки – жёлтый кружок. Приблизительно такой вид и размер этих ромашек. Дни Белой ромашки повторялись неоднократно.

Доктор Резников² – микробиолог. Много лет он работал на санстанции. Во время войны делал анализы у себя на дому. К нему посылали тех, кто при осмотре комиссией по вербовке в Германию жаловался на состояние здоровья.

Направляли к д-ру Резникову и мы, врачи поликлиники. Неоднократно к нам обращались с просьбой как-нибудь спасти от угона в Германию. Мы придумывали разные способы, в том числе и такой: давали баночку и предлагали *ex tempore* собрать мочу, затем капали туда немного крови из прокола на пальце, находили у кого-нибудь прыщик и забирали из него гной; вот и готова была «патологическая» моча.

Конечно, опытный лаборант нас мог уличить в подлоге, но если было намерение сделать это.

В этой фабрикации мне помогала Тина Филипповна Дьяченко, медсестра, работавшая со мной в кабинете. Из фамилий этих детей помню только одну – Карпачёву.

Рассказываю всё это к тому, что когда д-р Резников исследовал такую фальшивую мочу, он, возможно, подозревал что-то неладное, но к его чести надо сказать – никогда не выдавал ни того, кто к нему приходил для анализа, ни того, кто посылал, давая направление.

Непонятно почему д-р Резников, казавшийся нам нейтральным человеком, очень суетился, волновался в те дни, когда немцы бежали из Кировограда, в один из этих дней я видела его почти бегущим по улице К.Маркса в расстёгнутой шубе (а ведь был декабрь месяц) взволнованным, с рассеянным взглядом. И он уехал.

Со слов родственницы д-ра Р., работавшей в библиотеке медучилища, он оказался не в Германии, а в Канаде.

Примітки.

¹У домі на розі Петрівської та Михайлівської вулиць жив бухгалтер Повітового Казначейства Анатолій Олександрович Палеолог; його брат Віктор Олександрович Палеолог, секретар Єлисаветградського відділення Державного Банку, теж мав адресу на Петрівській вулиці.

²Резников Онисим Азарович.

СОТРУДНИКИ БОЛЬНИЦЫ ИМЕНИ СВ. АННЫ НА ЗАГОРОДНОЙ ПРОГУЛКЕ (КАМЕНОЛОМНИ)¹

1. Главврач хирург Самгородский Конст. Ив.
2. Хирург Колесников.
3. Колесника Ольга Иустин., его жена, сестра-хозяйка.
4. Панасевич Надежда Мих., сестра-хозяйка.
5. Гибалов Денис Софронович, привратник.
6. Гибалова Марфа Фёдор., кухарка.
7. Гибалова Маня Денис., их дочь.
8. Заваптекой.
9. Миллер, операционная сестра.
10. Миллер Жора, её сын.
11. Трофимов Алексей Михайлович, врач-хирург.

Известно, что из этого списка жива Мария Денисовна Гибалова:
Н.-Николаевка, ул. Сакко и Ванцетти, № 26.

Примітки.

¹ Напис на неякісній фотокопії групової світлини

ПО РАЗНЫМ ЗАМЕТКАМ В ГАЗЕТЕ «КИРОВОГРАДСКАЯ ПРАВДА»

1. Успенский собор был разрушен в начале войны, когда город бомбили фашисты, при прямом попадании бомбы в центр здания.

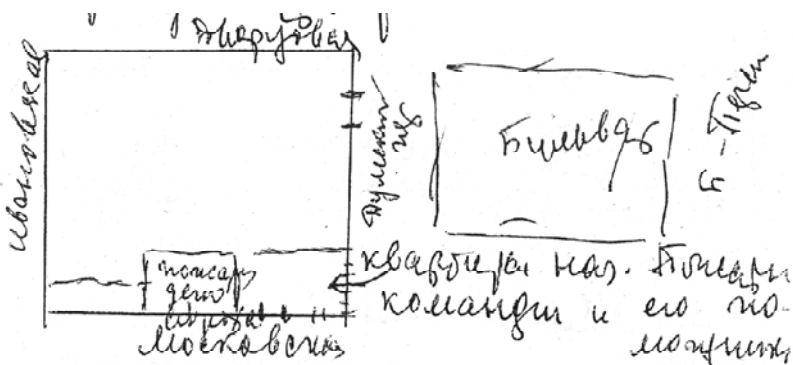
2. Здание Дворянского собрания находилось на том месте, где теперь Управление облстройтреста¹. Его фасад был неширокий, здание больше уходило в глубину двора. Разрушено в начале войны бомбой.

После революции в здании Дворянского собрания действительно был с/хозяйственный клуб, а позже, кажется, клуб лётчиков (не уверена в последнем, об этом мне сообщили недавно).

Рядом с Дворянским собранием был одноэтажный, длинный, ничем не привлекающий внимания дом одного из Макеевых (знаю их дочь Зинаиду). Этот дом стоял там, где детская поликлиника, но не в глубине двора, как поликлиника, а вдоль тротуара.

3. По ул. Дворцовой, где находился «Гранд-отель», позже была частная женская гимназия Гослен².

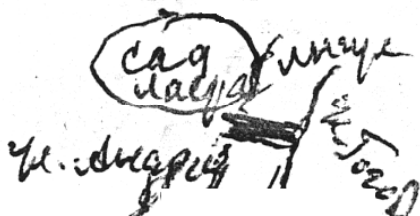
4. В городе было 3 банка: государственный – по ул. Б. Перспективной, коммерческий – угол Дворцовой и Ингульской и соединённый – на втором этаже здания Управы, на углу Дворцовой, вход с Думского переулка.

Я знала семью бухгалтера коммерческого банка – А.С.Богуславского³ и семью работника соединённого банка – В.С.Славина.

Думский переулок – тот квартал, что был между присутственными местами и бульваром (на месте бульвара теперь площадь). С этого же переулка, только на углу Московской, был вход в квартиры начальника пожарной команды и его помощника. Ворота пожарного депо находились на Московской ул.

5. Сад Лайера (после революции – им. Марата) находился не на Озёрной Балке, а сразу же после перехода через мостик, который в конце улицы Гоголя, по правую сторону. Теперь здесь начинается дорога на Балашовку. На Озёрной Балке была так называемая Посадка – роща, куда ходили на прогулку и учащиеся, и взрослые. Там же, на Озёрной Балке, так называемый Новоявленный колодец (вероятно, родник), и туда ходили крестить мак 1-го августа (ст.ст.) и яблоки 6-го августа (ст.ст.).

6. Скульптор памятника возле театра не Манди, а Мандич Евгений Фёдорович. Он не итальянец, а молдаванин.

7. Здание обкома проектировал в 50-е годы архитектор Дворец. Позже жил в Москве, где теперь живёт сын. Он же, архитектор, умер.

8. Среди членов областного исполкома в декабре 1917 г. был Г.Кочережченко⁴. Он жил по ул. Чапаева, угол Плетеного переулка, в очень ветхом доме. Этот дом снесён и на его месте построено здание Вычислительного центра. В этом дворе долгие годы находился колбасный цех, коптильное производство (как до, так и после революции). Кочережченко там работал. Известен также старый большевик Шканд⁵. Он жил в Театральном переулке, второй дом от угла Московской ул., слева, если идти от ул. Дворцовой и перейти Московскую. Шканд был, кажется, сапожным мастером. Ни одного, ни другого уже нет на свете. Ещё была весьма известная в городе старая коммунистка – Вера Матвеевна

Куперштейн, слепая учительница, энергичная, умная общественная деятельница.

Примітки.

¹ Мається на увазі управління тресту облсільбуду.

²Гімназія М.Д.Гослен розташовувалася на вул. Петрівській (непарна сторона) між Іванівською і Великою Перспективною вулицями, зараз – один з корпусів 5-ї гімназії.

³Богуславський А.С. – завідувач облікового відділу Єлисаветградського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного банку, жив у домі Айзенберга на Московській вулиці.

⁴Кочерещенко Григорій Іванович (1880-1969) – активний учасник революційних подій та громадянської війни на Кіровоградщині, почесний громадянин Кіровограда.

⁵Шканд Ян Григорович (1889-1960) – активний учасник боротьби за встановлення радянської влади в м. Єлисаветграді.

КОММЕНТАРИЙ К СТАТЬЕ В. ПОСТОЛАТИЯ В «КИРОВОГРАДСКОЙ ПРАВДЕ» ОТ 11/VI -91 г. «ПАРКИ ЕЛИСАВЕТГРАДА»

«Столетний дуб» в казённом саду¹ рос на берегу р. Сугоклеи справа от центральной аллеи, если идти к реке. На том же, приблизительно, уровне, но по другую сторону от центральной аллеи, находился домик садовника (кажется Толстого).

В 20-е годы, когда нечем было топить, дуб был спилен жителями города. Он был уже очень стар, дуплист. И тогда же были уничтожены многие деревья в саду. Однако горизонтальный срез дуба хранился в краеведческом музее и многие годы выставлялся в экспозициях. Неизвестно, сохранился ли он или выброшен, как «устаревший экспонат». Когда жизнь в городе после гражданской войны вошла в нормальную колею, в саду снова было посажено много деревьев и кустарников. Не фруктовые деревья сажали, а декоративные.

По той же причине, в годы О/войны снова в саду было вырублено много деревьев. В 50-е годы восстановили сад. Многое было посажено школьниками, как в саду, так и по бокам сооруженной плотины. У плотины сажали ивы.

В дореволюционные годы р. Сугоклея была не очень полноводна, но всё же при ней была лодочная станция, и гуляющие в саду могли покататься на лодке.

В дальнейшем река обмелела, и в начале 50-х годов это был узкий ручей, каким он выглядит и теперь ниже плотины. Бывшее дно реки заросло травами.

В дореволюционные годы слева от входа, ближе к месту начинавшегося спуска, была устроена эстрада, напротив неё – скамьи, по бокам – киоски. Вокруг – ограды. В праздничные и воскресные дни на эстраде выступали артисты, играл духовой оркестр. Тогда вход на эту площадку был платный. Вход же в сад никогда не был платным.

В XX ст. сад всегда имел вид дикорастущего и лишь вдоль главной аллеи подстригались кусты лигуструма², прорежались кое-где заросли.

После О/войны саду было уделено большое внимание: высаживались деревья и кустарники, справа от входа, приблизительно на том же уровне, как некогда находилась эстрада, была выстроена новая эстрада, разбиты цветники вокруг этой площадки и вдоль главной аллеи, немного ниже, справа же, устроена огороженная и заасфальтированная танцплощадка.

Со времени устройства плотины на берегу со стороны парка находился пляж. Сюда завезли много песка. На противоположном берегу находилась лодочная станция. Ею заведовал инвалид О/в. За лодочной станцией выстроили здание ресторана. Но из-за множества возникавших в нём инцидентов ресторан через некоторое время был закрыт, а его здание передано детскому летнему лагерю. Лодочная станция там ликвидирована. Дно на том берегу было очень плохое, но все же и там купались.

Когда в Кировограде был трамвайный парк, в летнее время в городской сад ходил трамвай. Его ветка была продолжена от пивзавода. Ходили летние трамваи без боковых стенок.

Так называемого Османского бульвара³ в XX веке уже не существовало, все его деревья были вырублены и на этом месте, от мостика, замыкавшего Пашутинскую улицу, до мостика, замыкавшего Михайловскую улицу, останавливались возы приезжавших в город селян. Сразу после О/войны на этой площади находился толчок, а затем стали сажать деревья. Но земля там была так утрамбована и так суха, что деревья не приживались. Тогда эту землю отдали населению под огороды. Несколько лет земля хорошо обрабатывалась и это в дальнейшем дало возможность разбить вдоль р. Ингул сквер, состоящий из одной аллеи, тянущейся от Большого моста до ул. Н.-Пермской (Фисановича). До этого площадь между Пашутинским мостиком и Большим мостом была вымощена брусчаткой. Когда вокруг находились магазины, это было кстати, т.к. облегчало движения транспорта. Во время О/в фашисты установили на этой площади виселицы и в дни казни площадь окаймляло каре жандармов.

Больничны́й сад⁴ разбит на территории больницы. В нём много лип, клёнов, кустарников, были многолетние цветы: лилии, ирисы.

Никогда сад Лайера⁵ и Альгамбра⁶ не тянулся до пределов нынешней областной больницы, как пишет В.П. Сад Марат⁷ действительно объединял эти два сада, но он был невелик и тянулся от р. Ингул приблизительно до уровня Н. Быковской ул. С юга шла дорога от мостика в конце ул. Гоголя, а со стороны севера сад замыкала Озёрная Балка, не имевшая к нему отношения. Вдоль Озёрной Балки справа (если судить по реке) тянулась молодая роща, которую называли Посадкой⁸. В самой же балке был колодец и часовня, где крестили мак (1/VIII ст.ст.) и яблоки (6/VIII ст.ст.).

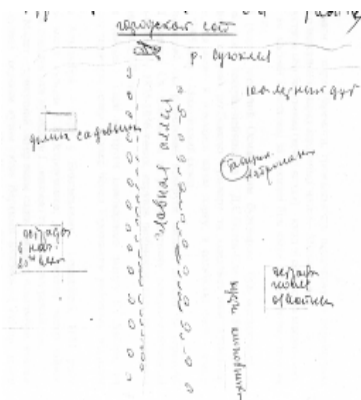
Сад Марат вырублен в годы О/войны и уже после 50-х гг. там началось строительство частных домов.

Парк им. Ленина⁹ состоял в основном из широкой аллеи, окаймлявшей площадь, где в те годы, когда существовало кавалерийское училище, проходили учебные занятия.

Во время гражданской войны парк был вырублен, а на площади его разные банды производили расправу с жителями: вешали и расстреливали.

В последующие годы парк был восстановлен. Вход в парк был платным лишь в те вечера, когда там выступали артисты.

Сад окультурен и заполнен аттракционами после О/войны.

Примітки.

¹Міський (колишній казенний) сад заснований 1764 року генерал-поручиком О.П.Мельгуновим за наказом імператриці Катерини II; у радянські часи – парк Перемоги; громадськість

неодноразово порушувала питання про повернення парку історичної назви – Міський сад.

²Лігуструм або бирючина (вовчі ягоди) – кущі зі сімейства маслинових, цінується (як жасмин і маслина) за духмяні білі квіти, добре формується як жива огорожа.

³Сад (парк), названий Османським бульваром, був посаджений за розпорядженням генерал-лейтенанта Д.Є.Остен-Сакена 1849 року, безпосередньо керував розбивкою бульвару та завідував ним полковник О.К.Осман, від якого й походить назва парку; в радянські часи – сквер ВЛКСМ, з 1995 року – Молодіжний сквер.

⁴Больничний сад розведений навкруги міської лікарні на території колишньої фортеці Св. Єлисавети за розпорядженням генерал-лейтенанта Д.Є.Остен-Сакена у 1835-1836 роках; керував розбивкою саду та завідував ним полковник Д.І.Поппе.

⁵Сад Лайєра – парк навкруги пивоварного заводу Г.Г.Лайєра; на частині його території тепер – сквер перед Кіровським районним відділом міліції.

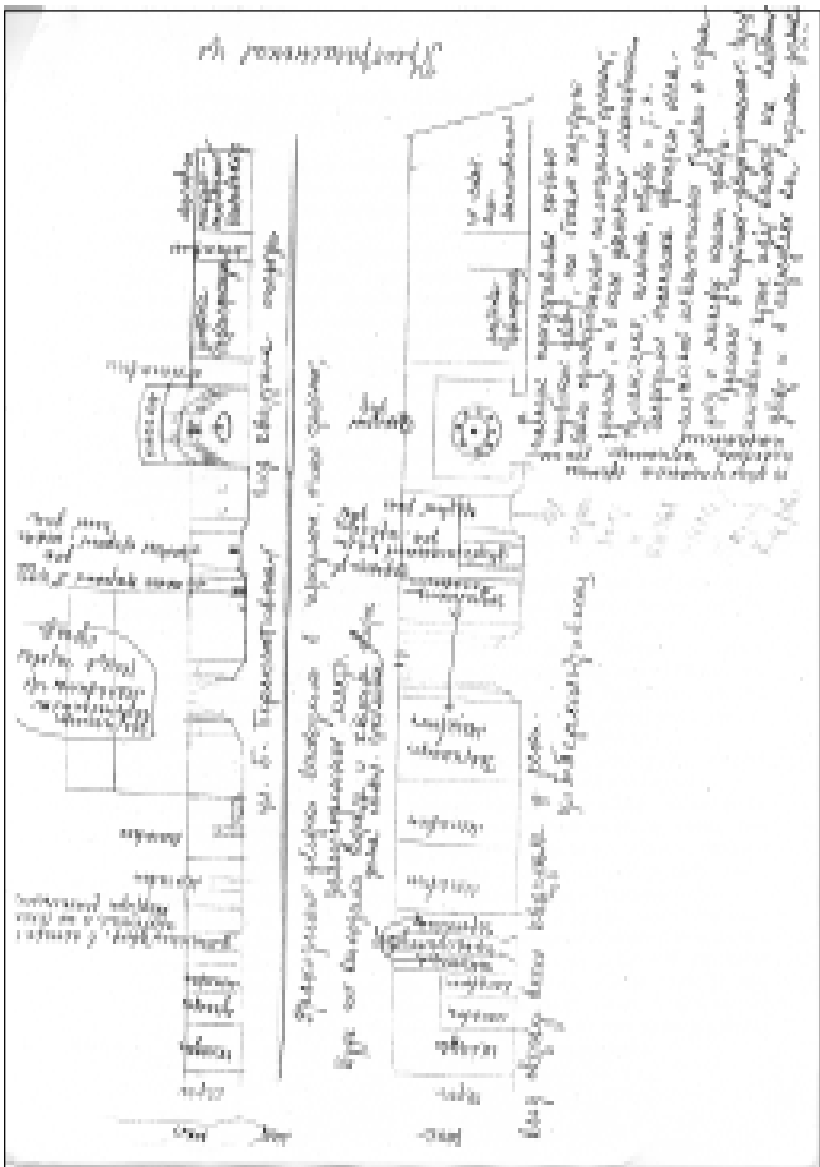
⁶Сад Альгамбра – парк у Биковському передмісті, 1881 року відписаний місту купцем С.К.Остроуховим; його частину тепер займає нижній край посадки між вулицями Глиняною та Жовтневої революції.

⁷Сад Марат – трикутний сквер вище садів Лайєра і Альгамбри, вздовж Глиняної вулиці, верхнім кутом сягав Верхньої Биковської вулиці; тепер одна його частина – це сквер біля Кіровського РВМ, інша – під посадкою вздовж Глиняної вулиці.

⁸Тепер лісопосадка на північній стороні Косокутного провулку.

⁹Сучасний Кавалівський парк (в радянські часи – парк імені В.І.Леніна, 1992 року відновлена історична назва) займає територію колишнього Двірцевого (інші назви - Ковалівський, Інженерний) бульвару, який оточував учбовий плац кавалерійського училища та власне Ковалівського парку, що прилягав до бульвару з північно-східного боку; розпланований 1847 року, вперше засаджений на початку 1850-х років.

Psychodynamik

ПАССАЖ

Пассаж представлял собою глубокий двор, по бокам которого были одноэтажные, сплошной стеной, здания, а в них – узенькие магазины: галантерея, шляпы, обувь и т.п. Посредине пассажа – фонтан, обсаженный невысокими туями в один ряд и между ними цветы. Здание в глубине двухэтажное. Через нижний этаж идёт выход на задний двор и в переулок за этими домами. В двухэтажном здании пассажа – гостиница того же названия.

От пассажа в сторону реки:

старый невысокий дом, где останавливался Достоевский и начал писать «Братьев Карамазовых»;

очень старый двухэтажный дом, проходной двор;

гостиница «Европейская» и магазины, где теперь «Готовая одежда», проходной двор;

магазин;

магазин;

гостиница «Европейская», проходной двор, длинный двор, в конце его прачечная, а по бокам квартиры ремесленников¹;

магазин;

магазин;

склады;

берег, река, мост.

От пассажа в противоположную сторону:

магазин;

аптека Розенфельда;

магазин;

железоскобяной магазин Заславского.

Проходные дворы выходили в переулок - очень грязное, замусоренное место. Туда же выходили ворота и калитка двора дома священника Стеблина².

Примітки.

¹Готель „Европейський” зазначений двічі; або він дійсно займав два корпуси, або авторка сумнівається, в якому саме був готель.

²Стеблін М.І. – священник Успенського собору.

К ЗАМЕТКЕ „ВУЛИЦЯ ЙОГО ІМЕНІ”

Сквер на ул. Шевченко существовал ещё до революции и назывался Гимназическим бульваром (ведь он находился рядом с бывшей мужской гимназией). Переименован он в сквер им. Шевченко тогда, когда была переименована и улица из ул. Петровской в ул. Шевченко. На том квартале, где теперь находится школа № 5, до революции была Земская Управа. Здание Управы и её магазин учебных пособий находились на углу, а вдоль средней части этого квартала, по бывшей Ивановской улице (теперь улица Луначарского) тянулись её склады. Никакой частной школы в этом месте не помню¹. Две частные гимназии, Людкевич и Ефимовской, были на улице Б. Перспективной, в тылу зданий Земства.

В казармах возле Дома офицеров во время оккупации был лагерь наших военнопленных. Каждое утро из ворот лагеря выезжало несколько немецких грузовых машин, в кузовах которых стояли, тесно прижавшись один к другому, люди – тени, истощённые, с землистым цветом лица, с запавшими тусклыми глазами. Это те пленные, которые могли уже вот-вот умереть, и фашисты их предусмотрительно вывозили за город, где расстреливали и хоронили.

Между казармой и тротуаром, на небольшом участке справа от неугасаемого огня, хоронили тех, что умирали ночью, не дождавшись момента вывоза за город.

Умирали главным образом от истощения. Некоторым пленным удалось выжить. Это немногие, получавшие какую-либо работу в лагере, кое-какую еду, поддерживавшую жизнь.

Иногда в поликлинику для местного населения, приводили под конвоем пленных врачей, жаловавшихся на здоровье. Они прибегали к этому ради возможности вдохнуть свежего воздуха, поговорить с людьми вне лагеря; из них я помню только фамилию одного грузина-врача – Мшвидзебадзе. Не знаю, выжил ли он. Мы, врачи и медсёстры поликлиники, подкармливали их.

Ещё для некоторых пленных была одна возможность спасения. Если в городе объявлялись родственники того или иного пленного,

немцы его отпускали на свободу. Узнав об этом, некоторые женщины, не будучи родственницами, заявляли, что они то сёстры, то жёны, и некоторым удавалось спасти пленного.

Так были освобождены д-р Буяков, родители которого жили в селе Масляниковке; д-ра Палку «признал» кто-то чужой, но его освободили. Оба эти врача, после освобождения, работали в больнице возле вокзала – в бывшей больнице им. св. Анны.

Когда фашисты удирали из Кировограда, Буяков и Палка спрятали инструментарий больницы, чтобы его не вывезли. Они оставались на своём посту. В больнице лежали истинные и мнимые больные. Мнимые – это те, которых мы, врачи, направили в стационар, чтобы спасти от угона из города. Были слухи о том, что всех мужчин фашисты угонят из города. Они это выполнили бы, но не успели. Их стремительно теснили наши в/части. Отступая, фашисты взорвали завод «Красная звезда», спиртзавод на улице Кирова, из которого они предварительно вывезли всё ценное оборудование. Ещё долго после отступления с немецкой пунктуальностью прилетали их самолёты в 11 часов вечера и бомбили город. В эти вечера очень пострадал переулочек возле почты, по-видимому, целились на почту-телеграф. В этом переулочке были при бомбёжке спутаны все электропровода, разбита мостовая, тротуары. Дома мало были задеты, лишь на их стенах оставались следы от осколков.

И ещё очень бомбили Карабинерную улицу, по которой двигались в/части, вступая в город.

Примітки.

¹ Недалеко від Земської управи на Петрівській вулиці була приватна жіноча гімназія Марії Дезіровни Гослен, тепер – один з корпусів гімназії № 5.

К ЗАМЕТКАМ БОНФЕЛЬДА

1. Во время отступления наших войск в 1941 г. был взорван аптечный склад, находившийся на углу ул. Петровской и Б.Перспективной, напротив гостиницы «Петербургской». Вот тогда и произошло разрушение зданий на всех 4-х углах.

2. Когда-то территория завода доходила до ул. Чигиринской, замкнутой теперь воротами, рядом с больницей. На этой улице жили многие из сотрудников завода Эльворти. Я помню Вальде, Стоберских. Вальде были иностранцы и после революции выехали из СССР. Дочь Стоберских училась весьма успешно в балетном кружке при клубе завода и там же выступала в концертах. Корпус завода, рядом с поликлиникой, спроектирован в середине 20-х годов инженером завода Израилем Медведовским.

3. Надо выяснить, действительно ли Пашутин жил в «Пассаже». У Рябкова это здание значит как гостиница. Да и не похоже здание на жилое, тем более на резиденцию главы города. Вероятно, Пашутин жил там, где жил впоследствии д-р Пашутин¹? Для выяснения степени их родства надо выяснить их инициалы.

Примітки.

¹Пашутін Іван Якович – лікар внутрішніх та жіночих хвороб; гласний Міської Думи, член різних міських комісій та Комітету Благодійного товариства; жив у власному будинку на В.Перспективній вулиці; Олександр Миколайович Пашутіну, можливо, доводився родичем по лінії його двоюрідного діда Якова Степановича Пашутіна.

О ПРИСЯЖНЫХ ПОВЕРЕННЫХ

Сулханов¹. Жил в доме на углу улицы Нижне-Донской и Ингульской, в нижнем этаже двухэтажного дома (чётная сторона).

О его судьбе не знаю, хотя и была знакома с его женой. Но Ильин² из нее добыл все возможные и невозможные сведения, можно узнать у него.

Якубовский³. Его два дома посредине квартала на Ивановской улице, между Н.-Донской и ул. Гоголя (нечётная сторона). В 1936 г. распродал имущество и дома (купил их д-р Корж) и уехал к сыну, не помню, в какой город, хотя он мне и называл его.

Розов. Отец мужа Елены Бурьяновой, известной подпольщицы.

Муж Елены, Дмитрий, выехал из Кировограда с заводом «Красная звезда», где-то в пути был мобилизован, воевал под Керчью, где и погиб. Его мать Елена Вас. Розова была арестована вместе с Леной Бурьяновой, но осталась жива. В возрасте 82-х лет поселилась в доме престарелых и умерла в возрасте 90 лет. Об остальных членах семьи Бурьяновых достаточно известно, но если надо – смогу рассказать всё, что знаю.

Жил присяжный поверенный Розов некоторое время на углу Московской и Миргородской улиц, напротив маленькой синагоги, которой теперь нет. А позже – на углу ул. Дворцовой и Миргородской, там, где было кафе «Мороженое», на пустой площадке. Этот дом разрушен бомбой.

Примітки.

¹Сулханов Павло Петрович - елисаветградський присяжний повірений, юрист-консультант Миської управи у 1913 році.

²Ильин Александр Борисович (1920-1993) – відомий кировоградський колекціонер.

³Якубовський Антон Антонович - син елисаветградського нотаріуса Антона Федоровича Якубовського, потомствений дворянин, елисаветградський присяжний повірений, секретар Товариства розповсюдження грамотності та ремесел, брат капітана

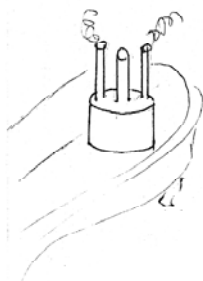
1-го рангу Олександра Антоновича Якубовського, 1880 року народження, що загинув від рук більшовиків у 1919 році; був жонатий на Олександрі Миколаївні Бібінової (Бібікової?), мав дітей Олену, Галину, Леоніда та Аркадія; у 1936-1937 рр. виїхав у Москву, завдяки чому уник репресій і залишився живим.

ПРЕДМЕТЫ, ВЫШЕДШИЕ ИЗ УПОТРЕБЛЕНИЯ

УТЮГИ

Тяжелый чугунный утюг, нагревавшийся на плите, на примусе.

Так называемый паровой утюг. В него закладывался древесный уголь на щепочки, разжигался и по мере горения нагревался утюг. Для обеспечения тяги – отверстия сбоку.

САМОВАР ДЛЯ НАГРЕВА ВОДЫ В ВАННЕ

В ванну наливалась вода, в этот цинковый самовар накладывались через среднее отверстие древесные угли и разжигались. Через боковые отверстия выходил дым. Самовар ставили в ванну, и вода в ней нагревалась.

РАСКЛАДНАЯ КРОВАТЬ

Деревянные брусья. Парусина.

РАЗНЫЕ ЛАМПЫ

Этот стержень можно поднять и опустить.

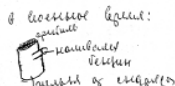
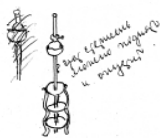
Регулятор для фитиля.

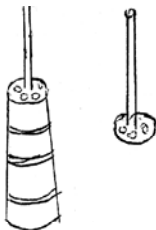
В военное время:

Гильза от снаряда. Наливался бензин. Фитиль.

В резервуаре бензин. Фитиль.

Пользовались также карбидными лампами, типа огнетушителей, большие баллоны.

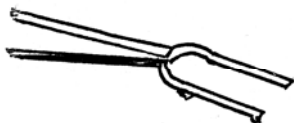

МАСЛОБОЙКА

В эту кадучечку вливали сметану, вставляли стержень с отверстиями в нём и, сколачивая им сметану, добивались образования масла.

ЩИПЧИКИ ДЛЯ ЗАВИВКИ ВОЛОС

Стержень с желобком. Щипцы нагревались от огня лампы. Их вставляли сверху, в стекло. Сплошной стержень. На него наматывался пучок волос, соединялся со стержнем с желобком, и таким образом волосы завивались.

МИТЕНКИ

Высокие перчатки без пальцев. Обычно – шелковые, кружевные.

БАШЛЫК

Надевался сверху на шапку или фуражку. Завязывался сзади.

МЕСТА

Чумное кладбище – поляна перед Городским садом, напротив квартала ул. Соколовской между улицами Садовой и Бобринецкой.

Колодец – площадь на перекрестке улиц Садовой и Солдатской («пользовались им до 40-х годов, во время оккупации в него бросилась какая-то женщина»).

Старая тюрьма – ул. В.Пермская, угол Михайловской, рядом с пожарным депо.

Пожарная команда – ул. В.Пермская, угол Крепостного переулка, напротив мельницы Вайсенберга¹.

Синагога – ул. В.Пермская, угол Михайловской, напротив старой тюрьмы.

Аптека – ул. В.Пермская, напротив трамвайного парка.

3-й полицейский участок – ул. В.Пермская, угол Мясной (факультет физвоспитания?).

Электростанция – ул. Островская, угол Банного пер., напротив Макеевского бульвара.

Баптистский молитвенный дом – ул. Островская, рядом с электростанцией.

Мельница Барского² – ул. Островская, рядом с баптистским молитвенным домом.

Талмуд-тора – ул. Гоголя, между Ингульской и Миргородской улицами, чётная сторона.

Спиртзавод Макеева³ – ул. Ивановская, угол с Макеевским бульваром.

Примітки.

¹Вайсенберг А.М.

²Барський М.А.

³Макеєв М.І.

АДРЕСА

Маевский¹ – ул. Соколовская, посредине квартала между улицами Николаевской и Садовой, напротив пустыря («здесь, в двухэтажном доме жил Маевский, убивший свою жену и закопавший на пустыре; собаки разрыли и тем выдали убийцу»).

Тарковский А.² – ул. Сугоклеевская, квартал между Сенной и Прогонной, ближе к углу с Прогонной («здесь жил А.Тарковский в детстве»).

Мышаков³ – напротив Пушкинского училища (школа № 7), ул. Бобринецкая (до поворота), второй дом от угла с Почтовым переулком.

Цюрупа⁴ – напротив Пушкинского училища (школа № 7), ул. Бобринецкая (до поворота), угол Почтового переулка.

Верушкин, фотограф – ул. В.Пермская (чётная сторона), второй дом от первого угла с Почтовым переулком по направлению к пивзаводу.

Дерибасов, садовник⁵ – ул. В.Пермская, перед пивзаводом (детские ясли).

Демьяненко, врач – ул. Николаевская (Интернациональная), квартал между Садовой и Солдатской (амбулатория).

Торговицкий – угол Б.Пермской и Крепостного пер., напротив мельницы Вайсенберга.

Максимовы, огородники – ул. Н.Пермская, напротив Узкого переулка.

Молодчики⁶ – ул. Островская, рядом с проходным двором, выходящим в Ивановский переулок («проходной двор, в котором жили бедные ремесленники»).

Плаксун – пер. Ивановский, рядом с проходным двором, выходящим на Островскую ул.

Неруса (или Некуса), Лумский, Горницкий – пер. Ивановский, от проходного двора ремесленников до Makeевского бульвара.

Стеблин, священник⁷ – пер. Ивановский, усадьба до Полицейского переулка.

Makeев, заводчик⁸ – ул. Ивановская, рядом со спиртзаводом.

Долинский – ул. Тихая, квартал между Потёмкинской (Ушакова)

улицей и Суворовским бульваром, северная сторона («преподаватель биологии Михаил Мих. Долинский, прежде в коммерческом училище, по его закрытии – в Педагогическом техникуме»).

Харциев⁹ – ул. Курганная, угол Суворовского бульвара, северная сторона («дом Харциева Василия Ив., ученика Потемби, друга М. Горького; позже в этом доме была школа, а теперь – музыкальное училище?»).

Масс¹⁰ – ул. Карусельная, ближе к углу с Потёмкинской (теперь Ушакова) улицей, южная сторона («семья немцев Масс состояла из родителей, трёх дочерей и сына; отец – Масс Христиан, преподавал немецкий язык; мать – Вильгельмина; дети – Элла, Лиля, Марта, Эрнст; в конце 20-х годов и в 30-е годы 2 дочери преподавали в школах немецкий язык, старшая преподавала н.я. в Пединституте»).

Озерянские¹¹ – ул. Александровская, квартал между ул. Гоголя и Преображенской, нечётная сторона, два одинаковых дома.

Пиковский – ул. Петровская, рядом с Дворянским собранием в сторону Пашутинской улицы («после революции в здании Дворянского собрания был какой-то клуб, возможно с/хоз., до революции никакого с/хоз. клуба рядом с Дворянским собранием не было»).

Макеевы – ул. Петровская, рядом с Дворянским собранием в сторону Б.Перспективной.

Мандич Евгений Фёдорович, настройщик пианино – ул. Миргородская (нечётная сторона), второй дом от угла с ул. Петровской.

Примітки.

¹В Єлисаветграді були відомі Микола Миколайович Маєвський, помічник канцелярського столоначальника Міської Управи, який мав власний будинок на Сінній вулиці, та Василь Іполитович Маєвський, фельдшер, який квартирував у будинку Долинської на вул. В.Пермській; ці адреси знаходяться близько від місця описаної події і тому можливо мова йде про одного з них, або їхнього родича.

²Тарковський Арсеній Олександрович (1907-1989) – видатний російський поет і перекладач.

³Мишакови – відома елісаветградська купецька родина; можливо йдеться про одного з синів купця Василя Яковича Мишкова, який мав п'ятьох синів: Михайла, Василя, Петра, Георгія та Володимира.

⁴Будинки Мишакова і Цюрупи на схемі авторки стоять поряд, а надписані вгорі – «Мышаков», знизу – «Цюрупа»; тому може бути і навпаки – дім Мишакова кутовий, а Цюрупи наступний; фельдшер міської лікарні Павло Дмитрович Цюрупа на початку ХХ століття жив у будинку Яришева на розі Поштового провулку і Садової вулиці.

⁵Дім Дерibasова зазначений на розі (другому в напрямі до пивзаводу) В.Пермської (парна сторона) і Поштового провулку; існує великий будинок, в якому були дитячі ясла і який старожили називали домом Дерibasова, але він знаходиться на квартал ближче до центру міста (тепер біля нього кутова автозаправна станція „АВІАС“; можливо автор помиляється, а можливо дійсно ясла спочатку були в домі Дерibasова на розі Поштового провулку, а потім переїхали в інший будинок, „перетягнувши” за собою і назву будинку; на В.Пермській вулиці у власному будинку жив гласний Міської Думи Ілля Афанасійович Дерibasов.

⁶Молодчики – відомий А.Л.Молодчик, секретар товариства „Опора”.

⁷Стеблин М.І., священник Успенського собору.

⁸Макеєв - Михайло Іполитович Макеєв, гласний Міської Думи, – член різних міських і повітових комісій та комітетів, почесний мировий суддя по Елісаветградському повіту; успадкував спиртово-ректифікаційний завод у свого батька І.І.Макеєва.

⁹Харциєв Василь Іванович – статський радник, директор І-го (Громадського) комерційного училища (на розі вулиць Миргородської та Двірцевої), там же завідував торговими класами, член Ради Товариства розповсюдження грамотності та ремесел, член дирекції Громадської бібліотеки, член ради безплатної бібліотеки-читальні, член бібліотечної комісії бібліотеки Громадського Зібрання; у 1913 році жив у будинку Борткевич на вул. Олексіївській; помер 1937 року.

¹⁰Масс Христіан Христофорович – викладав німецьку мову в чоловічій гімназії, II-му комерційному училищі, кавалерійському училищі; у 1910-х роках квартирував у будинку Степана Мрочковського та у будинку Чеслава Шопінського, що у Ковалівському провулку.

¹¹Озерянські – нащадки М.Я.Озерянського, власника млина, розташованого на розі Олександрівської та Покровської вулиць.

ПОЯСНЕНИЯ К КАРТЕ ЕЛИСАВЕТГРАДА

Врачи:

Гольденберг Исаак Абрамович – невропатолог, собственная электроводолечебница;

Княжанский – психиатр больницы в крепости;

Ширман Натан Исаакович – кожные и венерические болезни;

Додин Мирон Григорьевич¹ – отоларинголог;

Кац Виктор Юдич² – педиатр;

Корб³ – гинеколог;

Юдин Виктор;

Мейтус⁴ – терапевт;

Копелян – дерматолог, венеролог;

Вайсенберг⁵ – акушер-гинеколог;

Клярфельд⁶ – окулист;

Тростанецкий⁷ – терапевт;

Збрицкий – терапевт;

Штромберг⁸ – терапевт;

Покотило – хирург, больница имени св. Анны;

Демьяненко – терапевт, амбулатория на Николаевской ул.;

Добровольский⁹ – хирург, больница в крепости;

Андрущенко Алексей Васильевич – земский врач, терапевт.

Владельцы гостиниц:

Коваленко¹⁰ - ул. Дворцовая, там же её квартира;

Лютенко¹¹ – гостиница «Рига», угол Пашутинской и Преображенской, там же его квартира;

Потапова¹² – гостиница «Петербургская», угол Б.Перспективной и Петровской, рядом с гостиницей по ул. Петровской был её одноэтажный дом.

Присяжные поверенные:

Розов¹³ – некоторое время имел жильё на углу улиц Московской и Миргородской, напротив малой синагоги, а позже – на углу улиц Миргородской и Дворцовой, рядом с к/т «Иллюзион»;

Сулханов¹⁴ – угол Н.-Донской и Ингульской.

Владельцы магазинов:

Камбур¹⁵ – угол Б.Перспективной и Дворцовой, колониальные товары (пряности, фрукты и копчености);

Альшванг¹⁶ – готовое бельё, рядом по Дворцовой улице;

Сигалов – фуражки и шапки, ул. Дворцовая, напротив к/т «Иллюзион»;

Шполянский¹⁷ – мануфактура;

Прохоров – бублики¹⁸;

Воинов¹⁹, Борисовский – бакалея²⁰;

Гейзлер²¹ – колбасный магазин, ул. Дворцовая, рядом с кондитерской Сусера;

Чистоганов²² – цветы, ул. Дворцовая;

Зингер²³ – швейные машинки, ул. Дворцовая;

Островский²⁴ – обувь, угол ул. Гоголя и Б.Перспективной;

Олинский²⁵ – мануфактура и обувь, Б.Перспективная;

Заславский²⁶ – ж/скобяной и хозяйственный, Б.Перспективная.

Кондитерские:

Гильденбрандт – ул. Дворцовая, рядом с гостиницей Коваленко;

Кочмарчик – «Кондитерская Жана», ул. Дворцовая;

Сусер²⁷ – ул. Дворцовая;

Белоусов – угол Б.Перспективной и В.-Донской.

Аптеки:

Розенфельд²⁸ – Б.Перспективная, рядом с «Пассажем»;

Шасс²⁹ – Б.Перспективная.

Зубные врачи:

Слепак³⁰ – ул. Дворцовая, рядом с коммерческим училищем;

Шасс – угол ул. Пашутинской и Успенской;

Райзман – угол ул. Гоголя и Ингульской.

Бухгалтеры:

Богуславский А.С. – коммерческий банк;

Славин В.С. – соединённый банк.

Владельцы мельниц:
Гуральник – Бобринецкое шоссе, рядом с дачей Чистоганова;
Барский³¹ – ул. Островская;
Корецкий – ул. Миргородская, в глубине двора;
Озерянский³² – ул. Александровская, между ул. Гоголя и Преображенской.

Огородники:
Максимовы – ул. Н.-Пермская;
Смирновы – пер. Бедный.

Садовники:
Павельский – ул. Ровенская;
Дерибасов³³ – ул. В.Пермская, рядом с пивзаводом Зельцера;
Чистогановы – дом на ул. Карабинерной, дача и оранжереи на Бобринецком шоссе.

Примітки.

¹Додін Марк Григорович

²Кац Вин. Юд.

³Корб Олександр Іванович.

⁴Мейтус Сергій Самуїлович (за народженням - Ушер Шльомович).

⁵Вайсенберг Самуїл Абрамович.

⁶Клярфельд Арій Онисимович.

⁷Гростянецький Мойсей Маркович.

⁸Штромберг Михайло Йосипович.

⁹Добровольський Іван Романович.

¹⁰Ініціалів Коваленка встановити не вдалося; в Єлисаветграді були відомі брати Коваленки – Сам. Якович, уповноважений міщанського товариства, і Влас Якович, міщанський староста; жили вони у власному домі на Солдатській вулиці; можливо власниця готелю була у родинному зв'язку з ними; будинок, в якому знаходився готель, належав міському голові Григорію Йосиповичу Волохину.

¹¹На Невській (Пашутінській) вулиці, у будинку готелю „Рига”, був ресторан Лютенка, ініціали не виявлені; відомо, що на тій же Пашутінській вулиці жив Георгій Антипович Лютенко, завідувач будівельного відділення Земської Управи.

¹²Готель „Петербурзький” розміщався в будинку Камінської; мебльовані кімнати Потапова знаходилися у його власному будинку на Вигонній вулиці; в адресних книгах Єлисаветграда зазначаються: Ів. Єф. Потапов (Петрівська вул., б. Шлафштейна) – член Сирітського Суду, Ів. Єрмол. Потапов (Петрівська вул., готель „Франція”) – гласний Міської Думи та Тимоф. Євстаф. Потапов (Павлівська вул.) – член Правління І-го Позичково-ощадного Товариства.

¹³З адресних книг відомі: Іпол. Мих. Розов – пристав 2-ї поліцейської частини та Гер. Кондр. Розов – товариш прокурора Єлисаветградського Окружного Суду.

¹⁴Сулханов Павло Петрович, Невська (Пашутінська) вул., будинок Барського.

¹⁵С.Камбур та І.Пенерджі, бакалія та виноторгівля – ріг Двірцевої та В.Перспективної вулиць.

¹⁶Бр. А. і Я. Альшванг, В.Перспективна, будинок Барського, навпроти бульвару.

¹⁷Шполянський І.

¹⁸Магазин Прохорова біля Великого мосту.

¹⁹Брати Михайло Миколайович, Сергій Миколайович та Гаврило Миколайович Воїнови, бакалія біля Великого мосту.

²⁰Борисовський, бакалія на Старому ринку.

²¹Гейзлер В.І.

²²Чистоганов Павло.

²³Швейні машини компанії ЗІНГЕР (вул. Двірцева, будинок Гольденберг, 15).

²⁴Брати А. та І. Островські.

²⁵Олинський Берко Юдкович, в останні роки магазином володіла Олинська Х.С.

²⁶Можливо, купець Заславський Шмуль Гдалевич або його нащадки.

²⁷Сусер Г.Я.

²⁸Розенфельд Я.Л.

²⁹Шасс Єзекіль Юліанович.

³⁰Сліпак Я.С.

³¹Барський М.А., вул. Миргородська.

³²Озерянський М.Я.

³³Дерибасов І.А.

ПОМЕТКИ

В записках Пашутина упомянут Горский¹. Его потомок, врач Горский, работал в областной больнице. Недавно умер.

Дом Якова Торговицкого², упомянутого у Пашутина, находился на улице В.Пермской, на углу Крепостного пер., напротив мельницы Вайсенберга. Недавно снесён.

Ещё один адрес в Москве: Москва, В-421, ул. Обручева, 28, корп. 1, кв. 64. Екатерина Ефимовна Хусид³ (переплет. мастер., «Дом одежды»), 132-86-71.

Бригадир слесарей механосборочного цеха № 3 завода «Красная звезда» Л.С.Кесслер. Не родственник ли он бывшего заводчика Кесслера и что он знает об этом заводе? Он находился там, где позднее был литейный цех завода, это тыл клуба завода⁴.

Исправить: Валентина Мих. Долинская, биология и химия.

Табачниковы, возможно, жили не на том квартале ...

Примітки.

¹Горський Йосип Михайлович, дворянин.

²Торговицький Яків, купець.

³У Єлисаветграді була Літо-Типографія, палітурна і картонажна майстерня Є.А.Хусідова (вул. В.Перспективна, Пасаж), ймовірно її батька.

⁴ Завод П.І.Кесслера знаходився на розі Кавалерійської (Орджонікідзе) та Московської (Дзержинського) вулиць, тобто в тилу міського театру, а не театру (клубу) заводу Ельворті; тепер на цьому місці – митниця.

*Марина Долгіх
(м. Кіровоград)*

П.З.РЯБКОВ ПРО М.П.ПАШКОВСЬКОГО

Працюючи з матеріалами Державного архіву Кіровоградської області я натрапила на невеличкий шкільний зошит, на титульній сторінці якого рукою відомого громадського діяча, етнографа і фольклориста П.З.Рябкова значилося: „Дневник, оставшийся после смерти учителя Пашковского Ник. Афан., умершего в августе 1923 г.” (ф. 304, оп. 1, спр. 260). Начебто нічого неймовірного зшиток спогадів про родинне життя звичайного педагога не обіцяв, проте здивувало, що, як виявляється, ніхто з дослідників не гортав сторінок меморалію: чи то прізвище нічого не говорило про автора, чи то відлякував перелік домашньої бібліотеки, який займав левову частку щоденника. Проте... На перших сторінках зошиту Павло Захарович, ніби в передчутті забуття, зафіксував свої враження від знайомств з родиною Пашковських! І от ми маємо вже певну картину особистості, яка не лише стояла у витоків місцевого краєзнавчого музею та формувала точку зору на мистецько-культурне життя Єлисаветграда початку ХХ-го століття, але можемо уявити коло уподобань інтелігента, високоерудованої людини – нашого земляка Миколи Панасовича Пашковського.

Спробуємо поєднати відомості.

ПАШКОВСЬКИЙ Микола Панасович (бл. 1856 – серпень 1923, м. Єлисаветград) – місцевий любитель музики, громадський діяч, музичний і театральний критик. Мав звання „вчителя повітового училища”. Заможний міщанин, що володів до жовтневого перевороту декількома будинками у Єлисаветграді, за оренду яких жила його родина. З 1898 р. видавав у місті збірку під назвою „Чарівний ліхтар”, офіційно зареєстровану Головним управлінням у справах друкування. У місцевих газетах регулярно вміщалися його рецензії на концерти відомих музикантів-гастролерів, на звітні концерти школи Нейгаузів, музично-естетичні дослідження. Часто-густо публікувався під абрєвіатурою Н.П.

Протягом 1913-14 рр. здійснив кілька закордонних поїздок (Німеччина, Франція, США). Був присутній на виступах хору Домського собору, Вагнерівських та Бахівських урочистостях, працював у Берлінській королівській бібліотеці, відвідав Лейпцігський музично-історичний музей, музей Неуер'а у Кельні.

Один із ініціаторів організації у Єлисаветграді Товариства науки і мистецтва у 1917 році. У 1920 р. поступив на радянську службу, заснував у місті Палац науки і мистецтва з музеєм, картинною галереєю, постійно діючою читальнею, організовував просвітницькі акції (концерти, лекції, диспути). Але прогресуюча хвороба завадила його далекосяжним громадським планам.

Завзятий бібліофіл, серед його книжкових зібрань – спеціальні видання про композиторів, мемуарна та епістолярна спадщина, підручники з теорії та історії музики, гармонії, лібрето опер, музична періодика, в т. ч. італійською та німецькою мовами, ноти. Грав на піаніно, фісгармонії. Останні роки проживав на розі вул. Миргородської та Московської, будинок № 16.

Власне, «Щоденник Пашковського» торкається особистих моментів життя: переживання смерті дружини, пошук родинних коренів по жіночій лінії, переосмислення значимості подружнього життя, ставлення до оточуючих людей. Але разом з цим в спогадах містяться описи ландшафтів Миколаївки (Кардашева) біля ст. Шестаківка, план місцевості того району. Декілька сторінок займає літературна новела – авторське оповідання «По американському (Із записника театрального критика)».

Будемо сподіватися, що публікація замітки П.З.Рябкова зацікавить місцевих краєзнавців і отримає гідне місце в ряду мемуарної спадщини.

На третий день после смерти, о которой я узнал уже после того, как его похоронили, я посетил Веру и ее мужа Орловых¹, которым покойный в силу особого договора завещал все свое движимое имущество. Думая у них найти его записки, дневники и сочинения о музыке, приготовленные им для печати, я этого ничего не нашел, за исключением здесь прилагаемых бумаг. Орловы объяснили, что при жизни покойный распродал свою библиотеку, ноты, музыкальные

инструменты и многое другое при переезде из своего дома, занятого П.Г.У²., много было (из бумаг) утеряно, расхищено, т. к. сам Пашковский, тяжело больной, не мог смотреть за перевозкой, а тогда еще было много вещей и очень ценных, как волшебных фонарных систем³, диапозитивы для них и т.п.

В самом начале болезни Н.А. уже продал пианино, фисгармонию, некоторые книги, ноты. Что же касается фонарей и диапозитивов, то они были проданы старьевщикам незадолго до смерти. Вырученными деньгами всецело распоряжались Орловы. Они эти деньги, по их словам, тратили на его кормление, а главным образом на лекарства и плату врачам.

У Н.А. было много хорошей одежды, обуви, но это не мешало положить его в гроб чуть не голого, босого. Жил он в удивительно антигигиенических условиях и питался, кажется, неважно. Незадолго до смерти я исхлопотал ему у кассы взаимопомощи Союза Всеработда даровые обеды в столовой. Числясь на положении инвалида, Н.А. получал пенсию, настолько малую, что ее не хватало на пищу; самое большее, если не ошибаюсь 150-200 миллионов.

Близких у Н.А. не было⁴. Его внук и две внучки жили от него вдали и помощи ему никакой не оказывали, напротив, его внук, юноша 15-16 лет, обирал его, и он его гнал от себя.

Н.А. был чрезвычайно аккуратен, и даже скуп в своей жизни. Дома, ему принадлежавшие, приносили хорошие доходы, но это было только до Революции.

В 1920 он поступает на советскую службу по отделу агитпропаганды и организует в Колизее⁵ агит-пункт, состоит репортером всех заседаний в нем, пишет в Известия (Елисавет) статейки и отчеты о заседаниях, начинает устраивать народные концерты и т.д. Вместе с ним мы кладем начало историко-археологического музея и картинной галереи, устраиваем лекции, диспуты. Н.А. работает много и толково, несмотря на далеко неблагоприятные условия для этого, обладая большой выдержкой, он избегает много препятствий и его выводят в герои труда, сажают на красную доску. Наконец после 4-месячной болезни его увольняют, заменив его Введенским, который, не прослужив

месяца, также умирает. Дворец науки и искусства перестает, как таковой, функционировать, остается один только музей и Картинная галерея, но и тот с изгнания их Государственным Банком в будущий центральный Рабочий Клуб, искалеченный бесчисленными перемещениями, подвергающийся расхищениям, в жалких остатках переводится в быв. Реальное училище и там присоединяется у Естественно-историческому. Должность зав. Историко-археологического музея упраздняется.

О более интимной жизни покойного мы узнаем из его дневника, прилагаемого при этом. Со смертью жены, умершей в декабре 1912 г., Н.А. чувствует себя одиноким и как бы беспомощным, и жена как бы об этом говорила: «Плохо тебе будет без меня. Всякий тебя будет обирать и обманывать».

Это пророчество и оправдалось в его жизни, особенно незадолго до смерти. О себе же он пишет: «Всякий хороший поступок, какой только я могу совершить, делается и теперь под ея диктовку. Каждую минуту приходится думать: «А как бы мама поступила в этом случае?» В другом месте он говорил: «Потерял я не жену, а мать», и в этом вся тягость утраты». Жену его звали Марьей Осиповной из дома Линкевичей.

Покойный в этом дневнике жалуется, что его окружают «...какие-то дробные, половинчатые людишки», все какие-то фигуры... Вообще мы недооцениваем близких нам людей и переоцениваем далеких...» И говорил о каком-то зверином поступке Василия Шуйского, бывшем 1910 г., и тяжком оскорблении.

П р и м і т к и

¹ Орлови Віра Дмитрівна (1899 р. н.) та Сава Онікійович (1894 р. н.) – родина сусідів Пашковського, які опікувалися ним і доглядали до смерті.

² На жаль, в'яснити, де знаходився будинок, не вдалося.

³ Пашковський, очевидно, був зачинателем у місті показу так званих туманних картин за допомогою „чарівного ліхтаря”. Прочитуємо опис процесу демонстрації, зафіксований Ф.М.Мержановим: „Улаштування ліхтаря не було складним: в металевій коробці розташовували сильну газову лампу, в кінці коробки збільшувальне скло, між ними вставлялася художньо виконана на склі картина у фарбах. Картина відбивалася на екрані, як в

кіно” (Мержанов Ф.Н. Александрия до Октябрьської революції. 1896-1913. Олександрія, 1962. Рукопис. – Олександрійський краєзнавчий музей).

⁴ Від шлюбу з Марією Йосипівною Лінкевич-Пашковською (1850) Микола Панасович мав доньку Варю. Як склалася її доля, невідомо. На с. 67 «Щоденника» зустрічаємо запис: „Донька присвячена своїм справам: бігає по лого, по біоскопам, театрам. Між нами повне відчуження”.

⁵ Приміщення “Колізею” знаходилося на міському бульварі. Вірогідно, що так був перейменований у 1920-х роках театр-варьєте „Модерн”.

ЧАСТИНА ІV
ВІДРЯДЖЕННЯ

*Білошанка В.В.
(сmt Олександрівка)*

ЗАЛИШКИ ЗЕМЛЯНОЇ ФОРТЕЦІ БІЛЯ СЕЛА РОДНИКІВКИ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ – МАЛОДОСЛІДЖЕНА ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ

У 1774 р. відомий російський мандрівник, дослідник, німець за походженням Антон Йоганн Гільденштедт (Гюльденштадт) побував на території сучасного Олександрівського району. Його поїздка була пов'язана з діяльністю Петербурзької академії наук, яка спорядила експедицію для дослідження потенціалу українських земель, що опинились на той час у складі Російської імперії. У праці вченого «Дневник путешествия в Южную Россию» (1791 р.) узагальнені історичні, географічні, ботанічні та етнографічні матеріали стосовно Єлисаветградської провінції.

Один з фрагментів твору вченого містить перший опис фортеці біля колишнього села Сентового, а тепер Родниківки Олександрівського району – предмету цього повідомлення.

«26 травня. (...) Від Вуковарського форпосту їхали ще 5 верст до 11-ї роти Чорного гусарського полку, яка тепер зветься Сентовським шанцем, а раніше звалася Могилевом. Це поселення розташоване у місцевості, покраній яругами, з яких тече р. Інгул. Тут споруджено правильне чотирикутне укріплення, сажнів 400 по колу, яке править за сховок лише у разі крайньої потреби¹».

Опис старої фортеці біля Родниківки у середині ХХ століття склав один з перших краєзнавців Олександрівщини Василь Хоменко.

«Фортеця закладена на панівній висоті у вигляді прямокутника, – пише краєзнавець. – Вона мала високий зовнішній земляний вал і вал внутрішній, укріплений дерев'яним бруствером. На висунутих

півколом кутах стояли башти з гарматами. Підземний хід вів до Інгулу. В середині фортеці були церква та кілька кам'яних і дерев'яних будинків, а навколо її – невелике (в сто хат) село, яке називалося Сентовим.

При набігах татарських орд чи турків населення ховалося у фортецю, а озброєні чоловіки відбивали напад ворогів.

Пізніше жителі Сентового переселилися в долину Інгулу. Населення поповнилося воєнними поселенцями.

З часом фортеця втратила своє значення, башти й будинки в ній було знесено, лишилися тільки рештки земляних валів².»

Цей опис Василь Хоменко склав на основі власних спостережень і переказів старожилів села Родниківки. Адже, починаючи з січня 1910 року, він деякий час працював учителем місцевої земської школи³. Разом з членами краєзнавчого гуртка Олександрівської семирічної школи в 1954 році він знову побував біля старої фортеці⁴. Згодом і з'явився наведений вище опис фортеці.

Спробуємо проаналізувати описи фортеці.

У зв'язку із формуванням Нової Сербії у Сенти або Сентовому в 1752 році були розміщені сербські вояки на чолі з Георгієм Поповичем. Військове поселення складалось з 98 вояків⁵. Військове поселення стало 11 ротою Чорного гусарського полку.

Як зазначає історик В. Шишмарьов, кожна рота займала територію з укріпленим поселенням у центрі, шанцем, влаштованим на місці поселення, що існувало раніше. При цьому місцеві назви населених пунктів замінювали на сербські⁶. Так, у нашому випадку, колишній форпост Могильов (Могильний) став Сентовим (Сентою)⁷. Саме з Сенти у Потиссі переселились сюди сербські поселенці⁸.

Отже, земляна фортеця існувала в середині XVIII століття. Василь Хоменко вважає, що збудована вона була до сербської колонізації місцевим населенням. Його твердження дуже логічне, але може бути й помилковим, бо укріплення на території Нової Сербії, зазвичай, будувались у військових поселеннях.

Храм, про який згадує Василь Хоменко, це дерев'яна церква Зішестя Святого Духу, що освячена в 1755 році. Вже у військовому поселенні. Священик у селі був з 1755 року⁹.

Василь Хоменко вважав, що залишки старої фортеці потрібно взяти під охорону. Але ні в 50-х роках ХХ століття, ні в подальшому це не було зроблено.

Дослідження місця, де була фортеця, крім групи олександрівських школярів під керівництвом Івана Петренка, які в 1980-х роках побували тут, ніхто не проводив.

Що ж являють собою залишки земляної фортеці нині? Щоб з'ясувати це, автор цих рядків та олександрівський краєзнавець Іван Петренко в серпні 2006 року побували в селі Родниківці. Місцеві жителі допомогли розшукати місце фортеці. У селі її дехто називає Турецькою (мабуть, через те, що там ховались від турків?).

Знаходяться залишки фортеці за півтора-два кілометри на північний захід від села Родниківки на підвищеному вододільному плато, яке має форму прямокутника. Висота місцевості над рівнем моря становить понад 200 метрів. З того місця добре видно навколишню місцевість, особливо південь, звідки існувала небезпека набігів мусульманських сусідів.

Територія, де стояла фортеця, тепер розорана. Знищена більша частина валів.

Частина валу довжиною до 50 метрів і шириною до 5 метрів збереглась у західній частині колишнього укріплення. Вал має висоту до 2 метрів, вкритий природною степовою рослинністю. Одна з частин валу так оборана, що по формі нагадує курган. Це ввело в оману «чорних» археологів, які намагались знайти тут скарби. Закладений ними шурф дав змогу добути з землі тільки залишки деревини.

Ті фрагменти деревини, розкопані «чорними» археологами, й були нами знайдені під час дослідження місця фортеці. За станом розкладу залишки деревини можуть належати до ХVІІІ століття. Ймовірно, це залишки дерев'яної частини внутрішнього чи зовнішнього валів фортеці. Фрагменти деревини передані до фондів Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Дослідити територію навколо валів нам було неможливо. Поле виявилось густо засіяне льоном. Обмежились фотофіксацією.

Дослідження залишків фортеці буде продовжено у майбутньому. Олександрівська районна спілка краєзнавців планує після

завершення досліджень місця фортеці включити об'єкт до Громадського реєстру пам'яток Олександрівського району, який нею створюється.

Варто включити земляні вали фортеці біля Родниківки і в перелік пам'яток історії і культури місцевого значення.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

¹ Гільденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року. – К., 2005. – С. 24.

² Хоменко В. Стара фортеця біля Родниківки. – Вирізка з олександрівської районної газети «Радянський патріот» середини 1950-х рр. – Олександрівський районний краєзнавчий музей. – ДФ 577.

³ Куманський А. Учитель // Газета «Кіровоградська правда». – 1966. – 31 травня.

⁴ Хоменко В. Вказ. праця.

⁵ Церовић Л. Срби у Україні. – Нови Сад, 2002. – С. 86-87.

⁶ Шишмарев В. Ф. Романские поселения на Юге России. – Труды Архива АН СССР. – Вып. 26. – Л., 1975. – С. 29-67.

Бокій Н. М., Брайченко О. Д., Куценко Л. В. До джерел історії краю. – Кіровоград, 1994. – С. 92.

⁷ Шмидт А. О. Херсонская губернія. Ч. 1 // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 24. – СПб., 1863. – С. 30-31.

⁸ Церовић Л. Вказ. праця. – С. 87.

⁹Хронологико-историческое описание церквей губернии Херсонской // Прибавление к Херсонским Епархиальным ведомостям. – 1878. – № 12. – С. 372.

*Тупчієнко М.П.
(м. Кіровоград)*

РЕЗУЛЬТАТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО КОВАЛЬСТВА ТА НАРОДНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЗАЛІЗО НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Металургія й ковальство належать до найдавніших ремесел, які виникли ще в IV тис. до н.е. Особливе місце займає чорна металургія, тобто виробництво та обробка заліза, оскільки освоєння й поширення його виробництва поклало початок новій археологічній епосі – ранньому залізному віку (к. II тис. до н.е. – сер. I тис. н.е.). Але, за великим рахунком, залізна доба – доба переважання в металургії саме виробництва заліза, використання його як домінуючого металу в промисловості й побуті, не завершилася й понині.

Територія сучасної Кіровоградщини вже на перших етапах становлення раннього залізного віку долучилася до місць знаходження найдавніших зразків залізних виробів в Україні. Так, у 1949 р. відомим археологом О.І. Тереножкіним під час дослідження Чорноліського городища (Знам'янський р-н) було виявлено біметалевий киммерійський меч – меч із залізним лезом і бронзовим руків'ям чудової збереженості [13]. Кургани дещо пізнішої скіфської доби, що були розкопані на території Кіровоградщини, засвідчують високий рівень ковальства місцевого населення, оскільки серед знайденого в похованнях супровідного інвентарю знаходилися різноманітні ковальські вироби із заліза: зброя (мечі-акінаки, сокири, ножі, панцирі, вістря списів, дротиків і стріл), ножі (короткі, з кістяним руків'ям і цілнометалеві (жертвні?), а також металеві кухонні приналежності (гаки, тризуби-виделки тощо) [12, 14]. Один із акінаків, що був знайдений у кургані V-IVст. до н.е. біля с. Молдовка Голованівського району, визначався значними розмірами і мав довжину 96 см. Це один із найдовших мечів

скіфського часу, що були знайдені в Україні. Практична відсутність розкопок скіфських поселень на території області не дає можливості говорити про наявність тут у скіфський час кузень чи металургійних центрів, але аналогії з іншими поселеннями за межами області [7] дозволяють припустити їхню наявність.

Ситуація дослідження металургійних центрів і кузень на території Кіровоградщини поліпшується на пам'ятках кінця I тис. до н.е. і пізніших, що вже ідентифікуються зі слов'янами. У 1991 р. співробітниками Історико-технічної експедиції Інституту археології НАН України проведено дослідження металургійного центру, що включав 32 металургійні горни для екстенсивної виплавки заліза з руди (1,5-2,4 т криці), розташованого на 2-1,5 км на захід від села Підвисоке Новоархангельського району. Українські дослідники історії ранньої чорної металургії на теренах України С.В.Паньков та Д.П.Недопако датують цей центр періодом існування зарубинецької культури (II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і ставлять його в один ряд з іншими відомими металургійними центрами, такими як Новоклинівський (латенська культура Закарпаття (ост. чв. I тис. до н.е.), Житомирський та Уманський, що були також залишені племенами пізньозарубинецького часу (перша чв. I тис. н.е.). Особливістю згаданих центрів, у тому числі й Підвисоцького, на думку дослідників, є те, що вони носили промисловий характер – виготовляли метал для торгового обміну, забезпечуючи ним кочове населення степу й античні міста-колонії Північного Причорномор'я [10].

Ранньослов'янським періодом (II-VIII ст. н.е.) датуються й рештки металургійного виробництва, виявлені біля сіл Кам'яне й Синюха. Особливий інтерес представляють рештки металургійного виробництва, виявлені в Кам'янецькому лісі. Тут знайдено металургійні шлаки, рештки примітивних заглиблених у землю горнів для плавлення залізної руди [3].

V-VIII ст. н.е. датується ранньослов'янський металургійний центр поблизу Гайворона. Він включав не тільки горни для інтенсивного плавлення руди, але й кузню та поселення металургів.

В смт Новоархангельську під час будівельних робіт виявлена кузня (XIV-V ст.), розташована на місці сучасної районної редакції.

Матеріали розкопок (інструменти, вироби, напівфабрикати) передані у фонди Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, де й зберігаються нині.

Таким чином, археологічні пам'ятки Кіровоградщини засвідчують входження території області до зони виникнення та розвитку традицій чорної металургії України з початків раннього залізного віку. Водночас С.В.Паньков у своїх працях відзначає, що металургійні археологічні пам'ятки в межах України засвідчують наявність безперервності розвитку традицій технологій залізобного виробництва від початків його виникнення і до давньоруського часу (IX–XIII ст.).

Останнім часом у містах України, у тому числі й у Кіровограді, спостерігається поживлення розвитку ковальства, зокрема, у формі художнього кування. Дослідженням художнього ковальства на території не тільки міста, але й області займалися місцеві краєзнавці – В.В.Смотренко та О.Г.Босий. Вадим Васильович Смотренко протягом багатьох років вивчав художнє кування міста, зробив понад 90 таблиць-реконструкцій авторської ковальської орнаментики XIX – поч. XX ст., підготував рукопис книги, присвяченої історії розвитку художнього ковальства в містах та селищах області. Олександр Георгійович Босий присвятив художньому ковальству міста XIX ст. брошуру „Вогненне мистецтво Сварога. Художній метал Єлисаветграда XIX-XX ст.”, в якій з позицій мистецтвознавства детально розглядаються композиція ковальського орнаменту, інтерпретуються як окремі символи так і орнаментальні сюжети, простежується зв'язок ковальського мистецтва ковалів міста з віяннями часу, мистецькими стилями тощо [5]. Але поза увагою цих дослідників, практично, залишився міфо-символічний та етикетний аспект ковальства, пов'язаний безпосередньо з постаттю коваля, кузні, норм і правил поведінки, у першу чергу в сільській кузні, символікою залізних побутових виробів тощо.

Ці питання більш детально вивчалися й фіксувалися дослідниками ковальства України в XIX – п. пол. XX ст. Серед них варто відзначити І.Франка, В.Гіппіуса, В.Петрова [6, 11, 15]. Іван Франко в своєму оповіданні в художній формі детально змалював

працю в кузні свого батька, при цьому детально описав етикетні норми поведінки в кузні, певні обрядові форми, організацію роботи та відпочинку ковалів Галичини у др. пол XIX ст. Ця праця великого письменника ще належно не оцінена дослідниками українського ковальства і цілком може бути використана для проведення паралелей в організації роботи у сільських кузнях інших регіонів. Дослідження українських етнологів В.Гіппіуса та В.Петрова присвячені місцю постаті святого коваля Кузьмо-Дем'яна в східнослов'янському та, зокрема, українському фольклорі. Окрім аналізу фольклорних творів і сюжетів, пов'язаних з ковалями, дослідники звертають увагу й на деякі обрядові дії реальних ковалів, що мали місце у сільських кузнях XIX – перш. чв. XX ст., а саме символіці ритуального постукування ковалем по ковадлу. Наприкінці XX ст. з'явилася фундаментальна монографія С.Боньковської „Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.)”, побудована переважно на матеріалах західних і північно-західних регіонів України [4]. У ній розглядаються форми організації праці, технології ковальства, асортимент ковальських виробів, пропонуються інтерпретації символіки окремих виробів, орнаментів тощо.

Але в згаданих працях практично не фігурує матеріал із центральної частини України й, зокрема, Кіровоградської області. Відповідно перед дослідниками закономірно постає питання: „Чи простежується збереження залізоборних традицій від давньоруського часу до сьогодення, і які зміни мають місце в останні десятиліття на території Кіровоградщини?” Для вияснення ситуації об'єктом досліджень було обрано сільське ковальство області, оскільки, як відомо, сільська культура в цілому визначається більшим консерватизмом, в основі механізму її відтворення й функціонування простежується тяжіння до узвичаєної традиційності, а сільське ковальство не складає винятку.

Відповідні етнологічні дослідження проводилися у 2003 р. комплексною експедицією за участі науковців Інституту етнології, фольклору та мистецтвознавства НАН України, Кіровоградського педагогічного університету ім. В.Винниченка та Кіровоградського національного технічного університету в Новоархангельському районі області, на території якого й виявлені рештки

ранньослов'янських металургійних виробництв. Автором статті було розроблено питальник, що включав близько 60 питань і умовно поділявся на три частини:

- 1) уявлення про метал;
- 2) металургія та ковальство (місця виробництва, організація праці);
- 3) обряди та повір'я, пов'язані з ковальством.

Відповідно запитання були сформовані таким чином, щоб охопити і виявити уявлення про руду й метеорити, обрядове використання заліза та виробів із нього, розташування, планування кузні й норм поведінки у ній, уявлення про коваля, ковальські технології тощо.

Значну допомогу в збиранні матеріалу надав нині покійний місцевий краєзнавець, учитель історії із смт Новоархангельська Владислав Григорович Кузьменко. Його дід був ковалем. За інформацією В.Г.Кузьменка між Новоархангельськом і с. Скалевою знаходяться рештки давніх залізоплавильних горнів-домниць. Їх також знаходять у селі Синюсі в урочищі Грушевій Балці; а в селі Кам'яному в районі гори Чалого раніше знаходилося багато кузень. На лівому березі р. Синюхи в околицях дитячого табору „Бригантина” зустрічаються великі конкреції металургійних шлаків. Усе це свідчить про значний розвиток у далекому минулому в околицях нинішнього Новоархангельська залізоплавильного виробництва, що, очевидно, базувалося на місцевих покладах руди. Але наскільки можна судити з наукової літератури, дослідження археологами згаданих горнів, за винятком с. Кам'яного, не проводилися [3]. До речі, заглиблені в землю горни в околицях с. Кам'яного відомі серед місцевих жителів під назвою “вовчих ям”. Зазначена назва вказує на давній міфологічний зв'язок між ковальством і лісовим хижаком – вовком. Це, зокрема, сюжети українських казок про “залізного вовка”, який навчає людей ковальству.

Під час роботи експедиції з метою встановлення картини розвитку ковальства в кількох селах району автором були опитані ковалі та родичі вже померлих ковалів. Нижче подається список старих ковалів району:

- с. Синюха – Кудаленко, Чорний (син Михайла Чорного);
- с. Нерубайка – Сліпокінь Яким Гурійович, 1923 р.н., українець, освіта 7 класів;
- с. Небелівка – Проценко Олександр Петрович, 1937 р.н., українець, освіта 4 кл.;
- с. Підвисоке – Парокінний Володимир Андрійович, 1929 р.н., українець, освіта 4 кл..

Таким чином, на час опитування вік ковалів коливався від 66 до 80 років, а їхня освіта переважно обмежувалася чотирма класами початкової школи, що характерно для сільського населення України їхнього віку. Найбільше цікавої інформації надав коваль із с. Нерубайки Яким Гурійович Сліпокінь – найстарший із ковалів і водночас найосвіченіший з них.

У ході опитування виявилось, що він розпочав працювати молотобійцем у кузні у віці 16 років у 1939 році, тобто перед війною. Решта молодших ковалів (Парокінний В.В., Проценко О.П.) розпочали ковалювати вже після війни. Якщо старші віком ковалі Я.Г.Сліпокінь та В.В.Парокінний розпочали своє навчання ковальству у старих сільських ковалів, то значно молодший О.П.Проценко навчався вже у ковалів, які пройшли фабричну школу в Ленінграді, але з якихось причин повернулися в село. Таким чином, саме відповіді О.П.Проценка, наймолодшого з ковалів, визначалися найменшою інформативністю щодо звичаєвих норм поведінки в сільській кузні.

За оповіддю В.В.Парокінного, він із самого початку короткий час (близько трьох місяців) навчався ремеслу в старого (понад 70 років) сільського коваля Никона Сливки. Останній опановував ремесло ще в дожовтневий період. Він три роки навчався у коваля, не отримуючи заробітну плату. У кінці навчання коваль дав учневі увесь ковальський інструмент і дозволив самостійно ковалювати. При цьому інформатор нічого не зміг згадати про наявність чи відсутність особливих обрядів посвяти в ковалі. Уже працюючи самостійно ковалем, В.В.Парокінний навчився виготовляти сокиру в цигана-коваля, що якимось зайшов у кузню під час обідньої перерви й попросив дозволу зробити собі сокиру. Інший коваль – Сліпокінь Я.Г. тривалий час працював з «дєдушкою» – старим ковалем (понад

60 років) Володимиром Йосиповичем Самійленком, про характер навчання якого не зміг нічого розповісти. Самі ж респонденти відзначали, що їхнє навчання відбувалося вже в колгоспних кузнях, де спеціально не притримувалися якої б то не було обрядовості. Водночас усі ковалі відзначали, що право на самостійну роботу ковалем вони отримували лише після того, як оволодівали вмінням підковувати коней, тобто цей вид роботи виступав певним мірилом кваліфікації ковалів.

За оповіддю Сліпоконя та Парокінного, їхні старі наставники визначалися релігійністю та стриманістю у вживанні нецензурної лексики. Усі три опитані ковалі визначаються високим, вищим середнього, зростом, міцною, незважаючи на похилий вік, статурою. Останнє, очевидно, і визначило їхнє направлення керівництвом колгоспів у кузні в їхні юнацькі роки. Адже лише Я.Г.Сліпокінь обрав професію коваля самостійно, а решта були в кузню направлені й спочатку не прагнули бути ковалями. Своє небажання бути ковалями пояснюють важкою ручною працею й малими заробітками (значно меншими ніж у механізаторів). Усі скаржаться на професійні хвороби, зокрема, ревматизм, радикуліт, низькі пенсії, які вони заробили своєю важкою працею в кузні.

Звертає на себе увагу певна безкорисливість праці ковалів в обслуговуванні потреб селян ковальськими виробами. За висловом Я.Г.Сліпоконя: "Хто має хорошу совість – пляшку принесе, а хто то й так: „Спасибі”, – що цілком відповідає образу святих безсріблеників Козьми та Дем'яна – покровителів ковалів. Загалом усі інформатори відзначають, що ковалі користувалися в селі повагою та авторитетом, що було, скоріше всього, обумовлено їхніми людськими якостями. Свідченням останнього є те, що деяким із них (напр. В.Й.Самійленку) керівництво колгоспу доручало відкривати мітинги на радянських святах. Водночас у селі збереглися більш ранні міфологічні уявлення про зв'язок коваля з нечистою силою, подібно до гоголівського Вакули та коваля варіативної казки „Коваль і чорт”, що проявилось, за свідченням В.В.Парокінного, у називанні односельцями ковалів „чортами”. На питання: „Чому так люди називали ковалів?” – інформатор відповісти не зміг. Загалом опитані ковалі складають враження цільних

особистостей, визначаються виваженістю в мові, стриманістю, у їхніх сімейних стосунках (із дружинами) помічена доброзичливість і приязнь, за наявності деякого іронічного ставлення з боку дружин. Водночас у самих ковалів відчувається подвійне відношення до своєї професії. По-перше, прив'язаність до своєї професії й гордість за неї, що проявилось в тому, що всі з живих ковалів зберігають дома частково або весь ковальський інструмент, а О.П.Проценко, який ще часом ковалює, має дома ще й 50-кілове ковадло. Гордість за свою професію, мабуть, найяскравіше проявилася в промові старого коваля Володимира Йосиповича Самійленка на сільському мітингу. Вона зводилася до знаменної фрази: „Хай будуть ковалі й люди!” У цій фразі відчувається не тільки гордість за приналежність до когорти ковалів, але й певне зверхне відношення до представників інших професій, які узагальнюються словом „люди”. Крім того, професійна гордість ковалів проявлялася в тому, що вони намагалися певним чином виділити свої вироби. Так, Я.Г.Сліпокінь кернером із лівого боку робив насічку на підковах – своєрідний індивідуальний знак якості. Через багато років, коли він уже не ковалював і знайшов на дорозі підкову, то по цій мітці зміг пізнати свій виріб. Знайдену підкову він набив над вхідними дверима власного будинку. По-друге, розчарування, яке прийшло в кінці їхнього професійного й земного життя, пов'язане із хворобами та нестатками сьогодення.

У сучасному селі майбутнє професії сільського коваля виглядає малоперспективним, вона практично повністю витіснена іншою новою професією – зварювальника. Протягом свого життя Сліпокінь підготував близько двадцяти своїх наступників, але нині в селі немає жодного продовжувача ковальства.

Похилий вік та реалії часу, у який ковалі Новоархангельщини прожили своє життя, переважно стерли з їхньої пам'яті специфічний ковальський фольклор. Жоден не зміг навести ні казки, ні легенди, ні анекдоту, ні бувальщини, в яких би фігурували ковалі. Із ковальських пісень була згадана лише одна – на слова І.Франка: «Коваль клепле та й співа, всіх до кузні созива,…»

Нічого не змогли розповісти старі сільські ковалі й про особливу роль ковалів у народних сімейних обрядах (хрестинах, весіллях),

зафіксованих етнологами к. ХІХ – п. пол. ХХ ст. в інших регіонах України [9].

А тепер звернемо свою увагу на місце постійної праці коваля – кузню. За розповіддю інформаторів у кожному селі, у залежності від його величини та кількості колгоспів у ньому, була кузня, а то й дві-три. У с. Нерубайці було, наприклад, три кузні. Кузні здебільшого розташовувалися на краю села, ближче до проїжджої дороги, що цілком відповідає опису топографії пісенної кузні: „...На краю села стоїть кузня немала...» В радянський час їх почали розташовувати на території тракторних бригад, механізованих дворів тощо. Це приводило до розташування кузні й у центрі села, як, наприклад, у Нерубайці. Власна кузня Никона Сливки – наставника В.В.Парокінного була розташована в межах його садиби на краю села. Вона мала вигляд напівземлянки, мазаної глиною. Переважно кузня, за оповіддю інформаторів, була глинобитна або мурована з лимпачу, щоб не загорялася, орієнтована із Пн. на Пд довгими сторонами. Після війни в колгоспах почали будувати й цегляні. Двері й вікна були розташовані зі Сх. або Пд., щоб приміщення добре освітлювалося вдень, подібно до звичайної хати. Так, у кузні в Левківці двері були розташовані з південного боку. Загалом за висловом Я.Г.Сліпоконя кузня виглядала “так, як хата хазяцька, тільки що стелі не було, щоб воздух був” і брама надвоє відчинялася, щоб могли заїжджати вози. Поряд із колгоспною кузнею розташовувалася, як правило, “плотня”, що було виправдано виробничими потребами, зокрема, виготовленням возів, коліс до них тощо. Колгоспні кузні будували фахівці-будівельники. Ніяких обрядів при виборі місця розташування кузні чи її спорудженні не дотримувалися, тоді як при спорудженні жител-хат кидали в підмурівок дрібні гроші. За оповіддю Сліпоконя, після спорудження кузні „на отлічному месту” робився знак – рік народження кузні. Як правило, на брамі кузні вирізався рік будівництва, „... щоб було знати, шо іменно стара вже буде собі.” Тобто, очевидно, цінувалася кузня стара з усталеними традиціями, гарною славою. У вирізанні року будівництва кузні простежується певна паралель із будівельними обрядами під час спорудження хати, коли часом на центральному сволоку вирізався рік її закладин. На браму або над

нею часто набивалася кінська підкова, обернена ріжками догори. В усякому випадку і Сліпокінь і Проценко таку підкову набивали, правда, або не могли пояснити, навіщо вони це робили (О.П.Проценко), або ж пояснювали впливом художньої літератури (Я.Г.Сліпокінь), а саме, книг Малика, у яких підкова, звернена догори ріжками, приносить людині щастя. Останнє повідомлення є дуже цікавим, оскільки засвідчує появу нового явища – вплив художньої літератури на формування ковальських обрядів та традицій. Стіни старих довоєнних кузень після їхнього спорудження ні зовні ні з середини не білилися білою глиною, лише підмазувалися рудою глиною, подібно до господарських споруд у приватних садибах. Пізніше колгоспні кузні, хоча й зрідка, почали білити, що вказувало на відродження усталених народних традицій.

Інтер'єр кузні складала: горн або пара горнів, одне-два ковадла, верстат для інструментів, ящик для вугілля та ємність для води. Горн розташовувався під задньою стінкою не по центру, а зміщувався в один із боків, щоб уникнути протягів. Горн, за свідченням інформаторів, мурував із цегли сам старший коваль, а не фахівець-пічник, як це заведено в хатах. При цьому ніяких обрядів не дотримувалися.

Праворуч від горна розташовувалися великі ковальські міхи, що приводилися в дію правою рукою коваля. Міхи виготовлювалися з вичиненої шкіри великої рогатої худоби. Міхи виготовляли (шили), за повідомленням Сліпоконя й Парокінного, на замовлення шевці – майстри по роботі зі шкірою. Проценко ж відзначає, що в його кузні самі ковалі виготовлювали для себе міхи, але не шили їх, а набивали на дерев'яну раму. Цікаво, що матеріал, з якого виготовляли міхи ковалі Новоархангельського району, є аналогічним матеріалу міхів з інших регіонів України [4], але відрізняється від давньоруського часу, коли міхи шилися винятково із кінської шкіри [8].

Ліворуч від горна розташовувалася купа вугілля або ящик для вугілля.

Перед горном було розташоване ковадло, що закріплювалося на масивній колоді, вкопаній вертикально в землю. В кузні Я.Г.Сліпоконя було два німецьких ковадла вагою відповідно 50 і 80 кг, розрахованих на роботу з різногабаритними виробами.

Відповідно, за ними розташовувалися й два горни. Навколо колоди з ковадлом часом набивали обруч з гніздами для дрібного інструменту (пробійників, зубил, молотків тощо). Поряд стояли великі п'ятикілограмові молоти.

Ящик для інструментів розташовувався під глухою стіною, поряд з ящиком для вугілля, а верстат із тисками й слюсарським інструментом – під передньою стінкою кузні з вікном для кращого освітлення.

У кузнях ковалів, опитаних під час експедиції, не було ікон чи інших зображень релігійного змісту, подібно до кузні Вакули. Це й зрозуміло, адже ці кузні були колгоспними.

Як правило, в кузні працювали два робітники – коваль і молотобоєць, але бували випадки, що з ковалем працювали два молотобійці. Так було й у кузні Якіма Гурійовича Сліпоконя в с. Нерубайці.

Опитані ковалі обслуговували потреби в ковальських виробках у першу чергу колгоспів, а вже потім односельчан. Вони працювали з готовим залізом, яке привозили, за інформацією Я.Г.Сліпоконя, із м. Умані, де були відповідні заготівельні контори. Колгоспний метал переважно використовували й для виконання замовлень односельців. У роботі використовували кам'яне вугілля. Залізо не плавили, тоді як у далекому минулому місцеві ковалі працювали з металом, виплавленим на місці з руди.

Ковалі виготовляли сапи, кували лемехи, лопати, підкови, ободи до коліс возів тощо, а також підковували коней. Нерубайський коваль Я.Г.Сліпокінь кував також серпи, а В.В.Парокінний із Підвисокого міг виготовити сокиру. Обидва виробы вимагали значної майстерності, зокрема складність технології виготовлення серпів і кіс фахівці порівнюють зі складністю виготовлення шабель і мечів. Водночас жоден з опитаних ковалів не володів технологією виготовлення кіс. Ковалі згаданих сіл Новоархангельщини в основному володіли технологією зварювання в горні, кування, витягування, стаління цементуванням, загартування тощо. Водночас відмічаються й деякі відмінності в технологічних операціях ковалів різних сіл. Так, під час зварювання в горні Я.Г.Сліпокінь використовував подрібнене в порошок скло й лише

зрідка пісок, тоді як О.П.Проценко та В.В.Парокінний – кварцовий пісок. У техніці зварювання новоархангельських ковалів відсутні давньоруські традиції використання флюсів у вигляді козиної шкіри, у яку загортали виріб [8], і яка, очевидно, була тісно пов'язана міфологічною символікою язичництва. Якщо судити з оповідей ковалів, то їхня техніка зварювання пішла по шляху спрощення й використання дешевшого та доступнішого матеріалу, але, водночас, відбувався процес її деміфологізації. Під час загартування той же Сліпокінь використовував підсолону воду й масло, тоді як ні Проценко ні Парокінний не чули і не використовували підсолону воду. Сам коваль пояснює використання солоної води тим, що „...вода солоня, то не так хватає холод залізо, бо можна закалить так, що чуть та й воно посипеться”. Використання солі відоме в давньоруських, зокрема новгородських, традиціях чорної металургії, а саме в технології стаління заліза в горщиках, в яких поряд з деревним вугіллям використовувалася й сіль. Загалом в етнологічній літературі відзначається приписування солі магічної здатності надавати більшої щільності, твердості людському тілу. З цією метою народна традиція використовувала соляні купелі для немовлят, щоб прискорити процес отвердіння їхніх кісток [16]. Очевидно, з самого початку магічну роль своєрідного отвердуюча людського тіла сіль відігравала й у кулінарних технологіях народів світу, які були з часом перенесені й на металургійні технології. Свідченням цього є такі назви металургійних процесів як варіння металу, його зварювання. При цьому потрібно мати на увазі, що залізо варилося з руди, а слово «руда» в українських замовляннях досить часто використовувалося, через схожість за кольором, в якості назви крові. Але ж серед українських ритуальних страв особливе місце займає страва, приготована саме з крові – кров'яна ковбаса, або кров'янка. Крім того, в давньоруській мові проковування виробу позначалося словом «мячити» тобто мнути, місити [8], подібно до обробки й виготовлення тіста. Цікаво, що в термінології ковалів Новоархангельського району збереглася подібна аналогія. О.П.Процеко називав технологію кування виробу місенням металу. Скоріше всього, первісно, у відповідності до кулінарної магічної символіки, але вже в металургійних і ковальських

технологіях, давньоруські майстри використовували сіль із магічною метою, а вже нерубайські ковалі сліпо наслідували операції загартовування від своїх учителів, які також уже не знали їх первинного значення. Цікаво, що у випадку з Я.Г.Сліпоконом сіль не тільки надає більшій твердості металу, але й не дозволяє його перегартувати, тобто передати йому твердості. З поміж версій, які пояснюють використання солоної води в технології загартування, не можна виключати ще одну, а саме, що солоня вода у даному випадку є натяком на використання у більш ранній час із цією ж метою сечі тварин і людей. Із часом коли сіль стала відносно дешевим продуктом, і особливо в період боротьби на початку радянських часів з «забобонами», сеча могла бути замінена більш прийнятною з точки зору естетики та й етики нових часів підсоленою водою.

Загалом, аналізуючи розповіді ковалів про порядок їхньої роботи в кузні, мимоволі приходиш до думки про певне спрощення, а головне – про деміфологізацію та десимволізацію норм не тільки традиційних технологій, а й народного етикету в колгоспній кузні. За свідченням старшого з ковалів – Я.Г.Сліпоконя, робота в кузні на початку його професійної діяльності розпочиналася зі сходом сонця й закінчувалася із заходом. Виняток складав період жнив, коли ковалі в кузні чергували по черзі цілодобово. Таке підпорядкування організації праці в кузні денному (сонячному) циклу, знаходить аналогії з організацією праці в кузні батька І.Франка [15], що, очевидно, було загальноприйнятим і узгоджувалося з ритмом сільського життя загалом. Хоча вже тоді відзначалася й певна відмінність у нормах дотримання вимог релігійного культу в ковалів і селян. За оповіддю Яким Гурійовича, його батько, як тільки чув церковний дзвін, відразу припиняв роботу в полі, навіть тоді, коли залишалося доорати до межі 2-3 метри. Наказував випрягати із плуга волів, посилаючись на те, що можна доорати наступного дня. А в кузні було інакше, допоки метал був гарячим технологічний процес не припинявся, навіть після церковних дзвонів. Водночас, наймолодший із ковалів – О.П.Процеко розповідав, що життя в колгоспній кузні було в основному підпорядковане робочому розпорядку дня в колгоспі, тобто роботу розпочинали з 8-ї години

ранку, з усталеною перервою на обід. Останнє засвідчує надання у період усталення колгоспної форми виробництва сільському виробництву, в тому числі й ковальському, рис фабричного, що суперечило узвичаєній народній традиції.

Старі ковалі наставники Н.Сливка і В.Самійленко розпочинали роботу трикратним постукуванням ручником по ковадлу – “давали дзвін”, що в кузні розпочалася робота. Той же Я.Г.Сліпокінь повідомляє, що його наставник В.Й.Самійленко роботу розпочинав коротким звертанням до Бога: „Хай Боже поможи!”, – і хрестився, а за ним це звернення повторювали молодші й хрестилися також, якщо вірили в Бога. Закінчував роботу Володимир Йосипович фразою: ”Слава Богу, що уже закінчена та робота, зроблена благополучно”, – і також хрестився. Старші ковалі під час роботи, в перервах між ударами по виробу молотом молотобійця, постукували ручником по ковадлу, але вже не могли пояснити символічне значення своїх дій. Переважно вони намагаються знайти в своїх діях раціональне зерно, зокрема, вважають, що тим самим „піддзвонювали” молотобійцеві, тобто задавали йому ритм, тоді як дослідження Афанасьєва, Гіпіус та інші засвідчують абсолютно ірраціональний обрядово-міфологічний характер походження такого постукування ковалем по пустому ковадлу, метою якого було обрядово закувати, укріпити ланцюги на закутому в підземеллі Сатані [2, 6 , 11]. Водночас, збереглося ритуально шанобливе ставлення ковалів до ковадла. Усі вони відзначають, що на ковадло не можна було сідати чи спиратися задом, оскільки „воно дає хліб”. Взагалі відчувається, що ковадло все ще займає у світогляді сільських ковалів значне символічне місце, адже лише ковадлом із поміж решти інструментів ковалі продовжували клясти. Нерубайський коваль Я.Г.Сліпокінь наводить одну з таких клятьб: “Шоб доробитися, шоб це кувадло тоненьке стало”, – що мало означати його всихання, тобто зникнення важкої праці. Після роботи дрібний інструмент збирався й замикався в особливому ящику, великі молоти ховалися в непримітному місці, щоб уникнути їх викрадення.

Улітку й узимку протягом дня брама кузні була відчинена, і в кузню часто заходили люди, часом, як каже Я.Г.Сліпокінь, просто

поздоровкатися, подивитися, поговорити із присутніми. Тобто кузня, як і в інших регіонах України, була публічним місцем, своєрідним чоловічим клубом [4]. Відвідувачі кузні, за свідченнями ковалів, на їхнє прохання могли й допомогти в ковальській роботі, особливо, якщо річ була великогабаритна й важка, як, наприклад, вісь до воза або під час натягування обода на колесо воза, що вимагало участі не менше трьох людей. Відвідувачі разом із ковалями та столярами брали участь у частуванні могоричем (пляшка самогону з простою закускою), яким віддячували односельчани ковалів або теслярів за виготовлений чи відремонтований реманент. Звичними були у новоархангельських сільських кузнях, у короткі хвилини відпочинку, оповідки та анекдоти еротичного змісту. За висловом Я.Г.Сліпоконя, він їх знав согні, та з віком забув. Але вони розповідалися не з якоюсь конкретною метою, а лише щоб згаяти час. Водночас, якихось постійних, спеціальних оповідок, пов'язаних із кузнею чи ковалями, не було, як це мало місце в кузні батька І.Франка. Спостерігається й певний відхід від уникнення ковалями нецензурної лайки. За оповідями старі ковалі Н.Сливка та В.Самійленко міцно лаялися лише тоді, коли щось не виходило, псувався виріб тощо, а решту часу до лайки були самі стримані й не дозволяли іншим. Така їх поведінка пояснюється тим-таки Сліпоконом релігійністю людей старшого від них покоління: „Та ше старої віри то в церквах же ж прижимали оці матюки, всьо попи були. Як же 70 год попів у нас не було в кузні та в селі, то розбалувався народ”. Наші респонденти – ковалі, молодість яких припала вже на радянський час, судячи з іронічних зауважень дружин, були значно „вільніші” у виборі слова й не цуралися нецензурної лайки у кузні.

У вільний від роботи час у кузні відбувалися також своєрідні змагання із маніпулювання важким 5-кілограмовим молотом, метою яких була демонстрація сили: „Були такі коміки, шо візьме за ручку молот і викрутить навиворіт і поцілує. ...За самий край ручки – штильт. Там же п'ять кілограм у ньому. І ще ж навиглице треба було”, – розповідав Я.Г.Сліпокінь. Про подібні вправи з молотом сільської молоді в 40-50 ті роки ХХ ст. розповідав автору статті його батько П.В.Тупчієнко, що народився й проживав у с. Семенівці Добровеличківського району, сусіднього з

Новоархангельським. Описане викручування молота вимагало значної фізичної сили кисті руки, що була так необхідна у ковальському ремеслі. Водночас, цілування молота – обов'язковий елемент вправи-випробування, можливо, є свідченням приналежності цієї вправи до залишків якоїсь ковальської ініціальної обрядовості, як то відбір молотобійців тощо, оскільки в цій дії проявляється особлива шана до молота. У даному випадку молот прирівнюється по своїй символічній значимості до однієї з найбільших святинь християнства – хреста, який також цілують у відповідальні моменти життя віруючого. Таким є, наприклад, хресне цілування – клятва закріплена цілуванням хреста. Власне в часи молодості нинішніх семидесяти-восьмидесятилітніх ковалів подібне маніпулювання молотом було вже лише розвагою-змаганням, а тих, хто міг її виконати всерйоз, не сприймали – називали „коміками”, тобто і тут ми маємо, скоріше за все, втрату традиції.

Крім того, у розповіді Я.Г.Сліпоконя зберігся натяк на використання кузні в народній медицині. Він сам і його колеги вживали з лікувальною метою „залізну воду” – воду, в якій відбувалося загартування виробів. „Кип'ячону воду пив. Залізо нагрієш докрасна... Від ревматизму. Може воно ще від чого помагало. Ми находили в книжках, що оце пити цю воду полезно. Ну то як пити то пити”, – розповідав Яким Гурійович. Звертає увагу те, що подібно до прибивання підкови, використання „залізної води” було підказане книжками, тобто має місце новий сучасний механізм отримання знань в області ковальських традицій.

Цікавими є деякі народні уявлення досліджуваного регіону, пов'язані з кузнею. До них належить поширене в Україні уявлення про те, що в кузню не влучає блискавка. Такої думки притримується й В.В.Парокінний із села Підвисокого, а от Я.Г.Сліпокінь на власному досвіді переконався, що це не так, коли сам пережив подібний випадок. В основі згаданого повір'я, очевидно, лежить уявлення про магічний зв'язок земного вогню кузні з небесним, у результаті чого вони ніби взаємовідштовхуються, що й захищає кузню від блискавки.

Ще одним поширеним повір'ям серед місцевого населення є переконання, що кузню полюбляють лише два види птахів –

ластівки та сови. Ластівки селяться переважно під дахом кузні. Ці птахи символічно пов'язуються як із вогнем, так і залізом. Відомі поширені уявлення про те, що покаранням за зруйноване гніздо ластівки є пожежа дому кривдника. Водночас у загадках ластівка часто ототожнюється з ковальським виробом – шилом. Останньому могла сприяти специфічна форма роздвоєного хвоста птахи, а також те, що вона гніздилася в кузнях. Інша птиця, яка за переконанням місцевих ковалів і жителів полюбить кузні – сова. Вона сідає на комин. З появою на кузні сови в Нерубайці пов'язують наближення нещастя, похорон. „Сідає сова на мрець. То це сідає тільки на комін, то жди якогось нещастя, смерті. Десь на окраїні тут недалеко”, – стверджує Я.Г.Сліпокінь. Інші тварини з кузнею ніяк не пов'язуються. Хоча поява сови на кузні віщує наближення нещастя, кузня все ж усіма інформаторами вважалася хорошим місцем, якого не варто боятися. У молодіжних ватаг середини ХХ ст. не було випробувань сміливості юнаків, через відвідування вночі кузні, як це було в абхазької молоді [1].

На сьогодні сільська кузня практично вмерла. У жодному селі не збереглося ні однієї кузні. В селі Нерубайці разом із ліквідацією колгоспу була розграбована й зруйнована кузня. „Нема нічого. Всьо анулірували. Ні кузніці не роблять. Нічого. Ні плотні. Там же ж й плотня должна бути коло кузні. Нічого немає. Всьо розікрали. Був молот воздушний і те розібрали. На металолом пішло”, – розповідає Я.Г.Сліпокінь про долю кузні в с. Нерубайці. І це доля практично всіх сільських кузень. Сільських ковалів нині практично повністю замінили електро- та газозварювальники.

Залишковими та уривчастими є сучасні народні уявлення про метеорити та зірки – космічні об'єкти, з якими пов'язується походження самородного заліза, а також про обрядове використання залізних виробів. З усіх респондентів лише найстарший із ковалів Я.Г.Сліпокінь зміг назвати кілька народних назв сузір'їв: Квочка, Чепія (Чепіги) та Віз, а решта знають та користуються вже науковими назвами, засвоєними в школі. Щодо метеоритів, то їх поява пов'язується із неминучою смертю якоїсь людини. „Ну даже так я примічав, що казали, як зірка падає, то десь мрець”, – розповідав Яким Гурійович. Практично забуте в регіоні обрядове

використання залізних виробів під час сімейних чи календарних свят. Виняток складає лише спогад про використання бабою повітухою після пологів ножа. За розповіддю Я.Г.Сліпоконя залізний ніж зав'язувався у вузлик і клався в колиску під якийсь бік як охорона немовляти.

У цілому, підсумовуючи проміжні результати досліджень сільського ковальства в Новоархангельському районі Кіровоградської області, можна констатувати кілька важливих висновків:

1. У результаті голоду 1932-1933 рр., а також II-ї світової війни були втрачені традиції передачі знань сільського ковальства (не тільки технологічних, а й міфологічно-обрядового характеру), оскільки опитані ковалі переважно навчалися у передвоєнні та післявоєнні роки вже у майстрів, які пройшли фабричну школу підготовки, тоді як сільських або вже не було, або ж були дуже старими й невдовзі померли.

2. Найбільшу інформованість проявили саме ковалі, які навчалися у старих сільських ковалів.

3. З'явився новий механізм отримання знань ковальських традицій – книжковий.

4. Місцеві ковалі працюють винятково з готовим залізом і давно відмовилися від його варіння.

5. У кузні використовують більш дешеве та доступне кам'яне вугілля, а самостійно його не випалюють.

6. Розвиток ковальських технологій, порівняно з давньоруськими, пішов по шляху спрощення операцій та здешевлення матеріалу, що неминуче привело до деміфологізації та десимволізації ковальських процесів.

7. Щонайменше з давньоруського часу фрагментарно збереглися свідчення про міфологічний зв'язок ковальських технологій з кулінарною магією, що проявилось у використанні підсоленої води в технології загартування виробів, а також в називанні проковування виробів „місінням”.

8. Збереглися сліди використання кузні та заліза в народній медицині, зокрема у вживанні ковалями з лікувальною метою так званої “залізної води” – води в якій гартували вироби;

9. Дуже спростилися і стали “вільнішими” норми поведінки у кузні, що привело до широкого вживання нецензурної лексики, але збереглося шанобливе ставлення до ковадла та молота.

10. Розпорядок роботи в колгоспній кузні відійшов від розпорядку традиційного сільського життя і був підпорядкований фабрично-колгоспній організації праці.

11. Змінилося ставлення до професії різних поколінь ковалів – гордість і винятковість у старшого покоління змінилася розчаруванням і жалем молодшого.

12. Залишковими й зникаючими є народні уявлення про космічні об’єкти, що пов’язуються із залізом, а також про обрядове використання залізних виробів та їхню символіку.

Виходячи з усього сказаного, треба зробити висновок про необхідність якомога швидшого розгортання збирання інформації про розвиток сільського ковальства й в інших районах області, інших областях України, оскільки найстаріші і водночас найбільш інформовані представники сільського ковальства вмирають, з кожним роком їх стає все менше, а тому існує пряма загроза втрати відповідної інформації назавжди. З метою прискорення цього процесу бажано залучати до збору інформації місцевих краєзнавців, педагогічний склад сільських шкіл, студентів історичних та філологічних факультетів, а отримані матеріали, особливо ті, що стосуються обрядово-міфологічного аспекту сільського ковальства, картографувати і передавати до краєзнавчих музеїв, на кафедри етнології вузів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аджинджал И.А. Из этнографии Абхазии. – Сухуми, 1969. – 540 с.

2. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу: В 3-х т. – М.: Индрик, 1994.

3. Бидзилля В.И. Итоги исследования древней черной металлургии на территории Украинской ССР // Всесоюзная археологическая конференция «Достижения советской археологии в XI пятилетке». Тезисы, доклады. – Баку, 1985.

4. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.). – К.: Наукова думка, 1991.– 111с.
5. Босий О.Г. Вогненне мистецтво Сварога. Художній метал Єлисаветграда XIX-XX ст. - Кіровоград, БР.
6. Гіппіус В. Коваль Кузьма-Дем'ян у фольклорі // Етнографічний вісник. – Кн. VIII. – К., 1929. – С. 3-51.
7. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. – К.: Наукова думка, 1983. – 379 с.
8. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. – Вып. 32. – М.: АН СССР, 1953. – С. 50.
9. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: Матеріали з полудневої Київщини зібрав Мр. Г. // Матеріали до Українсько-руської етнології. – Т. 8. – Львів, 1906. – 222 с.
10. Паньков С.В., Недопако Д.П. Новий центр стародавнього екстенсивного залізодобування в Центральній Україні // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 120-126.
11. Петров В. Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі // Етнографічний вісник. – Кн. IX. – К., 1930. – С.197-238.
12. Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Кургани.верхов'єв Ингульца (Кургани у сёл Голововка, Звенигородка и Протопоповка). – Часть 3. – Кіровоград, 1994. – 95 с.
13. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976. – 223 с.
14. Тупчієнко М.П. Звіт охоронної археологічної експедиції Кіровоградського обласного краєзнавчого музею про дослідження курганів у Голованівському, Компаніївському та Новоукраїнському районах у 1989 р. – Рукопис. – Кіровоград, 1990. – 174 с. (Архів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. – № / 1989).
15. Франко І. У кузні. – ПЗТ у 20 т. – Т. 2. – К.: Художня література, 1955.
16. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Гардарика, 1998. – С. 127-131.

ЧАСТИНА V
ПОВІДОМЛЕННЯ

Брайченко О.Д.
(м. Київ)

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ КІРОВОГРАДЩИНИ

Після здобуття Україною незалежності активізувалися і набули нових рис краєзнавчі дослідження: розширилася проблематика, змінилися теоретичні засади, зазнали корекції підходи до висвітлення минулого і сучасності. Архівні фонди, спеціальні сховища, раніше недосяжні для вивчення, поточні архіви значною мірою стали доступнішими. Розширилися можливості опублікування результатів досліджень. Зняті обмеження дозволили видавати збірники статей, документів і матеріалів, випускати у світ писані раніше “у стіл” оригінальні праці. Як зазначалося в огляді книг, опублікованих на Кіровоградщині за роки незалежності: „Передовсім усвідомлюєш, що багато авторів у виданих книжках зреалізували свою давню мрію, яка за колишньої видавничої практики ніколи б не збулася” [1].

Чітку визначеність радянської доби, які газети та журнали мають видаватися та що повинні висвітлювати, певною мірою було порушено вже за часів перебудови. Референдум 1 грудня 1991 року опосередковано був спрямований проти десятиліттями культивованого в українстві почуття меншовартості та викривленого зображення власної історії. Ці позиції реалізувалися не лише у проголошеному бажанні бути Народом, а й у появі нових періодичних видань. Було поновлено видання „Київської старовини”, „Краєзнавства”, започатковано „Пам’ять століть”, „3 архівів ВЧК, ОДПУ, НКВД, КДБ”, „Сіверянський літопис”, „Борисфен” та десятків інших – різних за науковим, поліграфічним рівнем, в яких автори, редактори, видавці амбітно прагнули висловитися і бути почутими.

Час, що минув, засвідчує необхідність аналізу зробленого. По-перше, внесок видань у розробку краєзнавчих проблем досить вагомий і потребує як гідної оцінки, так і своєчасних зауважень щодо подальших кроків у цьому напрямі. По-друге, періодичні видання використовуючи досвід, можливості та згуртований навколо кожного з них колектив авторів-краєзнавців, покликані сказати своє слово у виконанні Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року та у підготовці „Історії міст і сіл України” у новій редакції [2].

Кіровоградщина не стала винятком і збагатила вітчизняну журналістику виданням кількох часописів, які відобразили тенденції, притаманні переважній частині обласних центрів зі здобутками та проблемами як творчими, так і організаційними та фінансовими. Водночас вони не стали предметом дослідження, як наприклад „Кур’єр Кривбасу”, краєзнавчій тематиці на сторінках якого присвятив статтю В.Сарбей, опублікувавши її в „Українському історичному журналі” [3]. У статті здійснено спробу простежити розвиток краєзнавчої тематики на шпальтах сучасних часописів, які є важливим елементом суспільного буття і чий незаангажований погляд, глибокий аналіз чи влучні зауваження в окремих публікаціях, рубриках, напрямках редакційної політики мають вагомий вплив не лише на патріотичну налаштованість читацького кола, а й на масову свідомість загалом і цього не варто недооцінювати.

Перший часопис Кіровоградщини вийшов друком 1992 року під назвою “Поріг”. Як зазначалося у зверненні редакційної колегії до читачів, назва повинна була символізувати “повернення до рідного, святого, справжнього. І разом з тим – виходу в широкий світ, до пізнання себе на тлі загальнолюдської цивілізації всесвіту.

За нами і таємниці Степових Пірамід, і слава запорізького козацтва, і імена сотень відомих і видатних синів і дочок українського та інших народів, яких доля пов’язала з цим краєм, щоб облагородити його й зробити безсмертним” [4].

Журнал анонсував свою переважну увагу питанням краєзнавства, освіти, науки, культури і вже перший номер це підтвердив. У статті А.Василика йшлося про трипільську культуру, її непересічне значення у світовій цивілізації, відбиття у культурах

Близького Сходу, Індії, вплив на культуру та побут українського народу [5]. Окрасою номера стали нариси М. Смоленчука про перебування Афанасія Фета під час військової служби 1845-1853 роках в Олександрії, Крилові, Новомиргороді та В.Бондаря про два місяці перебування Василя Стуса до служби в армії у селі Таужному. В одному зі звернень до читачів поет писав: “Стужілий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав вчителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там відтеплів душею, звільнився від студентського схимництва...” [6].

Редакційна колегія прагнула привернути увагу читачів до призабутих творів видатних українських вчених, зокрема було опубліковане дослідження Миколи Сумцова про обряди при закладці української хати та історію розвитку будівництва українських хат і запорозьких куренів [7]. З п’ятого числа було започатковано публікацію розділів щойно перевиданої „Історії України-Русі” Миколи Аркаса [8].

Корисну для краєзнавців справу здійснив Ф.Шепель, проаналізувавши публікації з історії краю на сторінках „Киевской старины”, “Русской старины”, „Исторического вестника”. Центральна Україна – це територія, де зароджувалося українське козацтво, де кувалася у битвах його слава і, на жаль, звідси вирушали російські війська руйнувати Січ. Тут у зимівниках правобережних паланок розвивалося козацьке господарювання – тож козацька тематика постійно була присутня на сторінках часопису. Прагнучи розширити інформацію про козацьких ватажків, “Порі” публікував свідчення сучасників та витяги з історичних досліджень про найбільш відомих гетьманів: князя Дмитра Вишневецького, Самійла Кішку, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, а особливо про тих, чия діяльність була пов’язана з краєм: Марка Жмайла, Петра Дорошенка [9]. Цій же меті – донести до читачів першоджерела про минуле краю – слугувала книга „До джерел історії краю”, розділи з якої про археологічні пам’ятки, писемні джерела XVII – XVIII ст. опублікував часопис [10].

Видатним постатям українського письменства, їхнім зв’язкам з краєм присвятили розвідки В.Кобзар та Ю.Матівос „З чумацькою валкою” (Т.Шевченко і наш край), Л.Куценко „Але не даром, о,

недаром я креслив літери цих літ” (про Євгена Маланюка), „Безумство бурі світової” (про Володимира Сосюру), „Микола Куліш у Зінов’євську”, Ф.Шепель „Спогади мимоволі” (про Миколу Вороного), П.Кизименко „Єлисаветград у творчості Олеса Досвітнього”. Не були обійдені увагою і історики, дослідження яких стосувалися краю, зокрема, Володимир Антонович, який здійснив на Єлисаветградщині археологічні розкопки та підтримував зв’язки з місцевими громадськими діячами П.Михалевичем, О.Тарковським, О.Русовим, І.Карпенком-Карим [11]. До сторічного ювілею філософа і богослова Георгія Флоровського, який відзначався у Кіровограді восени 1993 року, був підготовлений спеціальний випуск журналу, у якому були вміщені праці самого мислителя, статті про нього, спогади сестри Клавдії, коротка бібліографія праць [12].

В середині 90-х років ХХ ст. особливого звучання набув процес зміни назв, утверджуваних за часів тоталітаризму, в одних випадках прагнули увічнювати пам’ять українських звитяжців, у інших – повертати старі. У Кіровограді тенденція до повернення первісних назв не завжди сприймалася, оскільки несла на собі тягар експансії російського царизму на українських землях. В.Горпинич з приводу перейменування Кіровограда на Єлисаветград, Златопіль, Інгульськ, Тобілевичі, Новий Гард пропонував перенести на місто назву річки, на якій місто стоїть – Інгул, яка історично і географічно прив’язана до краю, відповідає споконвічній загальнослов’янській і місцевій традиції, прийшлася до душі древнім і сучасним місцевим жителям [13].

Часопис публікував пісні, які побутували в краї, чи оспівували відомі події, зокрема, “Там, де Ятрань круто в’ється”, “Ой за річкою та за Синюхою”, робітничі пісні. Познайомив читачів з життєписом автора пісні “Їхав козак за Дунай” – Семена Климовського, останні роки життя якого, як з’ясував Г.Нудьга за сприяння краєзнавця Ф.Плотніра, минули у с. Припутні поряд із нинішнім селом Мошорино Знам’янського району [14].

На сторінках „Порогу” читачі вперше познайомилися з розділами нового історичного роману М.Смоленчука “При битій дорозі”, який, як і попередні твори письменника-краєзнавця, був

наповнений легендами, переказами, записаними автором на Кіровоградщині, Черкащині, Волині [15].

З часом “Поріг” змінив започаткований напрям – з 1996 року, хоч і був проголошений як всеукраїнський науково-популярний і літературно-художній журнал, проте став виходити російською мовою і тематично переважно висвітлював проблеми релігії, філософії, психології, цілительства, уфології, езотеризму, фантастики, історична проблематика в ньому поступово відійшла на другий план.

З 1993 року почав виходити літературно-мистецький та громадсько-публіцистичний альманах “Степ”. Принагідно зазначимо, що 1886 року під такою назвою вийшов альманах, який мав підзаголовок „Херсонський белетристичний збірник”. В ньому були опубліковані оповідання І.Нечуя-Левицького, кілька поезій Дніпрові Чайки, драма І.Карпенка-Карого „Бондарівна”, з якої власне розпочалася творчість драматурга, ряд інших літературних творів, літературознавчі, етнографічні статті. Серед них К.Шрама (К.Іващенко) „Украинская деревня по произведениям гг. Старицкого и Кропивницкого”, М.Ганенко „Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (материалы по обычному праву)”, О.Маркович „Свадебные песни в Елисаветградском уезде”, О.Русова „Областное начало в земской статистике” [16]. Як бачимо, збірник був більше елисаветградським, ніж херсонським, що і дало, напевне, підстави більше ніж через століття кіровоградцям повернутися до цієї назви. Хоча подією, від якої вони започатковували відлік, був альманах „Степ”, виданий 1958 року у Кіровограді [17]. Відлуння відлиги сягнуло на той час степового краю і до друку був підготовлений збірник, який хоч і розпочинався вступною статтею “Партія веде”, широко представляв спогади учасників утвердження радянської влади в Елисаветграді, але мало не був заборонений, оскільки містив вірші колишнього ув’язненого Олексія Машкова. Були там вірші Івана Шевченка, який на той час мешкав у Павлиші, Олени Журливої, цікаві прозові твори, дослідження І.Стеценко про громадсько-політичну діяльність І.К.Тобілевича в Елисаветграді.

Вітаючи видання літературно-мистецького та громадсько-

публіцистичного журналу у короткому слові, датованому “24 серпня 1992 р., у ясний День незалежності,” Олесь Гончар зазначав „Хай Женьшеньовий куш Тобілевичів спонукає вас до вашого творчого життя. Він має бути присутнім у Вашому виданні, яке уявляється мені таким же мудрим, таким же веселим, таким же совісним і чесним, якою була творчість наших корифеїв.

“Степ” мені бачиться на шляху відродження нашої духовності, на шляху боротьби за нашу рідну мову, за високі людські цінності, за свободу і незалежність рідної України” [18].

Перше число, як і наступні, було надзвичайно насиченим. У ньому були представлені більше тридцяти авторів літературних творів, статей, оглядів літературно-мистецького життя. Журнал цікавий як літопис, зріз культурного життя краю середини 90-х років ХХ ст., якому були притаманні і краєзнавчі устремління, але окреслені у невеликих за обсягом картинах, коротких замальовках. Так, П.Засенко у начерку „Він волю полюбив державну” віддавав шану Євгену Маланюку [19], який вже у першій збірці “Стилет і стилос” (Падебради, 1924) з гордістю писав про свої степові корені:

*Внук кремезного чумака,
Січовика блідий праправнук, –
Я закохавсь в гучних віках,
Я волю полюбив державну.
Бо ж там тече козацький Буг
Й – не раз червоная – Синюха,
А я там весен вербний пух
І дух землі – з дитинства нюхав.*

Про родинне оточення вченого світового рівня, літературознавця, філософа, лінгвіста, історика Дмитра Чижевського, юні роки якого пройшли в Олександрії, вів розповідь Л.Куценко у розвідці „Так починалася особистість” [20].

Майбутніх краєзнавців зацікавить опублікований у першому номері за 1996 рік „Маніфест”, схвалений на конгресі української інтелігенції 11 листопада 1995 року, та постанова зборів української інтелігенції Кіровоградщини від 1 грудня 1995 року „Ми свідомі своєї ролі”, які відображають непростий шлях демократизації українського суспільства [21].

Громадянської мужності за радянських часів вимагало прагнення увічнити пам'ять видатних земляків. І зовсім не випадково, що музейно-природничий заповідник Марка Лукича Кропивницького у його рідному селі Арсенівці після багаторічних намагань вдалося відкрити вже у роки незалежності [22].

На сторінках часопису відомі сюжети про корифеїв українського театру друкувалися поруч з оригінальними дослідженнями, публікаціями віднайдених документів. Науковий співробітник заповідника “Хутір Надія” В.Биков опублікував духовний заповіт Івана Тобілевича, а П.Босий свою розвідку присвятив гербу Трживдар, якого прагнув, намагаючись утвердитися у дворянстві, Карпо Тобілевич, що згодом послужило сюжетом для п'єси „Мартин Боруля” [23]. Ф.Шепель продовжив публікацію документів з архіву СБУ, зокрема листів І.Коваленка з с. Хмельового Маловисківського району, який за належність до підпільної організації, що мала зв'язки із закордонним центром УНР і ставила за мету повернення Україні самостійності, восени 1922 року був засуджений військовим відділенням Миколаївського ревтрибуналу під час виїзного засідання в Єлисаветграді і розстріляний [24]. Власне бачення історії залюднення Центральної України продемонструвала дніпропетровська дослідниця О.Посунько [25]. Публікація документів із раніше закритих фондів, як і введення до наукового обігу документів із зарубіжних архівосховищ, зокрема, Ю.Мицик прокоментував 14 листів Коша Запорозької Січі початку XVIII ст. з відділу рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові [26], мали водночас на меті спонукати краєзнавців до пошуку невідомих і не використовуваних раніше джерел.

Редакційному колективу „Степу” забракло сили забезпечувати регулярність виходу його номерів, але залишаючись громадсько-публіцистичним альманахом, він прагнув відгукуватися на тогочасні проблеми, але нерегулярність виходу у світ часто позбавляла публікації актуальності, краєзнавчі ж публікації, які з'являлися у ньому постійно, були невеликі за обсягом і в основному висвітлювали літературні процеси в краї та окремі моменти з життя видатних земляків.

Літературний часопис „Вежа” 1995 року заснували

кіровоградські обласні організації Спілки письменників України та Всеукраїнського товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка. “Вежі українства всупереч всім негодам таки височать під блакитним степовим небом!” – зазначала у передмові редакційна колегія. – Зведені вони зусиллями поколінь: краси і величі надавали їм талановиті люди – від Семена Климовського, автора пісні “Їхав козак за Дунай”, від корифеїв українського театру – до Володимира Винниченка, Євгена Маланюка, Дмитра Чижевського, Юрія Яновського і ще багатьох славних діячів.”

Літературний часопис „Вежа”, дозволить краще пізнати наш родовід. Сучасність тут буде сусідити з минувшиною, адже багато відповідей на злободенні питання неможливо відшукати, не зазирнувши в криниці історії” [27].

Справді бачимо поруч Шевченків „Кавказ”, надрукований з нагоди 150-ліття написання, і сучасну прозу та поезію; статтю В.Ланового з проблем економічної кризи та державної політики і відкрите слово вчителя-словесника зі Знам’янки до Олександра Солженіцина з приводу його прагнення „обустроить Россию”. Звернення до історичного минулого краю було представлене призабутою роботою Наталі Полонської-Василенко „Заселення Південної України в половині XVIII століття” [28]. Відомий історик і дослідник джерел з історії України XVI-XVII ст. Ю.Мицик представив на суд читачів розвідку „Гетьман Самійло Кішка і його незнаний лист”. У ній йшлося про лист до короля Речі Посполитої Сигізмунда III від 11 липня 1600 року та відповідь короля українському козацтву [29].

Цікавою для істориків та краєзнавців була полеміка на сторінках журналу щодо постаті Богдана Хмельницького. Ю.Мицик, Н.Яковенко виступили проти необґрунтованих положень статті Б.Сушинського, який дозволяв собі досить вільно трактувати документальні свідчення, а іноді і перекручувати їх. П.Загребельний зазначав з цього ж приводу, що схвалюючи народження в Україні незалежної думки, не слід відзначати лише її достоїнства, але треба бачити і її вади [30]. Зауваження відомих вчених, письменника були надзвичайно слухними для деяких краєзнавців, які за браком джерел, а іноді і свідомо з почуття “патріотизму” і прагнення

возвеличити свою малу батьківщину некритично використовували праці істориків минулого, не досліджували джерела комплексно, а свої необгрунтовані, а іноді й сфантазовані, висновки пояснювали незаангажованістю погляду.

Журналу було притаманне краєзнавство здебільшого мистецьке, літературне. „Барви степу” – так назвав огляд історії художнього життя Єлисаветщини В.Босько і зазначав, що воно протягом останніх двох століть було надзвичайно насиченим, але, на жаль, призабуте. Адже з краєм пов’язана творчість Алімпія Галика, Демида Вишневецького, які творили у XVIII столітті, Петра Крестоносцева, Івана Похітонова, Олександра Осмьоркіна, Петра Покаржевського [31]. Перу В.Боська належав і ряд інших публікацій, зокрема про Ф.Козачинського [32].

Автори часопису прагнули донести до вчителів, студентів, школярів імена замовчувані, призабуті, намагаючись і класику прочитати по-новому. Привертаючи увагу до творчості заборонених поетів, Г.Клочек власною розвідкою супроводжував публікацію поетичної збірки “Сагайдак” Юрія Дарагана (1893-1926), який народився в Єлисаветграді, брав участь у національно-визвольних змаганнях, був інтернований до Польщі, згодом навчався у Празі в Українському педагогічному інституті, тож його творчість українському читачеві була невідома [33].

У середині 90-х років на шпальтах обласних газет Кіровоградщини, київських, московських і навіть “Лос-Анжелес Таймс” друкувалися інтригуючі статті про кіровоградського колекціонера та реставратора О.Ільїна, у зібранні якого були унікальні рукописи й стародруки, твори живопису, скульптури, оптика, меблі, які згодом поповнили колекції обласного краєзнавчого музею та універсальної бібліотеки імені Дмитра Чижевського. Найбільш яскраві публікації та документи лягли в основу “Сюжету ненаписаної повісті”, упорядкованої П.Босим [34].

На сторінках “Вежі” знаходимо інформацію про лауреатів обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, серед яких були С.Піддубний – упорядник енциклопедії Голованівського району, С.Шевченко – автор ряду праць з історії краю, етнографії, архівної та музейної справи, О.Аболмасова, яка вивчала населені

пункти, що були затоплені водами Кременчуцького водосховища, А.Юрченко – дослідник історії поховань генералів М.Раєвського у Розумівці та Г.Емануеля у Єлисаветграді. Того ж 1996 року краєзнавець О.Поповкін був удостоєний обласної премії імені Володимира Винниченка [35].

До 100-літнього ювілею Євгена Маланюка часопис познайомив читачів з його творами, зокрема статтею про І.Мазепу, написаною у таборі для військовополонених армії УНР у м. Каліші (Польща). До цього додамо, що думки поета-історіософа в Україні за радянських часів були невідомі, як зрештою і його поезія [36].

Після нетривалої перерви у 2002 році було поновлено видання літературного часопису “Вежа” за редакцією В.Бондаря, який до цього виконував обов’язки відповідального секретаря. Оригінальний прозаїк, автор-упорядник збірників спогадів та матеріалів „Голоси із 33-го” (1993), “Ми переможені Чорнобилем” (1996), “Сповіді з-за ґрат” (1997), “OST – тавро неволі” (2000), В.Бондар прагнув поставити „Вежу” на рівень кращих часописів в Україні і йому вдалося гідно продовжити літературні традиції степового Приінгуля.

Журнал продовжив публікацію монографії Н.Полонської-Василенко. У рубриці “Між Бугом і Дніпром” Ф.Шепель подавав унікальні документи з архіву СБУ про зародження та розвиток національно-визвольних рухів в Олександрівському районі у 1917-1922 роках, українське підпілля у Кривому Розі та боротьбу ОУН за самостійну Україну у роки Другої світової війни, доповнивши останнім дослідження Г.Гусейнова “Господні зерна” [37].

Рубрика “Спадщина” знайомила читачів з цікавими сторінками минулого. Л.Куценко у статті “І знову він... двірець Віденський...” торкнувся єлисаветградської теми у житті та творчості Ярослава Івашкевича, який втілював життєві враження, спостереження часу життя та навчання у Єлисаветграді у романі “Слава і хула”, повісті “Тіні”, у “Книзі моїх спогадів”, у “Зустрічах з Шимановським” [38].

У розвідці С.Шевченка мова йшла про письменників, вчених, у житті та творчості яких простежуються зв’язки Центральної України і країн колишньої Югославії, зокрема Афанасія Фета, Сергія Степняка-Кравчинського, який брав участь у визвольній боротьбі

на Балканах, відомого славіста Віктора Григоровича, Юрія Яновського, Міхала Грабовського, Дмитра Чижевського та ін. [39].

Помітним явищем серед краєзнавчих видань у 1992-1993 роках постав історико-краєзнавчий додаток до обласної газети „Народне слово” – „Слисавет”, упорядником якого був О.Чуднов, завідувач відділу краєзнавства та рідкісної книги обласної універсальної бібліотеки імені Дмитра Чижевського. Надбанням краєзнавців стали статті про населені пункти, розпорошені по багатьох енциклопедичних виданнях, таких як “Географічно-статистичний словник”, упорядкований П.Семеновим (СПб, 1867), “Довідковий енциклопедичний словник” під редакцією О.Старчевського (СПб, 1855). З перших номерів було започатковано публікацію ґрунтовної праці Дмитра Багалія “Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його на шляху культури” [40].

Часопис перевидав низку документів, статей як опублікованих, так і тих, що раніше не публікувалися. Зокрема, було повернуто незаслужено забуте ім’я Наталії Бракер, авторки оригінальних нарисів про відомих діячів краю Опанаса Михалевича, Володимира Менчиця, Миколу Федоровського, Олександра Пестова, Володимира Ястребова [41].

В українському перекладі побачили світ краєзнавча розвідка Олександра Тулуба про Златопіль, надрукована в “Современнике” 1859 року, історико-статистична записка про Єлисаветград Григорія Соколова, нариси про Олександрійський повіт Василя Никифорова [42].

З сучасних краєзнавців варто відзначити публікації результатів пошуків Л.Куценка, В.Панченка, Ф.Плотніра, О.Чуднова [43].

Археологічні дослідження були представлені повідомленням про розкопки В.Б.Антоновича (передрук з “Елисаветградского вестника” за 1884 рік), описом археологічної колекції Єлисаветградського земського реального училища, упорядкованої В.Ястребовим, з якої власне і розпочалися музейні зібрання у краї [44]. Цікаві з точки зору історії археології та музейної справи записки Павла Рябкова [45]. З оглядом археологічних досліджень на території краю протягом ХХ ст. виступив М.Тупчієнко [46].

Етнографічні джерела були репрезентовані дослідженнями

Володимира Ястребова, зокрема “Матеріалами з етнографії Новоросії, зібраними у Єлисаветградському та Олександрійському повітах” та нарисом “Весільні обрядові хліби в Малоросії” [47].

Степовий край подарував світові відомих мислителів Дмитра Чижевського, Георгія Флоровського, Африкана Шпіра. На сторінках “Єлисавета” були опубліковані їхні твори та сторінки спогадів. Видатним землякам присвячувалися окремі випуски часопису. Так, у числі, присвяченому Володимирі Винниченку, привернули увагу листи до Микити Шаповала (зі вступною статтею та коментарями Володимира Панченка), спогади рідних, унікальні фото [48]. До 110-річчя від дня народження Кароля Шимановського часопис подав статтю І.Блажкова, написану ним до 80-річчя композитора і опубліковану тоді ж у польському музикознавчому журналі, та спогади сестри Софії і Броніслава Громадського [49].

Дев’яностолітній ювілей Юрія Яновського було пошановано свідченнями про митця Євгена Маланюка із “Книги спостережень”, есе Г.Костюка. Людиною глибоких переживань, трепетних почуттів і енциклопедичних знань постає Юрій Яновський у листах до дружини [50].

До постаті мислителя і поета XVIII ст. Семена Климовського привернув увагу своїми публікаціями відомий мистецтвознавець Г.Нудьга. Результати його пошуків доповнювалися замальовкою Миколи Левицького із “Українського вестника” за 1819 рік та інтерв’ю Валерія Шевчука [51].

Дев’яте число було присвячене дням пам’яті Олександра, Арсена та Андрія Тарковських, родинне коріння яких пов’язане з Єлисаветградом. Олександр Карлович був активним учасником революційного руху 80-х років у місті, його сестра Надія – дружина Івана Карпенка-Карого, саме пам’ять про неї драматург увічнив у назві свого хутора. Автобіографічні нотатки та вірші про місто Арсена Олександровича зберігають неповторну атмосферу міста початку XX ст. [52].

Бібліографічною рідкістю стали спогади Пантелеймона Куліша, їх публікацію супроводжував нарис В.Панченка про перебування письменника в Олександрівці. Спогади, подорожні записки багатьох відомих людей стали доступні дослідникам завдяки передруку на сторінках “Єлисавета” [53].

Короткий огляд дає підставу стверджувати, що часописи відіграли роль середовища, у якому викристалізувалися цікаві думки, з'являлися оригінальні краєзнавчі дослідження, розширювалася їх тематика, введені до наукового обігу опубліковані джерела додали дослідженням ґрунтовності. Автори публікацій у періодичних виданнях згодом упорядковували збірники статей, розвідок, як наприклад П.Кизименко, В.Панченко, Ф.Плотнір, А.Юрченко [54]. Публікації Л.Куценка лягли в основу його монографій, збірників статей, а зрештою докторської дисертації [55]. Цікаву монографію підготував С.Шевченко [56].

Але попри певні успіхи, слід зауважити, що краєзнавчі публікації були позбавлені системності. Звичайно, першим рокам появи часописів взагалі була притаманна певна хаотичність, позначена бажанням авторів опублікувати накопичене за роки вимушеного мовчання. Низці публікацій притаманна публіцистичність, поверховість, недостатність використаних джерел. На межі століть автори стали ретельніше добирати теми, ґрунтовніше їх вивчати, але все ж поза їхньою увагою залишаються масиви архівних, музейних фондів, особисті архіви, епістолярії. На наш погляд, справа зрушиться з місця з активізацією роботи з перевиданням історії міст і сіл України, коли після ретельного аналізу зробленого рельєфно виявляться і речі, недостатньо вивчені, а то й взагалі не досліджувані.

Краєзнавчі публікації на сторінках часописів Кіровоградщини цікаві і як власне дослідження, і як сторінки історії краєзнавства, яке збагатилося новими формами. Самі часописи є не лише предметом дослідження істориків журналістики, а важливі з точки зору явищ суспільного життя народу, який здобув право мати власний погляд на власну історію, право досліджувати всі її періоди з належною повнотою, право називати героїв героями і не соромитися і не применшувати свого внеску до скарбниці європейської і світової історії та культури.

Література і джерела

1. Марко В. Розчищаючи замулені джерела. Огляд книжкових новинок кіровоградських авторів // Вежа. – 1996. – №3. – С.242.
2. Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми перспективи. – К., 2001. – С.44.
3. Сарбей В.Г. Місце часопису „Кур’єр Кривбасу” у сучасному всеукраїнському краєзнавчому русі // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.84-91.
4. Дорогий читачу! // Поріг. – 1992. – №1.
5. Василик А. Таємниці української Клію // Там само. – 1992. – №1. – С.3-6.
6. Смоленчук М. Дві зорі на висоті небесній // Там само. – С.12-15; Бондар В. Поїхав учителювати на Кіровоградщину // Там само. – С.39-42.
7. Сумцов Н.Ф. Обряды при закладке хаты. К истории хаты // Там само. – С.7.
8. Аркас М.М. Історія України-Руси // Там само.– 1992. – №5.
9. Поріг. – 1992. – №3. – С.10-12; №5. – С.35-36 та ін.
10. Бокій Н. Археологічні пам’ятки Кіровоградщини // Там само. – 1993. – №6. – С.15 -18; Брайченко О. З минулого Кіровоградщини // Там само. – С.32-35.
11. Шепель Ф. В.Б.Антонович – основоположник української школи істориків // Там само. – 1992. – №4. – С.1.
12. Богослов и философ Георгий Флоровский // Поріг (Порог). Спецвыпуск. – 1993. – 50 с.
13. Горпинич В. Мишоловка, Іванівка, Кіровоград та інші (Географічні назви Кіровоградщини) // Там само. – 1992. – №3. – С.32-34.
14. Ой за річкою та за Синюхою. Там, де Ятрань круто в’ється // Там само. – 1992. – №1. – С.8; Робітничі пісні // Там само. – 1993. – №6. – С.31 та ін.
15. Смоленчук М.К. При битій дорозі // Там само. – 1992. – №4. – С.12-19.
16. Степь: Херсонский беллетристический сборник. Херсон, 1886. – 391 с.
17. Степ. – Кіровоград, 1958.

18. Гончар Олесь. Шляхом відродження // Степ. – 1993. – №1. – С.3.
19. Засенко П. Він волю полюбив державну // Там само. – С.16-18.
20. Куценко Л. Так починалася особистість // Там само. – С.52-59.
21. Маніфест, схвалений на конгресі української інтелігенції 11 листопада 1995 року; Ми свідомі своєї ролі. Постанова зборів української інтелігенції Кіровоградщини від 1 грудня 1995 року // Там само. 1996. – №1. – С.4-7.
22. Відкриття заповідника в Арсенівці // Там само. – 1996. – №1. – С.33.
23. Биков В. Хутір Надія: Таємниці і явне щодо заснування хутора // Там само. – 1996. – №1. – С.21; Босий П. То яким же був Трживдар? // Там само. – 1996. – №2-3. – С.53-54.
24. Шепель Ф. Та любов до України була сильнішою. Листи до коханої надіслані у вічність // Там само. – 1996. – №1. – С.61-63.
25. Посунько О. На козацьких вольностях “Дикого поля” не було” (до історії колонізації степового краю в середині XVIII ст.) // Там само. – 1996 – № 2-3. – С.81-84.
26. Мицик Ю. Краківський рукопис №5844 (До історії Бугогардівської паланки XVIII ст.) // Там само. – 1996. – №1. – С.71-75.
27. Слово до читачів // Вежа. – 1995. – №1. – С.5.
28. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII століття // Там само. – 1995. – №1. – С.78-89.
29. Мицик Ю. Гетьман Самійло Кішка і його незнаний лист // Там само. – 1996. – №3. – С.204 – 210.
30. Сушинський Б. Богдан Хмельницький – гнів і велич України // Вежа. – 1996. – №3. – С.159-203; Мицик Ю. Сенсація чи некомпетентність? // Там само. – 1996. – №4-5. – С.153-161; Загребельний П. ... І аз воздам // Там само. – С.162-169; Яковенко Н. Навіщо казка про перевертня? // Там само. – 1997. – № 6-7. – С.198-206.
31. Босько В. Барви степу. Огляд історії художнього життя Єлисаветградщини // Там само. – 1995. – №1. – С.117-122.

32. Босько В. Талановитий, але безталанний. Начерк життя художника Феодосія Козачинського // Там само. – 1996. – №4-5. – С.202-208.

33. Ключок Г. Тонкий свист летючої стріли (Юрій Дараган і його поетична збірка “Сагайдак”) // Там само. – 1996. – №3. – С.43-58.

34. Босий П. Колекція. Сюжет ненаписаної повісті // Там само. – 1996. – №4-5. – С.75-118; 1997. – № 6-7. – С.89-131.

35. Культурно-мистецька хроніка 1996 року // Там само. – 1997. – №6-7. – С.131, 206.

36. Маланюк Є. Трагічний гетьман // Там само. – 1997. – №6-7. – С.14 -22; Куценко Л. “Як люта пам’ять казиться від дум...” // Там само. – С.3-4; Його ж. Поетус Маланюкус (портрет у жанрі шаржу) // Там само. – С.223-226.

37. Шепель Ф. “Як ще були ми козаками” (історія отамана самостійника Пилипа Хмари). Примітки Л.Багацького // Вежа. – 2002. – №11; Його ж. До дня незалежності лишалося рівно сорок сім років... // Вежа. – 2003. – №12.

38. Куценко Л. “І знову він... двірець Віденський...” (Варшава Євгена Маланюка) // Там само. – 2002. – №11.

39. Шевченко С. Неподільні степи // Там само. – 2002. – №12.

40. Багалій Д. Колонізація Новоросії і перші кроки на шляху її культури // Єлисавет. – 1992. – №2. – 27 травня.

41. Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Там само. – 1992. – 20 травня. – №1; 10 червня. – №2; Опанас Іванович Михалевич (1848 – 1925 рр.) // Там само. – 1992. – 8 липня. – №5; Місто Єлисавет під час війни 1877 р. // Там само. – 1992. – 22 липня. – №6; Володимир Амвросійович Менчиць // Там само. – 1992. – 30 вересня. – №10; Микола Федоровський – перший український діяч у м.Єлисаветграді // Там само. – 1992. – 28 жовтня. – №12; Перший краєзнавець Олександрійщини // Там само. – 1992. – 25 листопада. – №14; Декабрист Олександр Семенович Пестов // Там само. – 1992. – 23 грудня. – №15.

42. Тулуб О. Златополь // Там само. – 1992. – 27 травня. – №2 – 10 червня. – №3; Соколов Г. Історична та статистична записка про військове місто Єлисаветград // Там само. – 1993. – №1(16) –

3(18); Никифоров В. Нариси Олександрійського повіту Херсонської губернії // Там само. – 1993. – 25 лютого. – №4 (19).

43. Плотнір Ф. Незамулені джерела // Там само. – 1992. – 20 травня. – №1; Його ж. Олексій Захарович Попельницький // Там само. – 1993. – 28 січня. – №2(17); Його ж. Пам'ятка нашої історії // Там само. 1993. – 15 квітня. – №7(22); Чуднов О. Не тільки паспортри! // Там само. – 1992. – 28 жовтня. – №12; Його ж. І немає темного, що не вийде наяв (До 155-річчя від дня народження Африкана Шпіра) // Там само. – 1992. – 11 листопада. – №13.

44. Шепель Ф. “Україні пощастило придбати сина...” Археологічні розкопки В.Б.Антоновича // Там само. – 1992. – 8 липня. – №5; Ястребов В. Дані про археологічну колекцію при Єлисаветградському земському реальному училищі // Там само. – 1992. – 30 вересня. – №10.

45. Рябков П. Музейна справа у м.Зінов'ївську (Єлисаветграді) та його окозрі раніш і тепер (1883-1924). Переклад та примітки П.Кизименка // Там само. – 1992-1993. – №12-16.

46. Тупчієнко М. Археологія краю після П.З.Рябкова // Єлисавет. – 1993. – 28 січня. – №2.

47. Ястребов В. Матеріали з етнографії Новоросійського краю. Зібрані в Єлисаветградському та Олександрівському повітах Херсонської губернії В.М.Ястребовим // Там само. – 1992. – 8 липня. – №5; Його ж. Весільні обрядові хліби в Малоросії // Там само. – 1992. – 4 червня. – №4; Його ж. В запорізькому закутку // Там само. – 1992. – 27 травня. – №2; Коваленков О. Побут простих людей у Бобринці // Там само. – 1992. – 10 червня. – №3.

48. Винниченко В. Листи до Микити Шаповала (1929-1921pp.). Вступна стаття: Панченко В. У подвійному колі; Винниченко Л. Спогади про мого дядька // Там само. – 1993. – 18 березня. – №5.

49. Блажков І. Єлисаветградські роки; Шимановська С. “Святий вечір”; Громадський Б. Спогади про юність Кароля Шимановського // Там само. – 1992. – 5 серпня. – №7.

50. Маланюк Є. Юрій Яновський (28 лютого 1954 р.); Костюк Г. Лицар культури нації // Там само. – 1992. – №5; Листування Юрія Яновського з дружиною (1928 – 1935 pp.). Вступна стаття: Мовчан Р. “І як нам мало треба...” (Історія одного листування) //

Там само. – 1992. – 14 жовтня. – №11.

51. Нудьга Г. Де шукати сліди Климівського?; Левицький М. Село Припутні; Шевчук В. Це був один з мудреців свого часу // Там само. – 1992. – №5.

52. Тарковский А. Очерк революционного движения 80-х годов в городе Елисаветграде; Тарковский А. Автобіографічні нотатки // Там само. – 1992. – 16 вересня. – №9.

53. Куліш П. Майже півстоліття тому. Літературні спогади. Вступна стаття: Панченко В. Олександрівка Пантелеймона Куліша // Там само. – 1992. – 24 червня. – №4; Сторінки спогадів Євгена Чикаленка // Там само. – 1992. – 16 вересня. – №9; Афанасьєв-Чужбинський О. Подорожня записка // Там само. – 1992. – 24 червня. – №4; Гільденштедт Й.-А. Єлисаветград у 1774 році // Там само. – 1992. – 20 травня. – №1; Мармон О.-Ф.-Л. Південна Росія // Там само. – 1992. – 10 червня. – №3, 24 червня. – №4. Толстой О. Щоденник 1918-1923 рр. // Там само. – 1992. – 10 червня. – №3; Печорін В.С. Пам'ятні нотатки. 1823-1825рр. // Там само. – 1992. – 10 червня. – №3.

54. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003. – 246 с.; Панченко В. Магічний кристал. – Кіровоград, 1995. – 234 с.; Плотнір Ф.М. Петриківські бувальщини. – Кіровоград, 2000. – 80 с.; Юрченко А.Н. Записки краєведа. – Кіровоград, 1999. – 206 с.

55. Куценко Л. Благословенні ви, сліди... – Кіровоград, 1995. – 104 с.; Його ж. “Ні, вже ніколи не покаюся...” Кіровоград, 1997. – 112 с.; Його ж. Dominus Маланюк: тло і постать. – Кіровоград, 2001. – 264 с.

56. Шевченко С. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752-2002). – Кіровоград, 2004. – 168 с.

*Гайда Л.А.
(м. Кіровоград)*

ХРОНІКА КРАЄЗНАВЧОГО ЖИТТЯ КІРОВОГРАДЩИНИ – 2006 РІК

Січень

- 13 – Творчий семінар «Український календар. Різдвяне родинне коло». Автори проекту: Л.Боса, О.Босий, І.Боса, І.Малик (Кіровоградська обласна організація Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги, обласна жіноча організація «Дія», міський осередок Національної скаутської організації України «Пласт»).
- Виставка студентських робіт з кераміки «Трипільське диво» (керівник О.Босий, обласний краєзнавчий музей).
- Випущена кольорова листівка, присвячена 150-річчю від дня народження засновника парку «Веселі Боковеньки» М.Давидова, (Долинський район).

Лютий

- 2 – Виставка робіт учнів та викладачів профтехучилищ області «Невичерпні джерела краси і мудрості» (обласний краєзнавчий музей).
- 4 – Міські змагання учнівської молоді з етнографії та історії краю (обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді).
- 22 – Виставка робіт викладачів Кіровоградської дитячої художньої школи на тему «Люди прекрасні; земля, мов казка» (обласна універсальна наукова бібліотека імені Дмитра Чижевського, відділ мистецтв).
- 27 – Виставка творів учасників Всеукраїнського живописного пленеру «Хортиця крізь віки» (художньо-меморіальний музей О.Осмьоркіна).

Березень

- 9 – Відкриття пам'ятника Т. Шевченку роботи А.Німенка (Долинський район).

- Видання матеріалів обласної науково-методичної історико-краєзнавчої конференції «Актуальні аспекти дослідження історії краю (1920-1945 рр.) та використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі» (Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського).
- 21 – Виставка «Слисаветградський зодчий Яків Паученко. До 140-річчя від дня народження» (художньо-меморіальний музей О.Осмьоркіна).
- Персональна виставка графіки та вишивки народної майстрині з Новгородки Л.Зоріної (обласний краєзнавчий музей).

Квітень

- 2-8 – Участь у роботі Всеукраїнського семінару-практикуму з освітянського краєзнавства (м. Харків, учасники Л.Гайда, О.Сердюк).
- 3 – Виставка творів художників Г.Гнатюка, Л.Кир'янової, Ф.Лагна, А.Янева з теми «Погляди: сучасний портрет» (відділ мистецтв обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського).
- 10 – Відкриття меморіальної дошки Б.Чамлаю (обласні організації Товариства охорони пам'яток історії та культури і Національної спілки письменників України).
- 12 – Виставка «Слисаветградський абрис Якова Паученка» (обласна універсальна наукова бібліотека імені Дмитра Чижевського, Державний архів Кіровоградської області, обласний краєзнавчий музей).
- 14 – Виставка до Міжнародного дня пам'яток (обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури, бібліотека імені Аркадія Гайдара).
- 16 – Міські учнівські змагання з археологічного краєзнавства (обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді).
- 18 – Презентація навчально-методичного посібника Л.Гайди «Музеєзнавство у закладах освіти» (Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського).

- 20-22 – Конференція «Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV-XVI ст.)» (Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка).
- 25 – Вручення обласної літературної премії імені Валерія Гончаренка. Лауреати: Ю.Дацюк, М.Щербатов, О.Леонідов (Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К.Карпенка-Карого).
- 26 – Відкриття пам'ятного знаку долинчанам, учасникам Чорнобильської трагедії (Долинський район).

Травень

- 18 – Вручення обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова. Лауреати: В. Петраков, П.Сидора, С. Янчуков (обласний краєзнавчий музей, Кіровоградська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців).
- 27 – Презентація навчально-методичного комплексу з історії Олександрівського району «До цілющих джерел рідної землі», автори Кузик Б., Литвин Л. (Олександрівський район).
- 30 – Обласна конференція «Образотворче мистецтво Кіровоградщини: традиції, сьогодення та перспективи розвитку» (обласний художній музей).
- 17 – Виставка «Усміхніться, люди добрі». Письменники-земляки, які працюють у жанрі сатири та гумору (Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К.Карпенка-Карого).

Червень

- 1 – Ювілейний вечір, присвячений 70-річчю від дня народження поета-земляка Віктора Ганоцького (Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К.Карпенка-Карого).
- 3 – Виставка творів заслуженого майстра народної творчості України Віри Роїк «Український рушничок» (обласний художній музей).

Липень

- 18 – Творча зустріч з біографом та дослідником життя та діяльності Г.Лангемака О.Глушком (обласний краєзнавчий музей).

Серпень

- Зустріч у музеї історії Долинського району із народними умільцями села Іванівки.
- 23 – Виставка творів декоративно-ужиткового мистецтва, присвячена 15-річчю незалежності України (обласний художній музей).

Вересень

- 11-12 – Обласна науково-методична історико-краєзнавча конференція «Пам'ятки української історії та культури краю: стан дослідження, збереження та використання в освітньому просторі» (Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського).
- 14 – Виставка «Історичні карти, плани міста Єлисаветграда та краю» (обласна універсальна наукова бібліотека імені Дмитра Чижевського, Державний архів Кіровоградської області, обласний краєзнавчий музей).
- 21 – Презентація виставки «Письменники-земляки – дітям» (Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К.Карпенка-Карого).
- 20-24 – VIII обласний зліт юних туристів-краєзнавців. Переможці: команди Олександрівського, Новомиргородського, Онуфріївського районів (обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді).
- 23 – Відзначення 50-річчя заснування заповідника-музею І.К.Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія» у рамках Всеукраїнського фестивалю театрального мистецтва «Вересневі самоцвіти» (управління культури і туризму облдержадміністрації, обласний краєзнавчий музей).

Жовтень

- 10 – Художня виставка, присвячена врученню обласної премії у сфері образотворчого мистецтва та

мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна на тему «Г.Гнатюк: миті пізнання» (відділ мистецтв обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського).

- 14 – Козацьке свято (с. Бірки Олександрівського району).
- 14 – I молодіжний фестиваль «Мамай-фест», у програмі якого: конкурс родоводів, рок-гуртів, художня виставка «Сила нашого народу від мамаєвого роду», митецькі майстер-класи, спортивні змагання та виступ «бойового гопака» (обласна організація Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени Теліги, управління у справах сім'ї та молоді ОДА).
- 15 – Відкриття пам'ятного знака на курганній групі Степові Могили у селі Гаївці Кіровоградського району.
- 26 – Круглий стіл «Історія педагогічної освіти в області» (Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка).
- Урочисті заходи, присвячені 100-річчю від дня народження В.Бондаренка. Демонстрація фільму з історії Долинської, автор Сергій Яковенко (Долинський район).

Листопад

- 10 – Звітно-виборна конференція обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури.
- Видання «Історичного календаря Кіровоградщини на 2007 рік (автор В.Босько).
- 23 – Виставка «Чорний слід над чорноземами» (обласна універсальна наукова бібліотека імені Дмитра Чижевського, Державний архів Кіровоградської області, обласний краєзнавчий музей).
- 24 – Презентація видання «Голодомор 1932-1933 рр.»: Олександрівський вимір» (автори: В. Білошапка, І. Петренко) (Олександрівський район).
- 25 – Вечір-реквієм пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. (Новоукраїнський районний краєзнавчий музей та палац культури «Ювілейний»).

Грудень

- 5 – Участь у роботі Пленуму Всеукраїнської спілки краєзнавців та засіданні круглого столу «Краєзнавство і освіта в Україні» (учасники Л.Гайда, К.Шляховий).
- 5 – Виставка на тему «Видатні діячі літературної Кіровоградщини єврейського походження» (Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І.К.Карпенка-Карого).
- 8 – Вручення обласної премії у сфері образотворчого мистецтва та мистецтвознавства імені Олександра Осмьоркіна, лауреати: В.Босько, Г. Гнатюк, С. Шаповалов (художньо-меморіальний музей О.Осмьоркіна).
- 13-14 – Участь у роботі ІХ з'їзду Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (учасники Н.Овчаренко, В.Сердюк).
- Презентація та погашення конверта, присвяченого 150-річчю від дня народження М.Давидова (Долинський район).
- Художня виставка «За покликом душі і серця» Тетяни Бондаренко (Долинський район).
- 22 – Трагічно загинув лауреат обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова професор Кіровоградського державного педагогічного університету доктор філологічних наук Леонід Васильович Куценко (1953-2006).
- 23 – Відкриття на Кіровоградському військовому меморіалі пам'ятного знаку Герою Радянського Союзу капітану 2 рангу Ізраїлю Іллічу Фісановичу (1914-1944).
- Проведення в Кіровоградській обласній дитячій бібліотеці імені Аркадія Гайдара конкурсу „Моя мала батьківщина”.

Наукове видання

Кіровоградський краєзнавчий вісник

Випуск 1

Відповідальний редактор К. Шляховий

Редактор: С. Янчуков
Верстка: А.Тараненко

Підписано до друку 25.05.2007 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Гарнітура Times.
Ум.друк.арк. 13,5. Тираж 200. Зам. 008.

Комунальне підприємство “Центрально-Українське видавництво”.
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції від 27.12.2004
р., серія ДК № 2051.

Надруковано в КП “Центрально-Українське видавництво”
Україна, 25006, м.Кіровоград, вул. Тимірязєва, 69.
Тел.: (0522) 24-25-96, 24-48-51.